

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

निजंघ

सं. क्र.

१७८०

REFBK-0017294

२०२५

1700A-

७०६११

२१७०१६९

मराठी

दिलेच्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिका

मराठी नियम क्र. ५ (८) नुसार

पुस्तक

मराठी विद्यापीठ

17 MAR 1976

महानुभाव गद्य

सराठी गद्य संग्रहालय, ठाणे.

अनुक्रम वि: ..

१६२२६ ..... डॉ. शं. गो. तुळपुळे

संपादक

डॉ. शं. गो. तुळपुळे,

एम. ए., पीएच्. डी.

REFBK-0017294

विदर्भ सराठीवाडा बक कंपनी, पुणे

आवृत्ती पहिली

जून : १९६९

—

सर्वाधिकार सुरक्षित

—

मूल्य : रु. पाच

—

प्रकाशक : अ. ज. प्रभु
विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी
१३३४ शुक्रवार पेठ, पुणे ३०.

—

मुद्रक : सौ. उषा ज. नागपूरकर
श्री मुद्रण मंदिर,
९१४ (नवा) सदाशिव पेठ, पुणे ३०.

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ
निवेदन	.... ५
प्रस्तावना (महानुभाव पंथ व त्याचे वाङ्मय)....	९-२९
१. म्हाइंभट : लीळाचरित्र	.... १-३६
२. बाइदेव बास : पूजावसर	.... ३७-४७
३. केशिराज बास : सूत्रपाठ-आचारधर्म	.... ४८-६०
४. केशिराज बास : दृष्टान्तपाठ	.... ६१-६८
५. नरेंद्र-परशराम : स्मृतिस्थळ	.... ६९-७९
अर्थस्पष्टीकरणात्मक टीपा	.... ८१-१४१
शब्दकोश	.... १४२-१५८

निवेदन

आतापर्यंत महानुभाव पंथाचे बहुतेक सर्व ठळक ग्रंथ उजेडात आले असून या वाङ्मयाची समृद्धता व थोरवी सर्वांना पटली आहे. तसेच काही किरकोळ मतभेद व गैरसमज वगळल्यास या पंथाने केलेली मराठी भाषेची व साहित्याची सेवा ही इतर पंथीयांच्या सेवेपेक्षा कमी तर नाहीच, उलट काही बाबतीत सरसत्त आहे, ही गोष्टही आता सर्वमान्य झाली आहे. कै. हरिभाऊ नेने व डॉ. कोलते यांच्यासारख्या श्रेष्ठ संशोधकांच्या परिश्रमामुळे सांकेतिक लिपीचे धुके दूर होऊन परवापरवापर्यंत सर्वसाधारण अभ्यासकांना अज्ञात असलेले हे प्राचीन मराठीचे दालन सर्वांना खुले होऊन त्यातील वाग्धनाची झळाळी सर्वांच्या अनुभवाला येत चालली आहे. अशा या सुबद्ध, सुसंघटित व समृद्ध साहित्याची तोंडओळख नवीन पिढीला व्हावी या हेतूने त्यातील गद्य व पद्य वेचे दोन स्वतंत्र संग्रहांच्या रूपाने काढावे या विचारातून हे पुस्तक प्रकाशित होत आहे.

प्रस्तुत संग्रहातील वेचे यादवकालीन महानुभाव गद्यातून निवडले आहेत. त्या कालातील गद्य मुख्यतः चरित्रात्मक व तार्त्विक अशा दुहेरी स्वरूपाचे असून त्यांपैकी चरित्रात्मक गद्य 'लीळां'च्या किंवा आठवणींच्या स्वरूपाचे आणि तार्त्विक गद्य सूत्ररूप आहे. चरित्रपर गद्यात म्हाइंभटांनी रचलेले श्रीचक्रधरस्वामींचे 'लीळाचरित्र' सर्वश्रेष्ठ असून त्याखालोखाल नरेंद्र बास आणि परशुराम बास यांनी मिळून रचलेले नागदेवाचार्यांचे 'स्मृतिस्थळ' नामक चरित्र येईल. पैकी 'लीळाचरित्र' सर्वच दृष्टींनी महत्त्वाचे असून 'स्मृतिस्थळ' हे आघाडीचे महानुभाव ग्रंथकार व त्यांचे ग्रंथ यांविषयी विश्वसनीय माहिती देणारे साधन या दृष्टीने विशेष महत्त्वाचे आहे. मराठी गद्य-शैलीचा विलास वरील दोन्ही चरित्रग्रंथांतून सारखाच जाणवत असल्याने त्या दोन्हींतून उतान्यांची निवड केली आहे, व तीही अशा रीतीने, की त्यांतून अनुक्रमे श्रीचक्रधरस्वामी व नागदेवाचार्य यांचे समग्र चरित्र डोळ्यांपुढे उभे राहावे. तसेच 'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ प्रातिनिधिक स्वरूपाचा असल्यामुळे म्हाइंभटांचे 'श्रीकृष्ण-चरित्र' व 'श्रीगोविंदप्रभु-चरित्र' हे जे आणखी दोन चरित्र-ग्रंथ त्यांतून निवड करण्याची आवश्यकता उरली नाही. तार्त्विक वाङ्मयात केशिराज बासांनी संकलित केलेला

श्रीचक्रधरांचा 'सूत्रपाठ' आद्यस्थानी शोभणारा असून त्यातील एकूण सुमारे साडेबाराशे सूत्रांपैकी येथे १८१ सूत्रे निवडली आहेत. ही निवड मूळ 'सूत्रपाठा'च्या 'आचार' व 'आचारमालिका' या दोन प्रकरणांतून केलेली असून या भागांत मुख्यत्वेकरून श्रीचक्रधरांनी सांगितलेला आचार-धर्म (Ethics) आला आहे. या भागातील सूत्रांचा मुळातील क्रम मात्र काही ठिकाणी विषयाच्या अनुरोधाने थोडाफार बदलला आहे, व त्यांचे विषयानुरूप वर्गीकरण करून एकूण बारा भाग पाडले आहेत. ही योजना मूळ 'सूत्रपाठा'त नसली तरी अभ्यासाच्या सोयीच्या दृष्टीने तिचा अवलंब येथे केला आहे. त्या काळातील 'दृष्टान्तपाठ' हा जो दुसरा तात्त्विक ग्रंथ त्याचे स्वरूप त्याचे कर्तृत्व व त्यातील आशय या दोन्ही दृष्टींनी काहीसे संमिश्र आहे. पैकी पहिल्या दृष्टीने पाहता 'दृष्टान्तपाठा'चे कर्तृत्व चक्रधर व केशिराज बास अशा दोघांकडे जाते. कारण त्यातील सूत्रे व दृष्टान्त ही चक्रधरांची असून त्यांवरील दार्ष्टान्तिक केशिराजांचे आहे. आशयाच्या दृष्टीने पाहता सूत्रे व दार्ष्टान्तिक हा भाग शुद्ध तात्त्विक स्वरूपाचा असून दृष्टान्त व्यावहारिक, क्वचित् कथात्मकही आहेत. परंतु त्यांची परिणती तात्त्विक विचारात होत असल्याने गद्याचा हा भागही तत्त्वज्ञानपरच म्हणावा लागेल. उरता उरला बाइदेव वासांचा 'पूजावसर'. श्रीचक्रधरांची 'नित्यदिनी लीळा', म्हणजे नित्याचा कार्यक्रम, तपशीलवार वर्णन करून सांगणारे हे प्रकरण वरील दोहोंपैकी कोणत्याच प्रकारात मोडण्यासारखे नाही. कारण ते रूढार्थाने चरित्रपर नाही व तात्त्विक स्वरूपाचे तर नाहीच नाही. त्यामुळे त्याचा एक स्वतंत्र व निराळाच प्रकार मानावा लागतो. फार तर ते चरित्राच्या किंवा आठवणींच्या जवळ येते इतके म्हणता येईल.

यादवोत्तर कालात महानुभाव ग्रंथकारांनी गद्यरचना पुष्कळ गेली. पण ती बव्हंशी भाष्यांच्या स्वरूपाची असल्याने तीत गद्यशैलीचा विलास असा क्वचितच आढळतो. एक 'सूत्रपाठ' घेतला तर त्यावर विवेचनात्मक असे पाचपन्नास महत्त्वाचे ग्रंथ उत्तरकाळात निर्माण झाले; परंतु त्यांपैकी बहुतेक सर्व चर्चात्मक, अर्थात् पंडिती स्वरूपाचे व म्हणून रुक्ष, नीरस असे आहेत. त्यांचा उपयोग साहित्यापेक्षा तत्त्वज्ञानाला अधिक आहे. त्यांतही

कचित् ' माहारार्ष्टीं असावे ' या श्रीचक्रधरांच्या सूत्रावरील गुर्जर शिव-
बासांच्या महिम्न भाष्याप्रमाणे एखादे सुंदर भाष्य, किंवा ' दुर्भगा-प्रमेया '-
सारखे एखादे रसाळ प्रकरण आढळते, नाही असे नाही. परंतु अशी स्थळे
थोडी. एकंदरीने यादवोत्तर कालातील हे सर्व गद्य ग्रंथ तात्त्विक चर्चेच्या
स्वरूपाचे व पंडिती वळणाचे असल्याने त्यांतून गद्यशैलीचे प्रातिनिधिक
उतारे निवडणे कठीण होते.

जे वेचे निवडले आहेत त्यांच्या संबंधात एक खुलासा करणे अवश्य आहे.
तो असा, की हे वेचे त्या त्या ग्रंथाच्या हस्तलिखित पोथ्यांमधून घेतले
असल्याने त्यांतील पाठ त्यांच्या मुद्रित व म्हणून रूढ प्रतीतील पाठांहून
काही ठिकाणी व काही किरकोळ बाबतात थोडे निराळे वाटतील. परंतु
त्यामुळे अर्थदृष्ट्या अडचण निर्माण होणार नाही. तसेच, उतारे निवडताना
अवश्य तेथे मुळात थोडी काटछाटही केली आहे. ग्रंथकारांची चरित्रे त्या
त्या उताऱ्यावरील टीपांच्या प्रारंभी दिली आहेत. संग्रहाला एक विस्तृत
प्रस्तावना जोडून तीत ' महानुभाव पंथ व त्याचे वाङ्मय ' या विषयाची
सांगोपांग चर्चा केली आहे. ती विशेषेकरून मराठीच्या विद्यार्थ्यांना
उपयोगी पडेल अशी आशा आहे.

अशा प्रकारचा महानुभाव वाङ्मयाचा प्रातिनिधिक स्वरूपाचा संग्रह
तयार करण्याची कल्पना माझे स्नेह व ' विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी 'चे
चालक श्री. अच्युतराव प्रभू यांनी उचलून धरली म्हणून ती इतक्या लवकर
साकार होत आहे. अर्थात् याचे श्रेय त्यांना आहे. तसेच, या कामी मला
पोथ्या पुरवून सर्व प्रकारे साहाय्य केल्याबद्दल फैजपूरच्या श्रीचक्रधर
गुरुकुलाचे प्रमुख महंत श्रीमुरलीधरशास्त्री आराध्य, सांगवीच्या मठातील
महंत श्रीकान्हेराजबुवा, श्रीरामपूर मठाचे महंत श्रीदत्तराजबुवा, घोगरगाव
मठाचे महंत श्रीदत्तराज शेवलीकर व फिरते महंत श्रीमुकुंदमुनी या सर्वांचा
मी फार आभारी आहे. पुस्तक सुबकपणे छापून दिल्याबद्दल श्री मुद्रण
मंदिराचे चालक श्री. नागपूरकर यांचेही आभार मानणे अवश्य आहे.

पुणे, }
ता. १ जून १९६९ }

शं. गो. तुळपुळे

प्रस्तावना

महानुभाव पंथ व त्याचे वाङ्मय

दोन भक्तिमार्गी संप्रदाय

(महानुभाव हा एक हिंदुधर्मान्तर्गत धार्मिक संप्रदाय असून) त्याचे अनुयायी महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व पंजाब या प्रांतांत पसरलेले आहेत. महाराष्ट्रात ते नागपूर, वन्हाड, खानदेश व मराठवाडा या भागांत विशेषेकरून आढळतात. पंजाबमध्ये त्यांना 'जयकृष्णी पंथीय' या नावाने ओळखतात. हा संप्रदाय महाराष्ट्रात इसवी सनाच्या तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदयास आला. (त्याचे प्रवर्तक श्रीचक्रधरस्वामी यांचा प्रयाण-काल शके ११९६ (इ. स. १२७४) असा संशोधनान्ती निश्चित झाला आहे.^१) वारकरी पंथाचे संस्थापक ज्ञानदेव-नामदेव हे अनुक्रमे शके ११९७ (इ. स. १२७५) व शके ११९२ (इ. स. १२७०) मध्ये जन्मले. अर्थात् चक्रधरांचे चरित्र व कार्य त्यापूर्वी होऊन गेलेले असल्यामुळे त्यांनी स्थापन केलेला महानुभाव संप्रदाय हा ज्ञानदेव-नामदेवांच्या वारकरी संप्रदायाहून तुलनेने वडील ठरतो. याचा अर्थ महाराष्ट्रात ज्ञानदेव-नामदेवांच्या पूर्वी विठ्ठलभक्ती नव्हती असा मात्र नाही. पंढरपूरचा शके ११११ मधील विठ्ठलाच्या 'लान मडु'चा स्थापनालेख^२ व त्यानंतरचा शके ११९५-९९ मधील त्याच्या जीर्णोद्धाराचा प्रसिद्ध चौऱ्यायशीचा लेख^३ यावरून महाराष्ट्रात विठ्ठलभक्ती पूर्वीपासून रूढ होती

१. डॉ. कोलते : श्रीचक्रधर-चरित्र, प्र. १८ वे.

२. डॉ. तुळपुळे : प्राचीन मराठी कोरीव लेख, क्र. १७ व ३४.

हे स्पष्ट आहे. इतकेच की ज्ञानदेव-नामदेवांनी तिला एका धार्मिक संप्रदायाची प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. त्यांचा हा वारकरी किंवा भागवत संप्रदाय आणि त्यांच्यापूर्वी चक्रधरांनी स्थापिलेला महानुभाव संप्रदाय हे दोन्ही भक्तिसंप्रदायच आहेत. भगवद्गीता आणि भागवत या ग्रंथांचे प्रामाण्य हे दोन्ही संप्रदाय मानतात. दोन्हीत भक्तिप्रेमासच प्राधान्य आहे. दोन्हीकडे कृष्णभक्तीच आहे. तरी सुद्धा या संप्रदायांच्या विचारसरणीत व आचारसरणीत महत्त्वाचे फरक आहेत हे नाकारून चालणार नाही.

यादवकालीन महाराष्ट्र

महानुभाव संप्रदाय उदयास आला त्या वेळी महाराष्ट्रात देवगिरीकर यादवांची राजवट चालू होती. चक्रधरांच्या 'लीळाचरित्रा'त त्यांपैकी कृष्णदेव, महादेव, आमणदेव व रामचंद्रदेव या चार यादवराजांचे उल्लेख येतात. तसेच यादवांचा करणाधिप तत्कालीन प्रसिद्ध पंडित व राजकारणपटु हेमाद्री किंवा हेमाडपंत यांचेही निर्देश 'लीळाचरित्रा'त आढळतात. तेव्हाच्या धार्मिक परिस्थितीचा विचार करता, इस्लामचे आक्रमण अजून दक्षिणेपर्यंत पोचले नसल्याने हिंदुधर्माची ध्वजा मानाने डोलत होती हे खरे असले तरी तो धर्म आतून खिळखिळा झालेला होता यातही शंका नाही. शंकराचार्यांनी अद्वैत मताची प्रस्थापना करून वैदिक धर्माची संघटना केल्याला तीन-चारशे वर्षे उलटून गेली होती व त्यामुळे वेदान्त मत प्रचलित असले तरी त्यांच्या कार्याचा विसर पडून त्यांनी नव्याने उभारलेली हिंदुधर्माची संघटना विस्कळित होऊ पाहात होती. महाराष्ट्रात स्वराज्यामुळे स्वधर्म टिकून होता हे खरे; पण त्याचे पहिले तेज केव्हाच नाहीसे झाले होते. धर्माच्या अंतरंगाचा विसर पडून त्याच्या बाह्यांगाचाच बडेजाव होत होता. साहजिकच नाना प्रकारची देवदैवते, ऋतेवैकल्ये, मंत्रतंत्र इत्यादी प्रकारांना ऊत येऊन सर्वत्र सकाम व बाह्य भक्तीचे बंड माजून राहिले होते. अशा प्रकारची परिस्थिती नवमतांच्या व नवसंप्रदायांच्या निर्मितीला नेहमीच पोषक असते व त्यातूनच महाराष्ट्रात त्या वेळी महानुभाव संप्रदायासारखे नवीन धर्मपंथ जन्मास आले. या नवमतवादी धर्मधुरीणांत महानुभावांप्रमाणेच जैन, लिंगायत, नाथपंथी

जोगी हेही होते व ते सर्वजण सनातन हिंदुधर्माच्या आचारविचारांत कांती घडवून आणण्याच्या उद्योगात होते.

श्रीचक्रधर-चरित्र

त्यांतीलच एक कांतिकारक श्रीचक्रधरस्वामी हे इसवी सनाच्या तेराव्या शतकाच्या प्रारंभी गुजराथेत अवताररूपाने अवतरले. ते मूळचे भरवस (म्ह. भडोच) येथील विशाळदेव नामक प्रधानाचे पुत्र असून त्यांचे त्या जन्मातील नाव हरिपाळदेव असे होते. या हरिपाळदेवाच्या मृत शरीरात द्वारावती (म्ह. द्वारका) येथील श्रीचक्रपाणी नावाच्या एका ईश्वरावताराने प्रवेश करून तो देह स्वीकारला आणि तेव्हापासून जिवंत झालेला हरिपाळदेव हा देहाने हरिपाळदेवच राहिला तरी त्याची वृत्ती पार बदलून गेली. लौकरच काही एका प्रसंगाने उद्विग्न होऊन त्याने गृहत्याग केला व तेव्हापासून वैराग्य धारण करून तो एकाकी वृत्तीने भ्रमंती करीत राहू लागला. पुढे योगायोगाने त्याची वऱ्हाडातील रिधपूर येथील अवतारी पुरुष श्रीगोविंदप्रभू यांची भेट झाली व त्यांच्याकडून शक्तिस्वीकार करून त्याने आपल्या अवतारी जीवनास प्रारंभ केला. याच प्रसंगाने हरिपाळदेवाचा चक्रधर झाला व त्याचे पूर्वायुष्य पुसले जाऊन तो एक अवतारी पुरुष म्हणून वावरू लागला. येथपासून तो प्रयाणापर्यंत चक्रधरांच्या आयुष्याचे दोन ठळक कालखंड पडतात. पहिला ' एकांक. ' या काळात ते एकाकी होते. अजून भक्तपरिवार भोवता गोळा झाला नव्हता. या कालखंडाची समाप्ती त्यांनी पैठण येथे येऊन नागांबिका किंवा नागाइसे या नावाच्या म्हातारीला प्रेमदान केले त्या प्रसंगाने होते. तेथपासून त्यांच्या आयुष्याचा ' पूर्वार्ध ' व नंतर चार वर्षांनी नागदेवांना दीक्षा दिली त्या प्रसंगाने ' उत्तरार्ध ' सुरू होतो. या आठ वर्षांच्या कालावधीत त्यांनी वऱ्हाड, खानदेश व मराठवाडा या महाराष्ट्राच्या भागात खेडोपाडी संचार करून आपले तत्त्वज्ञान सर्वसामान्य जनतेला निरूपणादि साधनांनी समजावून सांगितले व अशा रीतीने आयुष्याचे अखेरचे दिवस लोककल्याण साधण्यात वेचून चक्रधरांनी शके ११९६ मध्ये ' उत्तरापंथे गमन ' केले, म्हणजेच ते उत्तरेच्या दिशेने निघून गेले.

महानुभाव तत्त्वज्ञान

चक्रधरांनी आपले तत्त्वज्ञान सांगितले त्या वेळी महाराष्ट्रात शंकराचार्यांचे केवलाद्वैत, रामानुजांचे विशिष्टाद्वैत, नाथपंथीयांचा हठयोग, भागवतांचा भक्तियोग अशा अनेक विचारप्रणाली प्रचलित होत्या. परंतु त्यांपैकी कोणतीही चक्रधरांचे संपूर्ण समाधान करू शकली नसावी, म्हणूनच त्यांनी स्वतःची अशी एक नवीन तत्त्वप्रणाली जगापुढे मांडण्याचा प्रयत्न केला. ती द्वैती मताची असून जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या चार वस्तू ती नित्य आणि स्वतंत्र मानते. पैकी प्रपंच हा जड, परमेश्वर नित्यमुक्त, देवता नित्यबद्ध व जीव बद्धमुक्त आहेत असे या तत्त्वज्ञानाचे म्हणणे असून त्यात जीवेश्वरसंबंधातील द्वैत स्पष्ट दिसते. या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे जीव अविद्यायुक्त असून त्याच्या स्वरूपावरील ही अविद्येची, म्हणजे अज्ञानाची काजळी पुसली गेली की त्याचे मूळचे विशुद्ध रूप प्रकट होते. परंतु हे होण्याच्या आड नित्य कारणप्रपंच येतो. त्यातून सुटण्यास एका परमेश्वरावाचून अन्य साधन नाही. हे परब्रह्म परमेश्वरस्वरूप सर्वव्यापक, सर्वसाक्षी, अनादी, नित्य व ज्ञानानंदमय आहे. अशा नित्यमुक्त परमेश्वराचा अनुभव स्वतःच नित्यबद्ध असणाऱ्या देवता कसा आणून देऊ शकणार? अर्थात्, देवता मोक्षदानाच्या कामी असमर्थ होत हे ओघानेच आले. पण आधी मोक्ष म्हणजे काय? तर 'स्वातंत्र्यु हा मोक्ष : पारतंत्र्यु हा बंध :' (सूत्रपाठ, आचारमालिका १). मूळच्या विशुद्ध जीवस्वरूपावरील अविद्येची काजळी फिटणे हाच मोक्ष व हे कार्य एक परमेश्वराचे ज्ञानच करू शकते. म्हणून 'सृष्टीमध्ये कव्हणें करणें मुंचिजेना : एकें परमेश्वरें विण' असा महानुभाव तत्त्वज्ञानाचा मुख्य सिद्धान्त आहे. मोक्ष दोन मार्गांनी मिळू शकतो. एक ज्ञानमार्ग व दुसरा भक्ति— किंवा प्रेममार्ग. पण मार्ग भिन्न असले तरी त्यांचे मूळ एकच व ते म्हणजे परमेश्वर. तो मूळचा निरवयव व निराकार; 'पर कृपावसें सावेवो साकारु होए : अवतरे : आपुलें सन्निधान दे : तें दास्यमोचक :' (सूत्रपाठ, 'पूर्वी'). तसेच 'परमेश्वर एकु सोडविता', हे खरे; परंतु हा परमेश्वर म्हणजे त्याचे व्यक्त स्वरूप होय, अव्यक्त नव्हे. येथेच महानुभाव तत्त्वज्ञानातील अवतारवाद पुढे येतो. या मतानुसार

अधिकारी जीवांना ज्ञानदान करून त्यांचा उद्धार करावा असे परमेश्वराला व्यसनच असते. त्यांच्या शोधातच तो असतो. ' आर्तिते परमेश्वरु वाडो-वाडी गिवसीति ' : (सूत्रपाठ, आचार २१८). अर्थात् परमेश्वराची कृपादृष्टी वळली तरी जीवाचे कर्तव्य म्हणून असतेच. म्हणूनच ' आचरे तेयाचा धर्मु : ' (सूत्रपाठ, आचार ५२) असा सिद्धान्त आहे. या आचार-धर्माची परिणती सर्वसंगपरित्याग करून पूर्णपणे परमेश्वराधीन होण्यात, त्याचे ' अनुसरण ' करण्यात, संपूर्ण शरणागतीत होते. हे जो करील त्याचा देव ! ' अनुसरलेयाचा देवो : ' (आचारमालिका २०२). याप्रमाणे जीवाचा प्रयत्न व देवाची कृपा यांचा संयोग होऊन जीवाला परमेश्वराची प्राप्ती होते. वर म्हटल्याप्रमाणे हे जसे ज्ञानमार्गाने, तसेच भक्तिमार्गानेही साध्य होईल. पण एकंदरीत ज्ञानमार्ग हा कष्टप्रदच. (शिवाय, ज्ञानमार्गाने ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद मिळतो, ईश्वरस्वरूपाचा नाही. तो भक्तिप्रेमानेच मिळणार. म्हणून ' ज्ञानापसि प्रेम उत्तम ' असा सिद्धान्त आहे.) (विचार-मालिका, ३०). हे स्वानंदसुख भक्त भेदभावाच्या जाणिवेने घेतो, अभेदत्वाने किंवा अद्वैतभावाने नव्हे. म्हणूनच महानुभाव तत्त्वज्ञान हे द्वैती आहे. त्यानुसार भक्त जसा ईश्वरस्वरूपात रममाण होतो, तसा ईश्वर मात्र भक्तात होत नाही, तर तो स्वस्वरूपात रमतो.

पंचकृष्णांचे अवतार

महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या वरील स्थूल आराखड्यावरून त्यातील अवतार-वादाची थोडी कल्पना येईल. हा अवतारवाद त्याच्या तात्त्विक विचार-सरणीतूनच सूचित होतो. कारण अनादि कालापासून अविद्येच्या बंधनात अडकून पडलेल्या जीवांना स्वतःच्या उद्धारासाठी जसे कर्मभूमीत, म्हणजे नरदेहात जन्मावे लागते, त्याप्रमाणेच निराकार परमेश्वरालाही त्यांच्या उद्धारार्थ साकार व्हावे लागते, मनुष्यवेषाने अवतरावे लागते. त्यावाचून जीवोद्धरणाचे कार्य होऊ शकणार नाही. याप्रमाणे ' अवतार ' अपरिहार्य असल्यामुळे परमेश्वराने सृष्टीच्या आरंभापासून असे अनेक अवतार धारण केले. (महानुभावांच्या मते त्यांतील पाच प्रमुख होत, ते असे :- १. श्रीकृष्ण चक्रवर्ती; २. श्रीदत्तात्रेय प्रभू; ३. श्रीचांगदेव राउळ; ४. श्रीगुंडम

राउळ (किंवा श्रीगोविंदप्रभू); ५. श्रीचक्रधर. या पाच अवतारांना ' पंचकृष्ण ' अशी संज्ञा असून ते नित्यस्मरणीय आहेत. त्यात सुद्धा श्रीचक्रधरांचा अवतार सर्वश्रेष्ठ मानला जातो. कारण ते ' उभय-दृश्यावतार ' होत, म्हणजे त्यांच्या ठिकाणी पर आणि अवर अशा दोन्ही शक्ती होत्या व त्यांनी त्या प्रकटही केल्या होत्या. म्हणून त्यांना ' सर्वज्ञ ' या नावाने संबोधित असत.

श्रीचक्रधरोक्त आचारधर्म

आणखी एका दृष्टीनेही चक्रधरांना अवतारश्रेष्ठ म्हणता येईल. कारण महानुभावांच्या वरील पंचकृष्णांपैकी श्रीकृष्ण सोडल्यास त्यांनीच आपले तत्त्वज्ञान शब्दरूपाने मांडलेले दिसते. त्यांची भ्रमंती सतत चालू असे व त्या ओघात आपल्या वाढत्या भक्तजनांपुढे आणि क्वचित् इतरेजनांपुढेही निरूपण करण्याचे प्रसंग नेहमी येत. तसेच ते मूळचे गुजराथी असले तरी त्यांचे मराठी भाषेवर असाधारण प्रभुत्व होते हे ' ते मन्हाटी तरि अनावर बोलत असति ' या त्यांच्या तत्कालीन लौकिकावरून (लीळाचरित्र, उत्तरार्ध, १.११३) व मुख्य म्हणजे त्यांच्या तोंडून निघालेल्या अनेक सूत्रमय वाक्यांवरून आणि दृष्टान्तांवरून स्पष्ट होते. शिवाय त्यांचा संचारही समाजाच्या सर्व थरांतून होत असल्यामुळे त्या समाजाची भाषा त्यांनी चांगलीच आत्मसात् केली होती. इतकेच नव्हे तर त्यांचे मनही त्यांनी चांगले जाणले होते. त्यामुळे त्यांना आपल्या विचारसरणीचा प्रसार सर्वदूर करता आला व तसा तो त्यांनी केलाही. अर्थात् एका नवसंप्रदायाचे संस्थापक या दृष्टीने त्यांनी स्वोक्त धर्माच्या आचारभागावर विशेष भर दिला यात नवल नाही. कारण शेवटी कोणताही धर्म आचारप्रभवच असतो. त्यामुळे चक्रधरांनी सांगितलेला महानुभावांचा आचारधर्म येथे थोडक्यात पाहणे उद्बोधक ठरेल. द्वैत हे जसे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे, तसे आत्यंतिक निवृत्ती किंवा विरक्ती हे त्यांच्या आचारधर्माचे वैशिष्ट्य आहे. अहिंसा, निःसंग, निवृत्ती आणि भक्ती ही त्यांची चतुःसूत्री असल्याप्रमाणे असून परमेश्वराच्या अवताराचे नाम, रूप, लीळा, चेष्टा, स्थाने, श्रुती, स्मृती व प्रसाद ही सर्व त्यांना नित्य-वंदनीय आहेत. मुमुक्षूने स्वदेश,

स्वग्राम आणि आत्मसंबंधी यांचा त्याग करून आपले जन्मजीवित परमेश्वरास द्यावे अशी चक्रधरांची शिकवण आहे. चित्रातीलही स्त्री न पाहता साधकाने झाडातळी राहून सदासर्वदा एक परमेश्वर आठवावा, त्याच्या स्मरणावाचून दिवस वंध्य जाऊ देऊ नये, आणि तसेच आपल्या वैराग्याचेही प्रदर्शन न करता जगात मृताप्रमाणे राहावे असेही त्यांचे सांगणे आहे. महानुभाव पंथ हा एक भीक्षा-पंथ आहे. त्यामुळे भीक्षा केव्हा, कोठे, किती व कशी मागावी यासंबंधीही चक्रधरांची आपल्या शिष्यांना स्पष्ट शिकवण होती. ' प्राणासि आहारु देयावा : इंद्रियांसि नेदावा ' हे त्यांच्या भिक्षादीक्षेचे मुख्य सूत्र आहे (सूत्रपाठ, आचार ९७). याप्रमाणे भिक्षात्रतावर राहून कठोर वैराग्याचे पालन करित साधकाने ' देवो माझा, मी देवाचा ' अशा वृत्तीने वागावे आणि ' धड तुटलेयांही परमेश्वरातें न सोडावें ' अशी चक्रधरांची सांप्रदायिकांसाठी आचारसंहिता होती. हा मार्ग कठीण तर खराच; पण असे पाहावे की, लेकराच्या सुखासाठी त्यांची आई सातापाचांचा सासुरवास सहन करते; मग विश्वाचा पती जो परमेश्वर त्यांच्यासाठी जगाचा सासुरवास का सहन करू नये ? त्याबरोबरच हे दिव्य करू इच्छिणाऱ्या साधकास ' वरिपडतें आकाशु धरिजैल : न भीया हो ' असे या अवतारी पुरुषाचे, म्हणजेच चक्रधर-स्वामींचे ' आश्वासन'ही आहे (सूत्रपाठ, आचार, १०३-१०४).

आद्य चरित्रग्रंथ व ' सूत्रपाठ '

वरील(सर्व तात्त्विक विचार चक्रधरांनीच सांगितलेले असले तरी त्यांनी ते ग्रंथरूपाने सांगितले किंवा लिहून ठेवले असे मात्र नाही, तर त्यांच्या पश्चात् त्यांचे एक साक्षेपी व निष्ठावंत भक्त म्हाइंभट यांनी त्यांचे जे ' लीळाचरित्र ' लिहून तयार केले त्यात आलेली चक्रधरांच्या तोंडची सूत्रमय वाक्ये एकत्र करून त्यांतून त्यांचे तत्त्वज्ञान केशिदेव पंडित या नावाच्या त्यांच्या दुसऱ्या भक्ताने सिद्ध केले. त्यांनी केलेले चक्रधरांच्या वचनांचे हे संकलन म्हणजेच महानुभावांचा प्रसिद्ध ' सूत्रपाठ ' होय. तो निरनिराळ्या प्रकरणांत विभागलेला असून त्यातील सूत्रसंख्या सुमारे साडेबाराशे आहे.) याशिवाय [चक्रधरांनी निरूपणाच्या ओघात तात्त्विक

विचार स्पष्ट करण्यासाठी जे लौकिक दृष्टान्त किंवा व्यावहारिक दाखले दिले त्यांचाही एक संग्रह याच केशिदेव पंडितांनी 'दृष्टान्त-पाठ' या नावाने तयार केला. याप्रमाणे मुख्यतः 'सूत्रपाठ' व सहायक म्हणून 'दृष्टान्तपाठ' या दोन ग्रंथांत चक्रधरांचे तत्त्वज्ञान एकवटले आहे. त्यातील शब्द व आशय ही दोन्ही त्यांचीच आहेत. केशिदेव पंडित हे त्यांचे केवळ संकलनकार आहेत. तसेच या दोन्ही ग्रंथांचे मूळ पुन्हा म्हाइंभटांनी रचिलेल्या 'लीळाचरित्रा'त आहे. त्यामुळे 'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ महानुभावांच्या पुढील सर्व तत्त्वज्ञानपर वाङ्मयाचे उगमस्थान ठरतो एवढी त्याची महती आहे. तो गद्यात असून त्याचा विषय श्रीचक्रधरस्वामी हा आहे. त्यांच्या सुमारे सवानऊशे लीळा या चरित्रात म्हाइंभटाने परिश्रमपूर्वक संग्रहित केल्या असून त्यातील माहितीच्या खरेपणाविषयी त्याने फार काळजी घेतलेली आहे. एकांक, पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध याप्रमाणे तीन भागांत विभागलेले हे आद्य मराठी चरित्र म्हणजे प्राचीन मराठी गद्याचा उत्कृष्ट नमुना आहे. स्वामींच्या या 'लीळाचरित्रा' प्रमाणे म्हाइंभटाने त्यांचे गुरु श्रीगोविंदप्रभू यांचेही लीलात्मक चरित्र लिहिले असून या दोन चरित्रग्रंथांची रचना तेराव्या शतकाच्या अखेरीस झालेली दिसते. म्हाइंभटाने ही दोन चरित्रे लिहून अशा प्रकारच्या ग्रंथरचनेचा पायंडाच पाडला व त्याला अनुसरून पुढे लौकरच महानुभाव पंथाचे पहिले आचार्य नागदेव किंवा भटोबास यांचे असेच एक गद्य चरित्र 'स्मृतिस्थळ' या नावाने इ. स. १३०८ च्या सुमारास तयार झाले. वरील तीन चरित्रग्रंथ इतिहासाच्या स्वरूपाचे असून त्यांवरून या पंथाचा उगम व त्याचा प्रारंभीचा विस्तार याविषयी चांगली कल्पना येते. त्यातील 'लीळाचरित्रा'चे महत्त्व तर अनन्यसाधारण व बहुविध स्वरूपाचे आहे. पैकी त्याची वाङ्मयीन, भाषिक, सामाजिक व वैयक्तिक महती क्षणभर दृष्टीआड केली तरी त्याने अनेक ग्रंथांना जन्म दिला हे त्याचे वैशिष्ट्य खरोखरच असामान्य म्हणावे लागते. भगवद्गीता ज्याप्रमाणे अनेक भावी ग्रंथांची जन्मदात्री ठरली, त्याप्रमाणे म्हाइंभटाने रचिलेले हे गद्य 'लीळाचरित्र' अनेक ग्रंथकारांना प्रेरक व स्फूर्तिदायक झाले. केशिराज पंडितांनी 'सूत्रपाठ', 'दृष्टान्तपाठ' व संस्कृत 'रत्नमालास्तोत्र' ही सर्व प्रकरणे त्यांतूनच सिद्ध केली, आणि

इतरांनीही 'स्थानपोथी' व 'प्रकरणवस' यांसारखी चक्रधरस्वामींच्या अखंड भ्रमंतीचा अनुक्रमे भौगोलिक तपशील व संदर्भ देणारी प्रकरणे त्यावरूनच सजविली. पैकी 'लीळचरित्रा'तून सिद्ध झालेला 'सूत्रपाठ' हा तर महानुभावांचा वेदच होऊन बसला आणि त्यामुळे साहजिकच टीकाकारांचा तो आवडता होऊन त्यावर अनेक भाष्ये, महाभाष्ये रचिली गेली. या सर्व उद्योगात केशिराजाप्रमाणे आनेराज बास, गुर्जर शिवबास, न्यायबास, भीष्माचार्य इत्यादि अनेक पंडितांनी भाग घेतला व आपल्या अविश्रान्त परिश्रमांनी मराठी तात्त्विक साहित्याचे हे दालन चांगलेच समृद्ध केले. या पंडिती उद्योगाबरोबर ज्याचा उल्लेख अवश्यमेव केला पाहिजे असे एक साधेच, पण भाषेच्या दृष्टीने अजोड असे 'पूजावसर' या नावाचे गद्य प्रकरण लिहून बाइदेवबास यांनी त्यात चक्रधरस्वामींची 'नित्यदिनी लीळा', म्हणजेच नित्याची दिनचर्या विस्तारपूर्वक व तपशीलवार सांगितली.

'साती (काव्य) ग्रंथ'

अशा रीतीने म्हाइंभट व केशिराज यांच्यासारखे पंडित गद्यरचना करून आपल्या संप्रदायाचा इतिहास व त्याचे तत्त्वज्ञान सांगण्यात गुंतलेले असताना संप्रदायातील कविकुळ काही स्वस्थ बसलेले नव्हते. त्यातील कवींनी आपले लक्ष संप्रदायाच्या 'पंचकृष्णा'ंच्या चरित्रातील काही लीळांकडे व तसेच 'सूत्रपाठा'तील काही सिद्धान्तांकडे वळविले आणि त्यांपैकी पहिल्यांचे पवाडे गाण्याच्या हेतूने व दुसऱ्यांचे स्पर्ष्टाकरण करण्याच्या हेतूने महानुभावांचे प्रसिद्ध 'साती ग्रंथ' किंवा सप्तकाव्ये निर्माण झाली. ती पुढीलप्रमाणे आहेत:—

१. नरेंद्र : रुक्मिणीस्वयंवर (शके १२१४)
२. भास्कर : शिशुपाळवध (शके १२३०)
३. भास्कर : उद्धवगीता (शके १२३०)
४. दामोदर पंडित : वच्छहरण (शके १२३८)
५. नारायण व्यास बहाळिये : ऋद्धिपुरवर्णन (शके १२५३)

६. रवळो व्यास : सहाद्रिवर्णन (शके १२५५)

७. विश्वनाथ बाळापूरकर : ज्ञानप्रबोध (शके १२५३)

वरील ' साती ग्रंथ ' शके १२१४ ते १२५५ या काळातील, म्हणजे ४१ वर्षांच्या कालावधीतील आहेत. त्यात एका कवीचे—भास्कराचे—दोन ग्रंथ आहेत. महदंबेचे ' धवळे ' किंवा केशिराज पंडितांचा ' मूर्तिप्रकाश ' यासारख्या काव्यांचा समावेश त्यात नाही. नरेंद्रासारख्या मागाहून संप्रदायात आलेल्या कवीच्या ग्रंथाला मात्र त्यात स्थान आहे. या ' साती ग्रंथां ' चा विषय एक आहे म्हणावे तर तसेही दिसत नाही. त्यांतील पहिली चार काव्ये श्रीकृष्णचरित्रपर आहेत, पाचवे स्थलवर्णनपर आहे, सहावे नावावरून तसेच वाटले तरी ते तसे नसून महानुभावांच्या पंचकृष्णांपैकी श्रीदत्तात्रेयप्रभू यांच्या वर्णनपर आहे, आणि सातवे गीताटीकापर, अर्थात तात्त्विक स्वरूपाचे आहे. यावरून ही ' साती ग्रंथां ' ची कल्पना मोठी साभिप्राय किंवा तर्कशुद्ध असेल असे वाटत नाही, तर ही सात काव्ये केवळ योगायोगाने एकत्र आली असेच दिसते. मात्र त्यातील बहुतेक काव्यांना स्वतःचा इतिहास आहे. पैकी नरेंद्राने आपल्या अपूर्णवस्थेतील ' रुक्मिणीस्वयंवर ' या ग्रंथासह महानुभाव पंथात प्रवेश कसा केला ते ' स्मृतिस्थळा ' तील ' नरींद्रबासा भेटि : अनुसरण ' या ११३ व्या स्मृतीवरून कळते. ही ' अभंगा ' ची आख्यायिका पुढे कविपरिचय करून देताना विस्ताराने सांगितलीच आहे. येथे त्या स्मृतीतील ' मग तेंहूनि रुक्मिणीसैवर ग्रंथु मार्गासि आला, ' हा उल्लेख उद्धृत केल्यास पुरे होईल. भास्कर कवीश्वरांच्या ' उद्धवगीता ' या ग्रंथाची निर्मिती त्यांच्याच ' शिशुपाळवध ' या काव्याच्या सापेक्ष आहे हेही ' वृद्धाचारा ' तील " बाइदेवोवार्ये ' शिशुपाळ '—निषेधीं कवीस्वरीं ' एकादश ' करणें " या ७ व्या स्मृतीवरून कळते. ' शिशुपाळवधा ' वरील बाइदेवाच्या " कवीस्वरहो : ग्रंथु निका जाल : परि निवृत्तांजोगा नव्हेचि " हा अभिप्राय ऐकून भास्कराने भागवताच्या एकादश स्कंधाच्या आधारे ' उद्धवगीता ' रचिली असा त्या स्मृतीचा सारांश आहे. ' वच्छहरणा ' ची निर्मिती दामोदर पंडिताने आपले गुरुबंधू व परमस्नेही केशिराज बास यांच्या स्मृत्यर्थ केली

असावी असे त्यातील ' भणे मुनी केशवराजु ' या मुद्रिकेवरून व हरिबास—सोंगोबास यांच्या ' अन्वयस्थळा ' वरून वाटते. तसेच ' ऋद्धिपुर—वर्णन ' व ' ज्ञानप्रबोध ' हे अनुक्रमे नारायणबास व विश्वनाथबास यांचे दोन ग्रंथही असेच परस्पराश्रयी आहेत असे मानण्यास आधार आहे. नारायण बहाळिये हे पंथात आल्यानंतर एक दिवस त्यांची व विश्वनाथ बास यांची भेट झाली, आणि त्या भेटीत उभयतांच्या ग्रंथांच्या योजना आखल्या गेल्या. उरता उरले रवळो बासांचे ' सैह्याद्रिवर्णन '. त्याचीही प्रेरक कविगुरु हिरांबिका ही असावी असे त्यातील ' हिरांबिका म्हणे ' या अनेकदा येणाऱ्या उल्लेखावरून वाटले. सारांश, महानुभावांच्या या ' साती ग्रंथां ' तील प्रत्येकामागे काही विशिष्ट प्रेरणा होती असे दिसते. ही साती काव्ये सारख्याच योग्यतेची आहेत असे मात्र नाही. त्यांतील पहिली दोन, म्हणजे नरेंद्राचे ' रुक्मिणी-स्वयंवर ' व भास्कराचे ' शिशुपाळवध ', हीच काय ती उत्कृष्टांच्या वर्गात बसू शकतील. ' उद्धवगीता ' ऐकून ' आतां होये कवीस्वर हो : हा निवृत्तांजोगा जाला ' असे म्हणून भटोबासांनी आपला संतोष व्यक्त केला असला तरी कवीश्वरांच्या या ग्रंथाला त्यांच्या ' शिशुपाळवधा 'ची सर नाही हे निश्चित. तसेच, तुलनेने एकनाथांच्या एकादशटीकेपुढेही तो फिकाच वाटतो. ' वच्छहरण ' व ' सैह्याद्रिवर्णन ' ही काव्ये बरी आहेत, पण पहिल्या वर्गातील नव्हत. ' ऋद्धिपुरवर्णना 'च्या विषयात नावीन्य आहे, व स्थलवर्णन करताना त्यातूनच स्थलनायकाची, म्हणजेच श्रीगोविंदप्रभूंची मूर्ती साकार करण्याचे कवीचे कौशल्यही वाखाणण्याजोगे आहे, हे खरे. तथापि शेवटी तो वर्णन व भावप्रकटन करताना परंपरेच्या आहारी गेल्याप्रमाणे वाटतो, आणि त्यामुळे अशा प्रकारच्या काव्यांचा एक साचाच तयार होत होता किंवा काय अशी एक शंका येते. ' ज्ञानप्रबोध ' हा ' साती ग्रंथां 'पैकी अखेरचा ग्रंथ टीकापर असून त्यात भगवद्गीतेतील १३ व्या अध्यायातील पाच श्लोकांवरील टीका व इतर काही विषय आले आहेत. म्हणजे एक तर ही समग्र गीताटीका नव्हे; आणि दुसरे असे की, जी काही थोडीफार आहे ती ज्ञानेश्वरीच्या क्षीण पडसादाप्रमाणे वाटते. अर्थात् त्या ग्रंथराजाशी या ग्रंथाची तुलना करण्यात काही अर्थ नाही.

गुरुकुलातील कविकुळ

✓या सर्व ग्रंथकारांचे मिळून एक कविकुळ असल्याप्रमाणे होते. त्यांच्यापैकी बहुतेकांनी नागदेवाचार्यांच्या सहवासात राहून त्यांच्या मार्गदर्शनाने ग्रंथरचना केलेली असल्याने त्यांच्यांत परस्परांविषयी एक प्रकारची आपुलकी आपोआपच निर्माण झाली होती. किंबहुना नागदेवाचार्यांचा आश्रम म्हणजे या कवींचे गुरुकुलच होते असेही म्हणता येईल. या गुरुकुलात राहून त्याचे आचार्य जे नागदेव किंवा भटोबास, त्यांच्या नेतृत्वाखाली 'लीळाचरित्र'कार म्हाइंभट, 'धवळे' रचणारी महदंबा, गद्य 'पूजावसरा'चे लेखक बाइदेव बास, 'सूत्रपाठ' संकलन करून 'मूर्तिप्रकाश' हे चक्रधरवर्णनपर काव्य लिहिणारे केशिदेव किंवा केसोबास, 'शिशुपाळवध'कर्ते कवीश्वर भास्कर, 'रुक्मिणी-स्वयंवर' रचणारे नरेंद्र, 'वच्छहरण'कार दामोदर पंडित, अशा अनेकांनी ग्रंथरचना केली. त्यांच्यांत गुरुबंधुत्वाची भावना मूळचीच असली तरी तिचे अधिष्ठान पारमार्थिक स्वरूपाचे होते. ज्या एका संप्रदायातील ते सर्वजण पाइक होते त्यातून ती निर्माण झालेली होती. परंतु नागदेवाचार्यांच्या पुढारपणाने विविध स्वरूपाची ग्रंथरचना करताना या गुरुबंधुत्वाच्या भावनेला एक नवीन अंकुर फुटला. तिला वाङ्मयीन स्वरूप आले. 'वाङ्मयीन संप्रदाय' हा शब्दप्रयोग आपण अलीकडे करतो तेव्हा ही कल्पना नवीन असावी अशी एक गर्भित सूचना त्यात असते. परंतु सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास कोणत्याही भाषेच्या इतिहासात त्या त्या काळी विशिष्ट स्वरूपाचे वाङ्मयीन संप्रदाय रूढ होते व ते आपला ठसा उमटवून गेले आहेत असे दिसून येईल. ज्ञानदेव-नामदेवांचा एक वाङ्मयीन संप्रदायच होता व त्यात समाविष्ट होऊन अनेक लहानथोर संतकवींनी त्या संप्रदायाला शोभून दिसेल अशा प्रकारची काव्यरचना केली. त्याप्रमाणेच या महानुभाव कवींचा एक संप्रदाय होता व त्यात राहून त्यांनी आपापली काव्ये रचिली. त्या सर्वांचे साध्य एक होते आणि ते म्हणजे श्रीकृष्णभक्ती किंवा श्रीचक्रधरभक्ती. तोच एक 'सुपंथ' त्यांना धरावयाचा होता. परंतु तसे करताना 'एक एका साध्य करू' ही भावना त्यांच्यापैकी

प्रत्येकाची होती. म्हणून त्यांच्या सर्व ग्रंथांतून 'सहकार' तत्त्वाचा अवलंब केल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. नागदेवाचार्यांच्या कविकुळाचे हे सदस्य आपापली काव्ये परस्परोपकारितेच्या तत्त्वावर कशी रचीत याची एकदोन उदाहरणे देता येतील. त्यात दामोदर पंडितांचे उदाहरण लक्षणीय आहे. त्यांचा व केशिराज बासांचा विशेष स्नेह असल्यामुळे त्यांनी आपले 'वच्छहरण' हे काव्य केशिराजांच्या नावावर लिहिले आहे. 'भणे मुनी केशिराज' अशी कविनामाची मुद्रिका त्यात अनेकदा आली आहे. याविषयी 'वृद्धाचारा'त पुढील निर्देश आढळतो :- "पंडित-बासीं 'वत्साहरण' केलें : तेथ अमंगीं (म्ह. मुद्रिकेत) सौजन्यें केसोबासातें घातलें : " (वृ. ७). याच घटनेचा 'अन्वयस्थळा'तील उल्लेख पुढीलप्रमाणे आहे :- "मग केसोबास अविद्येमान (म्ह. केसोबासाच्या निधनानंतर) त्याचेनि वियोगदुखें पंडितीं 'वत्साहरण' केलें : केसोबासाचें नांव सख्यत्वे मांडिलें असे : " वरील चरित्र-ग्रंथांवरून ही वस्तुस्थिती कळते. नाहीपेक्षा वाङ्मयेतिहासकारांनी दामोदराचे हे काव्य केशिराजाच्याच नावावर दिले असते ! दुसरे उदाहरण 'ऋद्धिपुरवर्णना'चा कर्ता नारायण बहाळिये व 'ज्ञान-प्रबोध'कार विश्वनाथ बाळापूरकर यांचे आहे. महानुभावांच्या 'साती ग्रंथां'पैकी हे दोन ग्रंथ साधारणपणे एकाच वेळचे, म्हणजे शके १२५३ च्या सुमाराचे असून त्यांच्या रचनेचा इतिहास 'ऋद्धिपुरवर्णना' वरील तृतीय शोधनीच्या टीपग्रंथाच्या 'मूळपीठिके'त पुढीलप्रमाणे दिला आहे. नारायण बासांचे पूर्वचरित्र हिंसाचाराने डागळलेले होते. पुढे पश्चात्ताप पावून महानुभाव पंथात आल्यावर 'अटन' क्रमात त्यांची व गुर्जर शिवबासांचे शिष्य विश्वनाथ बास यांची भेट झाली. एक दिवस त्यांना आपल्याकडे भोजनास बोलावताना विश्वनाथ बासांनी विनोदाने म्हटले, १

“ चंद्रवदन बाळी । अंगें शामकांत सांवळी :

तीयेतें प्रतिपाळी वनमाळी : ते तुम्हां रुचे हो ? ”

१. वरील ओवी द्वयर्थी असून तिच्यातून (१) रुक्मिणीची कथा व (२) वांगे असे दोन निरनिराळे अर्थ निघतात.

विश्वनाथ बासांच्या बोलण्यातील श्लिष्टार्थ जाणून नारोबासांनीही त्यांना पुढील काव्यात्मक उत्तर दिले. ते म्हणाले,^१

“ सप्तरात्रविवर्जित : जयातें जन आवडी सेवीत :
तेणेंसीं होय संयुक्त : तरि अत्यंत रुचे :
जरि स्नेहाचेन पाडें : पूर्णयोग जर घडे :
तरि अमृत होय रांकडें : ते गोडी पाहुनि : ”

याप्रमाणे परस्परांचे बोलणे झाल्यावर विसोबासांना नारोबासांच्या कवित्वशक्तीचा प्रत्यय आला व त्यांनी ‘ काही स्वामींची स्तुतपूर्वक कवित्व ’ करण्याविषयी त्यांना सुचविले. त्यावर नारोबासांनी “ तुम्हीही काही देवाची स्तुत करा ” असे म्हटल्यावरून विश्वनाथबासांनी त्यांना ‘ हो ’ कार दिला व त्याप्रमाणे गीतेचे पाच श्लोक प्रधान करून ‘ गीतार्थ १२ शतें ज्ञानप्रबोध आणि तीन वोवीया ’, म्हणजे १२०३ ओव्यांचा ‘ ज्ञानप्रबोध ’ नावाचा ग्रंथ केला. मग ‘ तेणेंचि काळें ’ म्हणजे त्याच वेळी नारोबासांनी ‘ सा सते बेताळीस ’, म्हणजे ६४२ ओव्यांचा ‘ ऋद्धि-पुरवर्णन ’ हा ग्रंथ केला अशी या ग्रंथाची मूळपीठिका त्यांच्या तृतीय शोधनीचा ‘ टीप ’ कार दत्तराज मराठे देतो^२. यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, नारोबासाने हे काव्य ‘ ज्ञानप्रबोध ’ कार विश्वनाथबासांच्या प्रेरणेने लिहिले.

महानुभाव कवीश्वर भास्करभट्ट बोरीकर याने आपले ‘ उद्धवगीता ’ हे काव्य कोणत्या प्रसंगाने रचिले ते प्रसिद्धच आहे. याविषयी ‘ वृद्धाचारा ’ तील पुढील आख्यायिका उल्लेखनीय आहे :

१. नारोबासांचे हे उत्तर कूटात्मक असून त्यात ‘ सप्तरात्रविवर्जित ’ असा जो कांदा तो जर वांग्यात घातला आणि त्याच्याशी ‘ स्नेहाचा पूर्णयोग ’ चढविला, म्हणजे त्याला तेलाची भरपूर फोडणी दिली, तर ते कांदावांग्याचे भरित रुचकरपणात अमृतालाही मागे टाकते, अशी सूचना आहे.

२. श्रीऋद्धिपुरवर्णन (संपादक : डॉ. तुळपुळे) (टीप, पृ. २).

“ बाइदेवोबायें ‘ शिशुपाळ ’ निषेधीं कवीस्वरीं ‘ एकादश ’ करणें : एक वेळ कवीस्वरबासीं ‘ शिशुपाळवधु ’ केला : मग बाइदेवो-बांपासि म्हणितला : परिसौनि बाइदेवबासीं म्हणितलें : ‘ कवीस्वरहो, ग्रंथु निका जाला : परि निवृत्तांजोगा नव्हेचि : ’ मग कवीस्वरबासीं ‘ येकादसस्कंदु ’ केला : मग तोहि येउनि बाइदेवोबांपासि म्हणितला : तो परिसौनि बाइदेवोबासीं म्हणितलें : ‘ आतां होये कवीस्वरहो : हा निवृत्ता-जोगा जाला : ’ म्हणौनि थोर तोखले : ” (स्मृतिस्थळ, पृ. ८२)

म्हणजे भास्करासारख्या कवीश्वराच्या बाबतीतही ग्रंथरचनेचे प्रेरक कारण त्याचा एक कविबंधुच झालेला दिसतो. प्रस्तुत संग्रहात समाविष्ट केलेले त्यांचे ओवीबद्ध ‘ पूजावसर ’ हे प्रकरण तर बाइदेवबासांच्या गद्य ‘ पूजा-वसरा ’ची पद्य छायाच आहे. म्हणजे येथे गद्य-पद्याची वाटणी झाल्याचे दिसते. महदंबेच्या ‘ धवळ्यां ’चा उत्तरार्ध असाच तिच्या दोन कविबंधूंनी केलेल्या सूचनेमुळे रचिला गेला. याविषयीची ‘ स्मृतिस्थळा ’तील नोंद पुढीलप्रमाणे आहे :—

“ एकु दीसु म्हाइंभटीं : लक्ष्मीधरभटीं महादाइसांते म्हणितलें : ‘ समोरें रुक्मिणीसैवर कां न करा ? ’ : महादाइसीं म्हणितलें : ‘ मज काइ करवैल : तें गोसावीं (म्ह. गोविंदप्रभूंनी) वरु दीधला म्हणौनि स्फुरलें ’ : म्हाइंभटीं : लक्ष्मीधरभटीं म्हणितलें : ‘ तरि आम्हीं शब्द घडउनि (म्ह. घडवू) : आणि तुम्ही गा ’ : महादाइसीं मानिलें : मग तेहीं शब्द घडउं घडउं पदें बांधिलीं : आणि महादाइसीं गाइलीं : यापरी दुसरी माळ केली : ” (स्मृ. १७४)

म्हणजे, म्हाइंभट आणि लक्ष्मीधरभट या दोन भटांनी साहित्य पुरविले आणि महादाइसेने पूजा बांधली असा प्रकार ‘ धवळ्यां ’च्या उत्तरार्धाचा झाला. महानुभावांचे हे आद्य काव्यग्रंथ सोडून त्यांच्या गद्य ग्रंथांकडे वळले तरी तेथेही हेच सहकाराचे तत्त्व प्रभावी ठरलेले दिसेल. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे ‘ लीळाचरित्र ’ हा महानुभावांचा आद्य चरित्रग्रंथ. त्याची रचना म्हाइंभटांनी कशी केली त्या इतिहासाची थोडी

झळक 'स्मृतिस्थळा'तील काही आख्यायिकांवरून पाहावयास मिळते (उदा०, स्मृ. १३९ ते १४२). ' लीळाचरित्र ' हा ग्रंथ म्हणजे बोलून चालून श्रीचक्रधरस्वामींच्या लीळांचा संग्रह आहे. तेव्हा त्याच्या सिद्धार्थ अनेकांचा हातभार लागावा हे साहजिकच आहे. पुन्हा शेवटी, अनेकांच्या सहकार्याने सिद्ध झालेल्या या संग्रहावर पंथाचे आद्याचार्य नागदेव यांचा हात फिरला ते निराळेच (स्मृ. १४१). ही झाली एका ' लीळाचरित्रा ' ची कथा. या ग्रंथातून पुढे केशिराज बासांनी चक्रधरांचा ' सूत्रपाठ ' आणि ' दृष्टान्तपाठ ' सिद्ध केला ते आणखी वेगळेच. याप्रमाणे या सर्व वाङ्मयातून एक प्रकारची रचना-साखळी असून तिचे निरनिराळे दुवे म्हणजे महानुभावांचे हे आद्य ग्रंथ होत. याचा अर्थ हे सर्व ग्रंथ विशिष्ट नियोजनपूर्वक रचिले गेले असा नाही. त्यांची रचना उत्स्फूर्तच झाली असली पाहिजे. नरेंद्राच्या ' रुक्मिणी-स्वयंवरा 'सारखा ग्रंथ तर अशा प्रकारच्या नियोजनात बसूच शकत नाही. कारण त्याची रचना नरेंद्राने तो महानुभाव पंथात येण्यापूर्वीच केलेली होती. तेव्हा महानुभावांचे हे पहिलेवहिले साहित्य कोणत्याही प्रकारच्या चौकटीत बसविण्याचा आग्रह धरणे युक्त होणार नाही. इतके मात्र म्हणता येईल की, साहित्य-निर्मितीच्या या सर्व उद्योगामागे एक विशिष्ट विचारप्रणाली होती, इतकेच नव्हे तर तिच्या वाङ्मयीन आविष्कारासाठी सहकाराच्या तत्वावर झटणारे असे एकाच गुरुकुळातील ग्रंथकारही होते.

मराठीचा कैवार

महानुभाव पंथाचे साहित्य जसे अनेक गुणांनी, तसेच अनेक वैशिष्ट्यांनी युक्त आहे. पैकी पहिले म्हणजे या साहित्यातून दिसून येणारा मराठी भाषेविषयीचा अपूर्व अभिमान. ज्ञानेश्वर-एकनाथांसारख्या भागवतधर्मीय ग्रंथकारांनी मराठीसारख्या लोकभाषेचा कैवार घेऊन तिचा पुरस्कारही पदोपदी केला ही गोष्ट खरी. तथापि महानुभाव पंथातील ग्रंथकारांनी मराठीविषयी जी पोटतिडीक दाखविली ती काही अपूर्वच म्हटली पाहिजे. तिचे मूळ या पंथाचे आद्य संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी यांच्या विशिष्ट वृत्तीत

व दृष्टिकोनात सापडते. स्वामी मूळचे गुजरात प्रांतातीस असले तरी त्यांचे सर्व अवतारकार्य उत्तर महाराष्ट्रात झाले व त्यासाठी एकदा या देशात अवतरल्यानंतर ते पक्के महाराष्ट्री किंवा 'मन्हाटी' बनून गेले. ते स्वतः तर मराठी भाषा 'अनावर', म्हणजे अस्खलितपणे बोलतच; पण मराठी ही आपल्या संप्रदायाचीही भाषा त्यांनी करून टाकली आणि त्यामुळे सारा महानुभाव पंथ मराठीत लिहू-बोलू लागला, आपले सर्व धार्मिक व्यवहार मराठी भाषेत करू लागला. या पंथाने मराठीशी इतके आपुलकीचे नाते जोडले. की पुढे काही वर्षांनी त्याचा फैलाव खैबर-खिंडीतून अफगाणि-स्तानपर्यंत झाला तेव्हा काबूलच्या मठातील महानुभाव महंत चक्रधरांच्या 'सूत्रपाठा' ची संहिता मराठीतून पढू लागला. मराठीची पताका अटकेपार नेऊन फडकाविण्याचा पहिला मान तसेच पाहिले तर महानुभाव पंथाचा आहे. हा जो मराठी भाषेचा डंका अतिदूरवरच्या प्रदेशात वाजत राहिला त्याचे बीज चक्रधरांच्या 'महाराष्ट्रीं असावें' या एका साध्या सूत्रात सामावलेले आहे (सूत्रपाठ, आचार २४). या सूत्रावर भाष्य करताना 'आचारस्थळ' कार म्हणतात त्याप्रमाणे,

“ महंतराष्ट्र म्हणौनि महाराष्ट्र : महंत म्हणिजे थोर : एके देशींची मनुष्ये राजसे : एके देशींचीं मनुष्ये तामसे : महाराष्ट्र सात्त्विक : तेथचे जडपदार्थ तेहि सात्त्विक : तेथ असतां शारीर मानसिक कव्हणीचि उपद्रव नुपजति : आणिके देशीं शारीर मानसिक उपद्रव उपजला असे तो महाराष्ट्रीं असतां शमे : तेथचां अन्नोदकीं शमे : तेथचां औषधीं शमे : तेथचा वारा झडि पाउस तोहि सात्त्विक : तेणें सकळ उपद्रव शमेति : तेथ असतां अनाचार करावेयाची बुद्धि नुपजे : आणि उपजली तर करूं न ल्हाइजे : आपण अनाचार न करी, आणिकांसि करूं नेदी तें महाराष्ट्र : धर्म सिद्धी जाए तें महाराष्ट्र : ”

अशी वस्तुस्थिति होती. म्हणूनच वरील भाष्यास 'महाराष्ट्राचे महिम्न-स्तोत्र' अशा यथार्थ शब्दांनी मम. पोतदार यांनी गौरविले आहे. चक्रधरात जसा महाराष्ट्राचा, आपल्या कर्मभूमीचा अभिमान होता, तसेच

मराठीविषयी अपार प्रेम होते. शिवाय, या भाषाप्रेमाला एक व्यावहारिक बाजूही होती. आपले धर्मविषयक तत्त्वज्ञान समाजाला सांगावयाचे तर ते त्या समाजाच्याच भाषेतून, अर्थात् लोकभाषेतून सांगितले पाहिजे याची स्वामींना चांगली जाणीव होती. म्हणूनच त्यांचा सूत्रपाठ व दृष्टान्तपाठ, म्हणजेच त्यांच्या 'लीळाचरित्रा' तून वेचून काढलेली त्यांच्या तोंडची अनुक्रमे सूत्रमय वाक्ये आणि दृष्टान्त, हे सर्व मराठीत आहे. तोच कित्ता त्यांचे पट्टशिष्य आणि पंथाचे पहिले आचार्य नागदेव किंवा भटोबास यांनी गिरविला व केसोबासांसारखा संस्कृतप्रेमी पंडितांना मराठीतून ग्रंथ रचना करण्यास त्यांनी प्रवृत्त केले. या संदर्भात पुढील दोन प्रसंग सांगण्यासारखे आहेत. केशिराज पंडितांनी मराठी 'लीळाचरित्रा' च्या संस्कृत 'रत्नमाळा' बांधून वर 'उद्धरणा' च्या सूत्रांनाही संस्कृत वेष देण्याची आपली इच्छा दर्शविली, तेव्हा त्यांना या विचारापासून परावृत्त करताना नागदेव-चार्य म्हणाले, "नको गा केशवदया : येणें माझिया म्हातारीया नागवतील : " (स्मृ. १५). तसेच एकदा याच केशिराजांनी त्यांना संस्कृत भाषेत काही विचारले. त्यावर आचार्य म्हणाले, "पंडिता : केशवदया : तुमचा 'अस्मात् कस्मात्' मी नेणें गा : मज श्रीचक्रधरें निरूपिली मन्हाटी : तियाचि पुसा : " (स्मृ. ६६). नागदेवाचार्यांचे वरील दोन्ही प्रसंगीचे उद्गार मोठे सूचक आहेत. एक तर त्यांना साधीसोपी मराठी सोडून क्लिष्ट संस्कृतचा अंगीकार करणे मनापासून नको होते; आणि मुख्य म्हणजे ज्या भोळ्याभावड्या लोकांसाठी सांगण्यासवरण्याची धडपड करावयाची त्यांच्या भाषेत न बोलता चार पंडितांनाच केवळ समजेल अशा संस्कृत भाषेत बोलणे व्यर्थ आहे ही गोष्ट ते चांगली ओळखून होते. म्हणूनच त्यांनी स्वतः लोकभाषेची, अर्थात् मराठीची कास धरली व आपल्या शिष्यप्रशिष्यांनाही तसे करावयास लावले. महानुभावांच्या 'सार्ता ग्रंथां' पैकी जवळ जवळ प्रत्येक ग्रंथातून मराठीचा स्वाभिमानपूर्वक कैपक्ष घेतलेला आढळून येतो याचे कारण नागदेवाचार्यांच्या वरील उद्गारात आहे.

वैचित्र्याने नटलेले साहित्य

महानुभाव साहित्याचे दुसरे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यात आढळणारे वैचित्र्य. एकंदरीतच प्राचीन मराठी वाङ्मय एकरंगी, एकनादी आहे, आणि महानुभावांचे साहित्य झाले तरी ते या नियमांला फारसे अपवादात्मक ठरत नाही, हे खरे. तथापि आहे त्या परिस्थितीत या साहित्यातील विविधता डोळ्यांत भरते हे मान्य केले पाहिजे. आधी जुने मराठी वाङ्मय म्हणजे ओव्यांच्या, फारच झाले तर श्लोकांच्या विटा ! त्यात गद्यरचना दुर्मिळच. पुढे काही शतकांनी बखरींचा थाट दिसतो हे खरे. पण ज्ञानदेव-नामदेवांच्या काळात गद्याची चाहूलही कोठे लागत नाही. ही उणीव त्या काळातील महानुभावांच्या चरित्रग्रंथांनो उत्कृष्ट प्रकारे भरून काढली आहे असे 'लीळाचरित्र' व 'स्मृतिस्थळ' यांसारखे ग्रंथ पाहून कोणीही म्हणेल. तसेच 'सूत्रपाठ' आणि 'दृष्टान्तपाठ' यांसारखे ग्रंथ व त्यांवरील भाष्ये महाभाष्ये पाहता तत्त्वज्ञानासारखा क्लिष्ट विषय पेलण्यास समर्थ असे मराठी गद्य त्या काळीही प्रचलित होते हे स्पष्ट दिसते. काव्याची बाजू नरेंद्र-भास्करांसारख्या शब्दसृष्टीच्या ईश्वरांनी संभाळलेली होती. त्यात सुद्धा विषयवैचित्र्य पुष्कळच आढळते. 'ऋद्धिपुरवर्णना' सारखे स्थलवर्णनपर काव्य प्राचीन मराठी वाङ्मयात अपवादात्मकच म्हणावे लागेल. या सर्व गद्यपद्य साहित्याच्या अभ्यासाला पूरक अशा प्रकारची ग्रंथसामुग्रीही महानुभावांनी त्या काळात निर्माण केली, हे त्यांचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय. या दृष्टीने 'स्थानपोथी' सारखा 'लीळा-चरित्रा'चा संदर्भ-ग्रंथ, 'साती ग्रंथां' वरील विस्तृत 'टीप' व 'लक्षणरत्नाकरा' सारख्या अर्थ-निर्णयशास्त्रावरील 'बत्तीस लक्षणांची टीप' हे पूरक साहित्य उल्लेखनीय आहे. एकंदरीत मराठी भाषा पांडित्याच्या व शास्त्रविवेचनाच्या बाबतीत संस्कृतच्या रेसभरही मागे राहू नये या महत्वाकांक्षेने प्रेरित होऊन महानुभाव विद्वानांनी जो हा विविध ग्रंथरचनेचा उद्योग केला त्यास मराठी भाषेच्या इतिहासात तरी तोड नाही. महानुभाव पंथाचे हे मराठी-वरील ऋण कधीही न फिटण्याजोगे आहे.

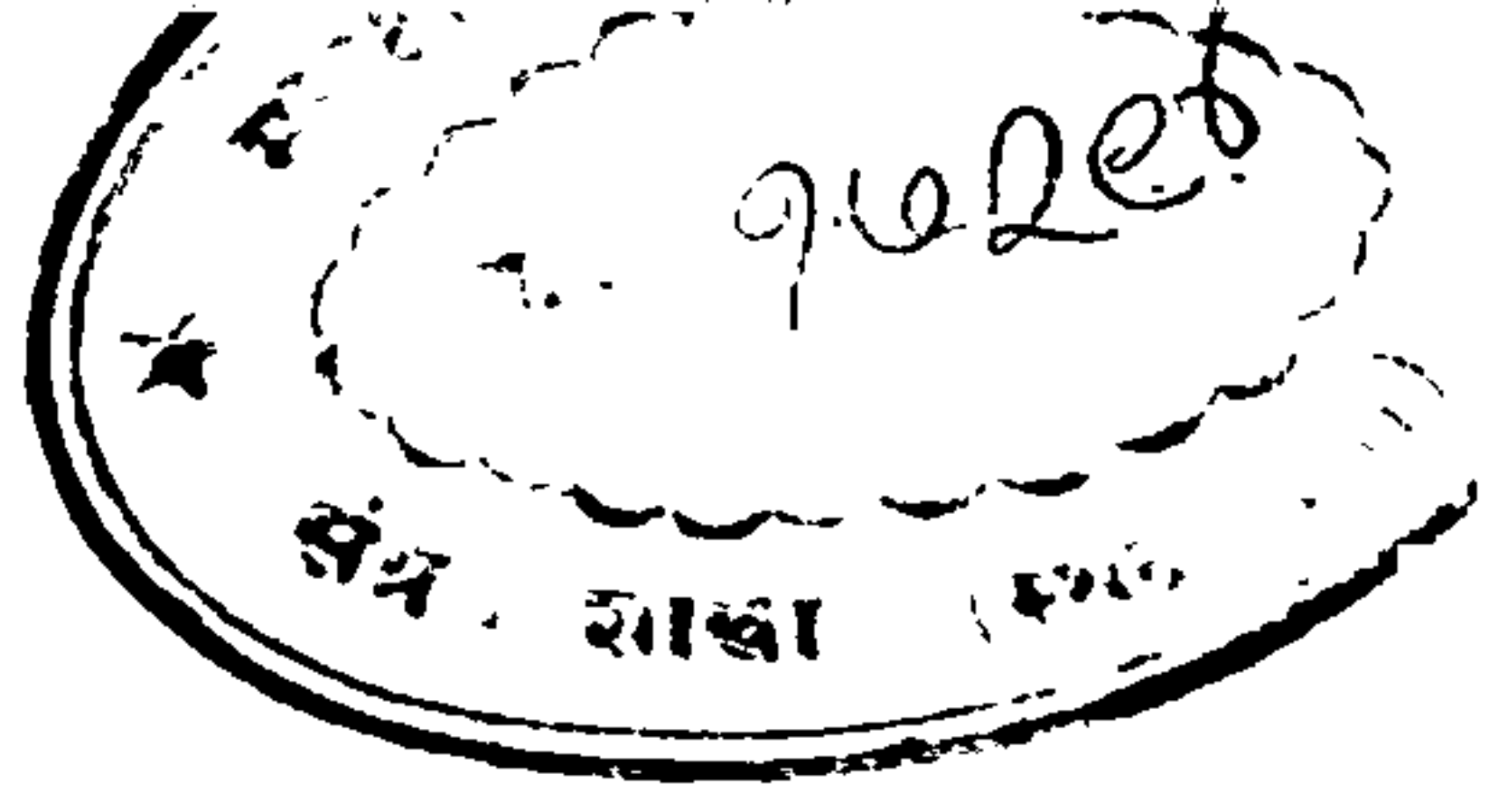
सांकेतिक लिपीचा बंध

या पंथीय साहित्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्याने आपल्या मूळ स्वरूपाशी राखलेले सच्चेपण. शानेश्वर-तुकारामांची रचना मूळ स्वरूपात उपलब्ध होत नाही म्हणून आपण हळहळतो. या महानुभाव ग्रंथकारांचे तसे नाही. संपूर्ण स्वरूपात नसली तरी पुष्कळ प्रमाणात त्यांची उपलब्ध असलेली रचना आपल्या मूळ स्वरूपाशी इमान राखून आहे. याचे कारण म्हणजे त्यांची सांकेतिक लिपी. ही लिपी शोधून काढण्याचे श्रेय 'साती ग्रंथां'पैकी 'सह्याद्रिवर्णना' चा कर्ता रवळो बास याच्याकडे जाते. त्याच्या कृतीविषयी 'लीप कृत्य त्याचें : नागरीक' असा कृष्णमुनीच्या 'अन्वयस्थळा'त उल्लेखही आहे, व त्यावरून या सांकेतिक लिपीला प्रथम 'नागरी' म्हणत हेही स्पष्ट होते. पुढे महानुभावांच्या 'सकळ' (म्ह. सर्व) आमनायांनी, म्हणजे शाखांनी तिचा स्वीकार केला म्हणून तिला 'सकळी' हे नाव पडले असावे. किंवा या लिपीत अनेक शब्द व वाक्प्रचार संक्षिप्त, म्हणजे 'संकलित' स्वरूपात योजले असल्यामुळे ही तिला 'संकलित' हे नाव पडून पुढे त्याचेच 'सकळीत' व 'सकळी' असे अपभ्रष्ट रूप रूढ झाले असल्याचीही शक्यता आहे.^१ ते काही असो; त्याच्या निर्माणकाळी नेहमीच्या रूढ बालबोध लिपीत लिहिलेले हे सर्व साहित्य पुढे लौकरच सांकेतिक लिपीच्या कुलपात का गेले हा येथे खरा प्रश्न आहे व त्याचे उत्तर डॉ. कोलते म्हणतात त्याप्रमाणे चक्रधरांच्या एका वचनात आहे. 'सूत्रपाठा'त "हे तुमचें रहस्य कीं : मा आपुले रहस्य तें आणिकाप्रति प्रकटीजे ना कीं : " असे स्वामींनी स्पष्टपणे म्हटले आहे (आचार, १५५). पंथीये-तरांना सांगितल्यास आपल्या शास्त्राचा अवमान होण्याची भीती असते; त्यामुळे ते कोणास सांगू नये, त्याविषयी गुप्तता पाळावी, हा चक्रधरांच्या मनातील हेतू. रवळोबासांनीही शके १२७५ च्या सुमारास आपली सांकेतिक लिपी तयार केली ती सुद्धा याच हेतूने व प्रेरणेने केली. याविषयी डॉ. कोलते यांनी उद्धृत केलेली 'अन्वयस्थळा'तील पुढील आख्यायिका महत्त्वाची आहे. ती अशी :—

१. डॉ. कोलते : सह्याद्रिवर्णन , प्रस्तावना, पृ. १०.

महानुभाव गद्य

१. लीळाचरित्र

म्हाइंभट : रचना शके १२०० सुमारे.

१. पुरस्वीकार

पुर स्वीकरीलें : वास पाहो लागले : आवघेयांही हरीखु जाला :
' कुमरू जीयाला : कुमरू जीयाला ' : मग गोसावी नगरामध्ये बीजे
केलें : कमळा आइसासीं सेस भरिली : गोसावी तयाचे गुणधर्म
स्वीकरीले : गोपाळमंत्री दीक्षा : गोपाळण्ही आण : जोआंचें व्यसन :
राणियेचा पढीयावो : हरिपाळ नांव : प्रधान कुशलु : तेणें दरे दरकुटे
सोधविलें : पुरुषें उठविलें असैल : म्हणौनि आपुलीये राणिए करवि
पूसविलें : कमळाइसातें : विहरणीचीया खूणां : तीहीं आधिलीचि
सांघीतलीया : अनारीसीया नाहीं : ॥ (एकांक ५)

२. द्यूतक्रीडा

गोसावी केतुले एक दीस राज्य केलें : पूत जाला : गोसावी सारीचें जुं
प्रत्येहीं खेळति : जींकति : म्हणौनि हारि स्वीकरीली : बहुत द्रव्य हारविलें :
जुआरीं म्हणीतलें : ' जी जी : हारविलें असे तें वेचिजो : दीजो : मग
खेळिजो ' : मग गोसावी तेथौनि बीजे केलें : दारवठां जुआरीं म्हणतलें :
' जी जी : गोसावी आमुचें आधीं देयावें : मग भीतरीं बीजे करावें ' : सर्वज्ञ
म्हणीतलें : ' तुमचें दीधलेयाविण हें आरोगण करीं : तरीं गोपाळण्ही
आण ' : गोसावी भीतरीं बीजे केलें : कमळाइसातें म्हणीतलें : ' आपुला
अळंकारू आणा ' : तेहीं म्हणीतलें : ' कां ' : ' एथौनि जूं हारविलें :
तयातें म्हणीतलें : तुमचें दीधलेयाविण हें आरोगण करीं : तरि गोपाळण्ही

‘आण’ : कमळाइसीं म्हणीतलें : ‘आम्ही देओं तरि आम्हांई तेचि
 आण’ : मग गोसावी उपरीयेवरि पड्डु स्वीकरीला : माता मर्दनीया
 पाठविला : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘क्षुधा नाही’ : माता उठवावया आली :
 गोसावी नुठति : मग माता कमळाइसातें पुसों लागली : तेहीं मागील
 वृतांतु सांघीतलें : प्रधान राउळानि आला : आणि पुसीलें : ‘गोसावीयां
 आरोगणा’ : राणियां म्हणीतलें : ‘नाहीं’ : ‘आजि आझुइं कां नाही’ :
 मग तेहीं मागील वृतांतु सांघीतलें : मग प्रधान गोसावीयापासि आला :
 गोसावी पड्डुले असति : उपंगळिए घेउनि उठविलें : मग पुसीलें :
 ‘आजि आझुइं आरोगण कां नाही’ : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘एथौनि जुं
 हारविलें तयातें म्हणीतलें : तुमचें दीधलेयावीण हें आरोगण करीं तरि
 गोपाळण्ही आण’ : प्रधानें म्हणीतलें : ‘जोडीलें अस तें तुझें नव्हे’ :
 प्रधानें वाखारी आणवीलि : जुआरीयांचें द्रव्य पाठवीलें : मग गोसावीया
 आरोगणा जाली : ॥ (एकांक ६)

३. श्रीप्रभुदर्शना गमन

एक वेळू सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘रामयात्रे जावें’ : प्रधानें म्हणीतलें :
 ‘तो देसु पारका : तेथ जाओं नै ए’ : ऐसें मोडीलें : गोसावी व्रत
 घेतलें : ‘रामु देखिजैल तें मर्दना : मादनें : व्याळी’ : गोसावी
 ताकभातु आरोगण करीति : मूर्ति कृश जाली : गोसावीयांचीया माता
 म्हणीतलें : प्रधानातें : ‘सौंदर मूर्ति कृश जाली : दुवाहीं राउत पाइक
 जाति तैसा पाठवावा’ : केतुलेनि एकें परिवारेंसीं दांडिएवरि आरुहण
 करौनि बीजें केलें : सरिसा उगाणा : कोठी : चाटे : बडुवु : तैसे नीगाले :
 पेणें प्रति एकु एकें नीरोपेंसीं एकुएकातें पाठवीति : मग दोघेजण सरीसे
 होते : तयांतें चुकौनि गोसावी परमेश्वरपुरा बीजें केलें : श्रीप्रभु रांधवण-
 हाटीं क्रीडा करीत असति : स्याम मूर्ति : नाभिचुंबित खाड : उतरिए
 वल्ल : गगनाची वास पाति : आपणेया आपण बोलत रांधवणाचां घरीं

तिहीं पदार्थांसीं खेळ करीत असति : ते क्रीडा आमुचे गोसावी पांत
असति : श्रीप्रभु रांधवणीं सेंगुळें बुडडें वोळगर्वालें : तें श्रीप्रभु प्रसाद
करुनि : ' आरे घे : घे : घे ना म्हणें ' : ऐसें भणौनि गोसावीयाकडे
टाकीलें : गोसावी वरिचेया वरि झेलिलें असतां वरि धरीलें : मग
आरोगीलें : तेथ गोसावी ज्ञानशक्ति स्वीकरीलि : ॥ (एकांक ७)

४. अवस्थास्वीकारु

गोसावी अवस्था स्वीकरीलि : मार्गी चालावेयाची प्रवृत्ति नाहीं : कांटेयां
केसकळाप गुंपति : ते वारेनि उगवति : कां कव्हणी मनुष्य उगवी
तेव्हळिं : मूर्ति वोरखडे : कांटे रूपति : असूधाचे बींदु नीगति : ते
साहाज पन्हरेयावरि मानुकूलीं तैसीं मीरवति : ॥ (एकांक ८)

५. प्रतिष्ठानीं बाइसां भेटी

मग क्रमें प्रतिस्थानासि बीजे केलें : भोगावतिएसि राहीले : तेथ बाइया
म्हणीतलें : ' बा मूनिदेया हें थोर नगर : एथ तुम्ही चुकाल : विढारासि
जावों या ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ : एइल ऐसें चोजवीत चोजवीत ' :
बाइया बाईसाचीए गुंफे गेलीया : ' पै : वो नागुबाई : आम्हांसरिसे एक
मूनिदेव असति : काइ सांघों तेयाचें सौंदर्य ' : मग आश्चर्य अनुभवीची
सांघौनि मग बीढारा नीगालिया : मग बाइसासि ते पुरूखु देखीजति
ऐसी चाड उपनली : तंव पाहारा अढैचां भोगावतीचिया खांडीं नगरामध्यें
बीजे केलें : बाइसें वामदेवाचीए गुंफे जात असति : पार्वतीसोमनाथापासिं
भेटी जाली : बाईसीं मनीं म्हणीतलें : ' ऐसे पुरुष ए नगरीं तंव नसति :
हे तेचि होती ' : मग बाइसीं गोसावीयातें पुसीलें : ' आपण कवणीं-
कडौनि येइजत असे ' : गोसावी श्रीमुगुटे खूणां दीशा सांघीतली : तंव
बाइसीं म्हणीतलें : ' लोणारा मेहकरा कडौनि ' : गोसावी मानिलें :
मग बाइसीं म्हणीतलें : ' आमचिए मढीएसि चाला ' : गोसावीयासि

पाएपुसणे बैसावेया घातलें : मग बाइसीं म्हणीतलें : ' हांसूबाइ : महात्मेयांसि पाणीभातु दीया ' : गोसावीयासि दूधीकरटां आरोगण : मग भोगनारायणीं पहुड केला : बोणेबाइ पाहारू एकू वाट पाहीली : मग म्हणों लागली : ' आजि मुनिदेव आझुइं न एतिचि : तरि काइ चुकले : हें थोर नगर : परि चुकती कीरू ना : ना तरि कव्हणी जेवावेया नेले असति ' : ऐसें वेवस्तुनि मग तीये जेवीली : ॥ (एकांक ७४)

६. प्रतिष्ठानीं अवस्थान

एरी दीसीं उदीयांचि गोसावीयांसि बाइसाचिए गुंफे अग्निकोनीं आसन : पश्रीमामुख : बोणेबाइं म्हणीतलें : ' नागुबाइचिए गुंफेहुनि मुनिदेव न एति कीं ' : ऐसें भणौनि तेथ आलिया : ' पै वो नागुबाई : आमचे मुनिदेव एथ न एति कीं : निच रधन होए : आणि येति : कालि न येतिचि : तरि काइ थोर नगर भणौनि चुकले : परि चुकति कीरू ऐसे नव्हति : तरि काइ कोण्ही जेवावेया नेले ' : ऐसें बोलिली : तवं उपाहानौ देखीलिया : पुढारीं आलीं : ऐसी वास पाहाति : तवं गोसावीयातें देखीलें : मग म्हणीतलें : ' हें काइ वा मुनिदेया : कालि बीढारा न याचि : आम्हीं वाट पाहात होतो ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ : हें ऐसेंचि आलें : मग ऐसेंचि आलें : मग ऐसेंचि आलें ' : मग बोणेबाइं म्हणीतलें : ' चाला चाला वा मुनिदेया : सांगातु नीगाला ' : तवं बाइसीं म्हणीतलें : ' हे काइ वो : महात्मेयासि काइसा त्रीयंबकु : हें जेथ असती तेथचि तीर्थ ' : तवं तेहीं म्हणीतले : ' हे काइ वो : तरि आम्हीं आपुलिया मुनिदेयातें नेवों ना ' : ऐसी बाइसांवरि घुघाइली : मग म्हणीतलें : ' चाला वा : मुनिदेया ' : म्हणौनि उपाहानौ मेळवीलिया : मग गोसावी लोणारवरि बीजें केलें : तेथ उपाहानौ फेडीलीया : तीये पुढें उपाहानहौ घेउनि गंगा उतरली : उपानहो मेळवावीया मागील वास पाहीली : तवं गोसावी तेथाचि उभे असति : मग बाइं म्हणीतलें :

‘ चाला बा मुनिदेया ’ : सर्वज्ञ म्हणीतलें : ‘ बाइ आतां हें न ए :
यालागि इतुका ऐसा त्रीयंबकु घेउनि या ’ : तवं तेहीं म्हणीतलें :
‘ कटकट : बा मुनिदेया : चाला कां ’ : तवं आणिकी एकी म्हणीतलें :
‘ हें काइ वो माहात्मे : हे काइसेया येति : हे जेथ असती तेथचि तीर्थ ’ :
मग माघौती उपाहानहौ घेउनि आलिया : मग तेहीं म्हणीतलें : ‘ बा
मुनिदेया : आम्ही एवों तवं एथचि असा : मग गावांसि जावों ’ : मग
तीया निगालीया : गोसावी देउळें मढ अवलोकीत पाहारा दीढा
नागुबाईचीए गुंफेसि बीजें केलें : नागुबाई म्हणीतलें : ‘ बा मुनिदेया :
राहीलेति तें चांग केलें हो : आपण जेथ असीजे तेथचि तीर्थ ’ :
नागुबाई पायेपुसणें बैसों घातलें : ‘ हासूबाई : माहात्मेयांसि पाणीभातु
दीया ’ : तेहीं दुधीकरटां वाढीलें : गोसावीयासि आरोगणा जाली :
नागुबाई म्हणीतलें : ‘ बा मुनिदेया : आपण ये नगरीं जवं असीजैल :
तवं एथ पाणीभातु घीयावा : विळीचां भिक्षा मागौनि तैसी जेवावी :
भोगनाराएणिं निद्रा करावी : हे आपुलें ऐसें म्हणावें ’ : गोसावी
स्वीकरीलें : ॥ (पूर्वार्ध १)

७. बाइसां प्रेमदान

मग गोसावी भोगनारायणीं पहुडु केला : वीळिचां आरोगण करुनि
उदेयां विहीरणा बीजें केलें : पाहारा दीढा गुंफेसि बीजें करीति :
नागुबाइसें पायेपुसणें बैसों घालीति : ‘ हासूबाइ : माहात्मेया पाणीभातु
दीया ’ : दूधीकरटां पाणीभातु आरोगणा होए : हंसराजु नागुबाइचिए
ठाइं अवसरु करीति : ये परी तीसरां दीसीं उदेयांचि आरोगणा जाल्ल्यां
नंतरें आसनीं उपवीष्ट असति : नागुबाइसें गोसावीयाची वास पाहातें
असति : गोसावी नागुबाइसातें अवलोकीति : दीठी दीठि मीळे : आणि
नागुबाइसें खालुति वास पाहाति : गोसावीयाचि दीठोचें पेणा :
नागुबाइसा स्तीति जाली : मग नागुबाई आपणेयातें वोटेया खालुतें

घातलें : ' बाबा ' : म्हणौनि : ' बाबा : पापीण : बाबा : एय मी
 सूळीं सूदलीयें असैं : बाबा खालि ' : मग गोसावीयासि वोटेयावरि
 आसन केलें : मग सेवादास्य करूं लागली : चरणक्षाळण करीति : आपण
 चरणउदक घेति : अवसरू करीति : गोसावीयासि बरवी तात्परियें
 आरोगणा देति : प्रसादु घेति : भोगनाराणीं जाडि आंथुरीति : वरि
 पासोडी : पासवडा घालीति : तेथ पहुडु होए : ऐसीं वतों लागलीं :
 सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' म्हातांरियेचा ठाडं त्रिदोषु होता : तो सन्निधान
 देउनि फेडीला ' : मग तीसरां दीसीं कळिका एकि संचरीली : ॥
 (पूर्वार्ध २)

८. ब्रह्मसानी विखस्तंबन

गोसावी अचाट वेधवती स्वीकरीली : राजीके तेतुके गोसावीयांचेया
 दरिसना एति : साळिवाहान : पाल्हा डांगीया : हे मुख्य करूनि : हे
 अवघे राजीके : अणिकही लोकू ये : एकू माहादेश्रमू आणि ब्रह्मसान हे
 वांचौनि येर अवघांचि लोकू दरिसना येति : तेहीं म्हणीतलें : ' हे रायातेंही
 आदिकरूनि वेधीति मां ' : च्यान्ही वीखें मीळौनि फोडी केलीया : मग
 तीया फोडी : पुजा : आपुलीया सीण्या हातीं धाडीलिया : गोसावीयांसि
 उदयाचा पूजावसर असे : बाइसीं पटीसाले आसन केलें : तेहीं पुजा
 केली : श्रीकरीं फोडी दीधलिया : गोसावी अवलोकीलीया : मग श्रीमुखीं
 घातलीया : तेहीं वीडिया करूनि दीधलिया : मग ते नीगाले : दीस
 दोनि : तथा तिन गेलेयां : मग तेंहीं सीख्यातें पुसीलें : ' तुम्हीं गेलेति :
 मां : काइ केलें ' : तेंहीं अवघें सांघीतलें : ' अया : अया : ईश्वर पुरुषु
 होति : दृष्टी पूढां वीख न ज्हाये ' : ॥ (पूर्वार्ध ६०)

९. तथा वीखशक्तिस्वीकारु

ब्रह्मसानीं सीख्यातें ल्पणीतलें : ' आतां तुहीं जावें : मां आंधारीं
 आसन घालावें : आपुलेनि हातें फोडी श्रीमुखीं घालाविया ' : गेले :

गोसावीयासि उदयाचा पूजावसर होता : भीतरिं आसन रचिलें : मां : पूजा केली : मग आपुलेनि हातें : श्रीमुखीं फोडी घातलिया : वीडियां करुनि दीधलीया : मग सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' आतां तुमचें कार्ये जालें : आतां तुम्ही जा ' : मग ते गेले : मग तांबूळ प्रत्येजीलें : भागवतीं मागीतलें : गोसावी नेदीतिचि : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ : हे तांबूळ पुरा ' : अवघा उगाळू हीरवा जाला : तीन तांबुळें पुरवीलीं : तिसरेया तांबुळाची फोडी भागवता दीधली : तथा चांगदेवां भटीं तेंहीं तोंडीं घातलीं : तेयांसि हटाटुनि जरू आला : बाइसीं एकांतीं पुसीलें : ते इषित कपोळीं स्वेदबिंदु आले : श्रीमूर्तीं घामैली : नेत्र आलोहीत जाले : वांति स्वीकरीली : श्रीमूर्तींवरि अणिया अणिया ऐसीया आलिया : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ : एथ वीषप्रळो जाला ' : ते दीसीं मल्हारवसीए अवस्थान : माझारिले खणीं : दीस तीन जालें : ॥ : गोसावीयांसि दुधाची आरोगण होए : ऐसै गजबजों लागलीं : ' काइ करूं : बाबा ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' कांहीं करूं नैए : एका एक विरोधियें : च्याऱ्ही वीखें मिळवीली असति : बासनाग : काळकूट : मेणा : खडिया : तथा रगतसिंगीं : बाइ : प्राणिया बहुत दीस : सात : तथा दीस तीन : प्राणिया जाचतु असे ' : ' तरी आतां काइ करावें बाबा ' : ' बाइ : हें ऐसैचि नव्हे : एकातें निमित्य करील : राष्ट्ररा बोलु लावील : मग जाइल : बाइ : भिया ना : हें रालेमवणें कीं : बाइ : खांबीं पुजा ते होआवीचि असे : एथौनि एकातें निमित्य कीजैल : बाइ : प्राणिया बहुत दीस जाचतु होता : तरि तेयांचा काइ उदीमु वायांचि जावों ' : ' ना : बाबा ' : ' तरि तीन दी येकांतु देया ' : मग मल्हारवसैए अवस्थान : दुधाची आरोगण : मागुतें चतुर्वीधाचां मठीं अवस्थान : ॥

(पूर्वार्ध ६१)

१०. राजा दरिसनस्वीकार

राजके अवघेचि कटकौनि गोसावीयाचेया दरिसना एति : माहादेवो रावो सभामंडपासि आला : तवं नांवारूपाचा येकुही सभामंडपीं नाहीं : तेव्हाळिं कोपुनि माहादेनि रायें पुसिलें : ' हां गा : जो जीये वोळगीचा तो तीये वोळगीं न देखों : तुम्ही अंघे कें जातां ' : तेहीं म्हणीतलें : ' नाभियें देसी : तरि सांघौनि ' : ' सांघा ' : ' ना : यळापुरीं जे पुरुखु असति : तेयाचेया दर्शना जात असों ' : ' तेयां नांव काइ ' : ' ना : श्री चांगदेवो राउळ गोसावी ' : इतुलेनि वेंधु संचरला : ' तरि आम्हांसि तेयांचें दरिसन कराल ' : ' हो कां ' : पाल्हा डांगिया सांघों आला : ' जी जी : गोसावीयाचेया दरिसना रावो येत असे ' : गोसावी स्वीकारिलें : ॥ (पूर्वार्ध ८४)

११. तथा गमन

एकु दीस रायें आइत केली : गोसावीयाचेया दरिसना निगाला : तवं पाटाचा हाति पडिला : तथा मेला : तो अपशकुन जाला : म्हणोनि परतला : तथा प्रतविला : पाल्हा डांगिया आला : तेणें सांघीतलें : ' जी जी : रावो येत होता : तवं हाती पडीला : मग रावो परतला ' : एकु दीस : मागौता रावो नीगाला : तवं पाउसु पडीला : मग मागौता परतला : तिसरिये वेळे : रावो निगालाचि : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ : माहादेवो पात्र : एथीचेया दर्शना एइल : राज्य संपादील : आपण सेवक होउनि वतेंल ' : बाइसीं म्हणीतलें : ' हो कां : बाबा ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' पोरें हो : तरि तुम्ही कडै पडाल कीं ' : बाइसीं म्हणीतलें : ' नको बाबा ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' तो दीवसु एथौनि नीधैल : तुम्हीं आपुली आइत करा ' : बाइसीं अवघीं आइत केली : गोसावी नीगालें : ॥ (पूर्वार्ध ८५)

१२. माहात्मयां दीवाळी सणु करणें

वाळीचां महादाइसीं गोसावीयांसि वीनवीलें : ' जी जी : गोसावीयाचां
ठाइं दीवाळु सणु करीन ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' आवघेयांसि करा :
वाइ : माहात्मेयां सहीत करा : तुमतें असे तें तुम्हीं करा : न पुरे तें
वाइसां मांगा ' : ' हो जी ' : ॥ मग महादाइसीं सांजवेळे पाणियाची
सामग्री केली : चीकसा : तेल : उमाइसाचिए घरानि आणिलें : मग
थोरे पाहानपटीं गोसावीयांसि उपहुड : गोसावी परिश्रयो सारीला :
उदका विनयोगु करुनि : मग आसनीं उपविष्ट जाले : मग गोसावीयांसि बरवें
आसन रचिलें : भक्तजनां बैसों घातलें : तथा पाट पासवडिला : भक्तजन
गोसावीयां पुढें बैसले : मग महादाइसीं गोसावीयांसि वोवाळणी केली :
भक्तजनांतें वोवाळिलें : गोसावीयांसि वीडा वोळगवीला : मग गोसावीयांसि
मर्दना दीधली : उरला चिकसा तेयांतु आणिकु घालुनि भक्तजनांसि दीधला :
भक्तजनीं एकमेकांचीं आंगें उटिलीं : श्रीमुगुटीं तेल वोळगवीलें : उरलेयां
तेलां आंतु आणिक तेल घालुनि भक्तजनांसि दीधलें : एकमेकीं भक्तजनीं
माथे राखीले : मग गोसावीयांसि सोडीयेवरि आसन : उत्तरामुखु : श्रीमुगुटीं
भोगी वोळगवीली : पीळा नीगाला : तेयांतु आणिक भोगा घातली :
मग भक्तजनांसि दीधली : मग एकमेकीं माथां भोगी घातली :
गोसावीयांसि मार्जनें जालें : महादाइसें गाडु ढाळिति : वाइसें श्रीमुगुट
चोखीति : श्रीमूर्ति प्रक्षाळीति : भक्तजन सोडीये तळिं रींगौनि :
गोसावीयांचेनि उदकें न्हाति : मार्जनेयाचां अवसानीं श्रीमुगुटावरि गाडु
ढाळीतां : गोसावी दोन्ही श्रीकर श्रीमुगुटावरि ठेवीति : दोन्हीं कोपराचेनि
पाणियें भक्तजन न्हाति : ऐसें गोसावीयांसि मादनें जालें : मग आणिकें
पाणियें भट न्हाणीलें : तेयां केस बहुत असति म्हणौनि : मग महादाइसीं
अक्षेवाणें आणिलें : गोसावीयांतें वोवाळिलें : मग गोसावी वल्लें वेढीलीं :
महादाइसीं पाट पासवडिला : गोसावी आसनीं उपविष्ट जाले : चंदनाचा

आडा रेखीला : मग गोसावीयांसि वोवाळणी जाली : भक्तजनां टीळे केले : वोवाळणी केली : गोसावीयांसि वीडा वोळगवीला : भक्तजनां तांबोळें दीधलीं : मग तांबोळ घेयावेया अनोज्ञा दीधली : मग भक्तजनीं तांबोळें घेतलीं : मग दीसु नीगाला : मग बाइसीं आपुला नेमस्त पुजावसरु केला : मग गोसावी वीहरणा बीजें केले : महादाइसीं उपाहारु निफजवीला : गोसावी वीढारा बीजें केले : महादाइसीं पुजावसरु केला : गोसावीयांसि ताट केले : भक्तजनां ठाये केले : गोसावीयांसि आरोगण : भक्तजनां सहपातीं जेवणें जालीं : वीडे तांबोळें जालीं : महादाइसीं गोसावीयांसि वोवाळीलें : भक्तजनांसि वोवाळीलें : ऐसा गोसावीयांसि भक्तजनां सहीत दीवाळीसणु केला : ॥ (पूर्वार्ध २६२)

१३. सविता नागनार्थीं वसति

गोसावीयांसि उपहुड : मग गोसावी सवीतेयांसि बीजें केले : माहादेवो पाठक गांवा गेले : गोसावीयांसि नागनार्थीं चौकीं आसन : बाइसीं इंद्रभटातें तेल आणूं पाठवीलें : गोसावी बाहीरिं बीजें केले : दारवंठाचीये उतरिले सोंडीयेवरि आसन : तंव इंद्रबा तेल घेउनि आले : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' इंद्रेया : गांवांतु वार्ता काइ ' : ' जी जी : काहीं नाहीं जी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' वार्ता कैसी नाहीं : एसणें राज्यांतर जालें : रामदेवो रावो राजीं बैसला : आमणदेवो खालि उतरीला : देवगीरी पालटीली : हा नव्हे लोकु पळतु असे : हें नव्हति घायाळें एतें असति : जा : वार्ता शोधा ' : म्हणौनि खाटारे दाखवीले : मग ते गेले : तें शोधिलें : मग गोसावीयां पुढें सांगितलें : ' साच जी : लोकु घरां वेंघौनि पाहत असे ' : मग गोसावीयांसि वस्ति जाली : रात्रीचा पुजावस्वर : व्याळी जाली : वीडा जाला : पहुड : पस्यात पाहारीं परीश्रया बीजें केले : रवणीये वरि गुळळा : तांबोळ प्रत्येजीलें :

चरणक्षाळण जालें : चौकीं पुजावसर जाला : मग गोसावी जोगेश्वरीं
बीजें केलें ॥ (पूर्वार्ध ३४३)

१४. आउभेटि : अस्तीति

आउसैं नींबाचीये वींझवासीनीसि धरणें बैसलीं : वींझवासीनी स्वप्न
दाखवीलें : ' गंगातीरा जाए : मग तेथ तुज परिसु सिधैल ' : तैसीचि
तीये काउळगांवासि आलीं : उदेयांचि गोरक्ष फोकारिला : कुंभाराचिए
साळेसि पात्रवीढार ठेवीलें : डांगरा तेथ राखण ठेवीला : आपण गंगेचेया
घाटासि हात पाय धुवावेया आलीं : एकु पावो धूतला : एकु धुवावा
होता : तवं ब्राह्मणु धान्य मागौनि जोगेश्वरीकडौनि आला : तो भेटला :
तेणें म्हणीतलें : ' हां आइ : तुम्ही काइ श्रीचांगदेवो राउळा गोसावीयांची ' :
' है रे : श्रीचांगदेवोराउळ ते कवण रे ' : ' तें काइ तुम्हीं नेणां ' :
' नेणें रे ' : मग तेंही गोसावीयांचे गुणवीसेख सांघीतलें : ' तरि तुम्हीं
गोसावीयाचेया दरिसना जा ' : ' है रे : कवणें ठाई असति ' : ' ना :
जोगेश्वरीं असति ' : ' जोगेश्वरी ते कवणें रे ' : ' ना : पैल रूख दीसत
असति ते ' : ' तरि कवणी वाटां जाइजे ' : ' ना थडिया थडिया जाइजे ' :
तैसीचि निगालीं : तियें जोगेश्वरीसि आलीं : दारवठां उमाइसातें पुसीलें :
' है रे : पुरुषासि कैसा अवस्वरू असे ' : तेहीं म्हणीतलें : ' आरोगण
होतु असे ' : तैसीचि जोगेश्वरीचिय सोडीयेवरि बैसलीं : राणेनसीं गोष्टी
करूं लागलीं : मग उमाइसीं म्हणीतलें : ' जोगिण कैसी चर्वट : गोसावी-
यांसि दरिसन होए तरि निकें ' : तवं गोसावीयांसि गुळळा : आरोगण :
वीडा : फोडी वोळगवीलीया : गोसावी मागिली पटिसाळे बीजें केलें :
तेथ वेढे करीत असति : बाइसैं वीडिया करूनि देतें असति : तवं
आउसैं दोन्हीं देउळां माझारूनि गोसावीयांतें पाहातें असति : सर्वज्ञें
म्हणीतलें : ' आउदेवा : काइ पाहिजत असिजे ' : ' जी जी : पृथ्वी

परीटन केलें जया पुरुषालागिं : तेयातें पाहिजत असिजे कीं ' :
 " ऐसेया येउनि पाहीजतु ' : मग साउमी आलीं : गोसावीयातें पाहातें
 असति : मग गोसावी भीतरिं बीजें केलें : ओटेयावरि बीजें केलें :
 आउसीं दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागलीं : पुढां वैसलीं : गोसावी
 अवलोकीलीं : आणि आउसां स्तिति जाली : करणें प्रवर्तलीं : उजाइ :
 पवन उजाइ : भाटी उजाइ : हासळी करण : सींगणि नादु : ये पांचै
 करणें प्रकटलीं : अंतरक्ष आसन उडे : नावेक स्तीति भोगीली : भंगली :
 मग सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' आतां बिढारा जाल ना ' : आउसीं म्हणीतलें :
 " पृथ्वी परीटन केलें : उकरडा पुंजे भुरू कीसितां जन्म गेलें : स्वप्नीं
 वींझया म्हणीतलें : ' तुं गंगातिरा जाए : मग तुज परिसू सीधैल ' :
 तो मज परिसू सीधला : आतां कें जाये जी : आतां या चरणाचि
 घासिं बीढार " : मग गोसावी तेयातें बीढार पुसीलें : तेंहीं सांघीतलें :
 मग गोसावी मंडळिकातें मात्रा आणुं धाडिले : नाथोबा मात्रा घेउनि
 आले : सरिसे डांगोरेश : आउसीं गोसावीया पुढां मात्रा ठेवीली : सीक्षा
 केली : गोसावी श्रीकरिं मात्रा प्रसादु केला : अवघेया भक्तजनांसि
 प्रसादु दीधला : डांगरेसासि दीधलें : उमाइसां प्रसादु देत होतें : तियें
 नेघति : आउसीं म्हणीतलें : ' है रे : या श्रीचरणाचां प्रसादें : तुझें
 आझूनि न फीटे रे ' : गोसावी तेयासि आंवळा दीधला : मग गोसावी
 श्रीकरें मात्रा सोडीली : तवं दाम सा निगाले : गहुं निगाले : सर्वज्ञें
 म्हणीतलें : ' वाइ : हे एथीचेया उपयोगा निया ' : देवतें निगालीं :
 जोगला देवी : रिरिय पितळेची निगाली : तितरिया महुवाचा कृष्णेया
 निगाला : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' ये पन्हा ' : तवं आउसीं म्हणीतलें :
 ' ना जी : अवधीं पन्हवीजति : तरि पन्हीजतु : परि रिरिय पितळेची
 जोगला देवी आणि तीतरिया महुवांचा कृष्णेया तो न पन्हवावा जी ' :
 सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' तो कां न पन्हवावा ' : ' ना जी : रिरिय पीतळेची

जोगलादेवी पव्हवीजैल तरि पव्हवीणे : परि तितरिया महुवांचा कृष्णेया
तो नको जी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' तो कां नायेका ' : ' ना जी :
चुके तेथ वाट सांघे ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' आतां साक्षात्कारा कृष्णेया
तुम्हां वाट सांघेल : हें पव्हवा ' : ॥ मग गोसावी आपुलेनि श्रीकरें
तेयांचिया कार्नीचिया मुद्रा फेडीलीया : बाइसा करविं दोनि वल्लें
आणवीलीं : बाह्यणी माहात्मी केली : ॥ (पूर्वार्ध ३४९)

१५. भटां ईश्वरप्रतीति करणें

गोसावीयांसि रात्रींचा पुजावस्वर : आरोगण जाली : गुळळा :
सपुजीत आसनीं उपवीष्ट असति : बाइसीं फोडी वोळगवीलीया : मग
सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ : परमेश्वरपुरौनि नागदेवो नावें ब्राह्मणू आला
असे : तेयातें बाबा बोलावीत असति ' : दादोसीं म्हणीतलें : ' नागदेया :
जाए पां : तुतें गोसावी काइसेया लागौनि बोलावीत असति ' : तैसेचि
भट आले : दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागले : वीनतकंदर होउनि
गोसावीयांपुढें बैसले : मग गोसावी पुसीलें : ' काइ गा : श्रीप्रभु देखीलें
गा : परमेश्वरपुर देखीलें ' : ' जी जी ' : ' काइ श्रीप्रभु देखीलें ' :
' जी जी ' : ' श्रीप्रभु केलिक्रीडा देखिली ' : ' हो जी ' : ' कैसी
देखिली ' : ' जी जी : तीया काइ सांघों : जाणिजत असीजति : तें
तैसेचि ' : ' पर तन्हीं ' : मग अनुभवाचीया सांघों आदरीलिया : ' जी
जी : गोसावी उदीयांचि उठीति : वेढे करीति : मग आपविहिरीया बीजें
करीति : मार्गी गुढेनिसीं खेळु करीति : पांचपींपळासीं खेळु करीति : मग
नगरामध्ये बीजें करीति : घरोघरीं एति : श्रीकरिं उतरंडी उतरीति :
शाकपाक चाखति : माघौती या रीति ऐसें अवलोकीति : मग म्हणति :
' ऐया : आतां माझा होए ' : गोसावी मार्गे बीजें करीत असति :
आणि खदखदकरि हास्य करीति ' : ऐसीया अनुभवीचिया सांत पाच
सांघीतलिया : गोसावी अनुकरुनि आइकीलिया : ॥ ' श्रीप्रभुवरि एथें

माहात्मेयावरि कैसी प्रतीति आति ' : ' जी जी : सारिखीचि ' : बाइसे
 कोपली : ' मर मर पोरा : तुझा मढा बांधे घागरा : तथा किडीए :
 जो मसणवारि जाए बोवातु : बावा आणि माहात्मेया वो सरि केली :
 रडौनि बावातें आचारित्व मागीतलें : तेयांसि आणि बावासि वो सरि
 केली ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' राहा : पूर्वी तुम्हींचि काइ केलें : पायपुसणें
 बैसावीयां घातलें : दुधीकरटां पाणीभातु घातला ' : बाइसीं म्हणीतलें :
 ' नको बावा ' : बावापासौनि ऐसें हात वोडवीले : सर्वज्ञें म्हणीतलें :
 ' प्राणीयांसि काइ सतेव जाणणें असे : एथौनि जाणविजैल तेव्हळि
 जाणैल कीं ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' श्रीप्रभुची केळिक्रीडा देखीली :
 माहात्मेयाचें चेष्टत देखीलें : येन्ड वीचारीतां कांहीं अंतर न दीसे :
 होए ' : मग भट वीचारुं लागले : तवं गोसावीयांचिया आगाधा लिळा
 देखति : आणि दादोसाचिया कुचेष्टा देखति : मग " श्रीप्रभु ते
 निर्गुणब्रह्म म्हणीतलें : श्रीप्रभु तें निर्मुक्तवस्तु : श्रीप्रभु ते आत्माराम :
 श्रीप्रभुची केळिक्रीडा कव्हणाइ जीवा क्षेणुपरियंत अनुकरेना : जीव
 आणि बांधावें : आणि सोडावे : ऐसेया जीवां श्रीप्रभु केधवा मोकलीति " :
 ऐसें गोसावी नीरूपण केलें : मग भटातें बीढारा पाठवीलें : तैसेचि
 भटोबासीं दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागले : मग बीढारा गेले : तवं
 दादोस नीजैले असति : भटोबास बाहीरि बैसले : गोसावीयांसि पड्डुड :
 पस्यात पाहारीं उपड्डुड : परिश्रयो सारुनि गोसावीयांसि भीतरिं आसन :
 गोसावी बाइसातें म्हणीतलें : ' बाइ : ब्राह्मणातें बोलावा ' : बाइसें गेलीं :
 तवं भटोबास बाहीरि बैसले असति : बाइसीं म्हणीतलें : ' नागदेया : तुतें
 बाबा बोलावीत असति ' : तैसेचि भटोबास आले : गोसावीयांसि दंडवतें
 घातलीं : श्रीचरणा लागले : गोसावीयां पुढें विनतकंदर होउनि बैसले :
 गोसावी पुसीलें : ' रात्रीं गेलेति : मग महात्मा काइ म्हणतु होता ' :
 ' जी जी : मी गेलां तवं दादोस नीजले असति ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें :

‘ मग तुम्हीं जाउनि नीजैलेति ’ : ‘ ना जी : मज निद्रा न येचि ’ :
 सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ कांहीं मशकाचा उपद्रो ’ : ‘ ना जी : तें नाहीं :
 गोसावी नीरूपीलें : तें आवांकीत होतां ’ : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ कांहीं
 आवाकीया मीळत असे ’ : ‘ हो जी ’ : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ हें जावों
 नेदीजे हो ’ : ऐसें म्हणौनि माघौतें रात्रीचें निरूपण केलें : ‘ जी जी :
 ईश्वरुविभागु निरूपीला ’ : तेणें भटोबासि बोधु जाला : ॥ (पूर्वार्ध ३५६)

१६. खडकुलिणं अवस्थान : भटा अनुसरण

मग भटोबासासि गोसावीयांची आवडि आपार संचरली : मग दादोस
 भटोबासासि काबखेडेया घेउनि गेले : पाउण मास काबखेडां होते : मग
 गोसावीयापासि आले : तवें भटोबासांसि गोसावीयांची अधिक आवडि
 संचरली : मग आबैसांतें दादोसीं ह्मणीतलें : ‘ आबै : हा नागदेओ
 गोसावीयापासि राहों पात असे : परि खांडाखापरां मुंचला ऐसें जाणावें ’ :
 मग आबैसीं पाचारिलें : ‘ हा नागदेया : तुं म्हणे गोसावीयापासि राहों
 पात अससि ’ : भटीं म्हणीतलें : ‘ ना : मा कोण म्हणताए : मीयां
 लुखदेयाकरवि एका आवताचे बैल घेवविले असति : लोहोलोहकरु
 घेवविला असे : आणि : माझे तुम्ही जाणतें असा कीं : मी भलेतो अर्थु
 न विचारितु न करीं ’ : मग आबैसाचेनिहीं नव्हें ऐसें देखिलें : मग
 दादोसीं म्हणीतलें : ‘ आतां गोसावीयांतें विनउं ना कां ’ : मग एकु
 दीसीं गोसावीयातें वीनवीलें : ‘ जी जी : मज एकांतु देयावा ’ : सर्वज्ञें
 म्हणीतलें : ‘ एथ कोण गा लोकांतु असे ’ : ‘ ना : जी : मज एकांतु
 देयावा ’ : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ अळंचु पाळंचु न कीजे : वोठांतरें
 नीगैल तें देशांतरा जाईल ’ : ‘ ना : जी : मज एकांतु देयावा ’ :
 सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ घेया सागळ घोंगडे ’ : दादोसीं सागळ घेतली :
 घोंगडे घेतलें : मग गोसावी पहिलें गुंफे पूर्वे वीजे केलें : पाठीं गुंफे
 पश्चिमे वीजे केलें : तेथ गोसावीया आसन जालें : मग दादोसीं वीनवीलें :

‘ जी जी : हा नागदेवो : गोसावी आपणयापासि राहों नेदावा ’ :
 सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ तो कां गा ’ : ‘ जी : हा नीका नव्हे : जी : हा
 अनेगा धांडाळाचा असे : गोसावीयांचें आइकैल आणि पैऱ्हां जाउनि
 भडभडील ’ : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ तैसें एथ काइ गा असे : मा पैऱ्हां
 जाउनि भडभडील : तैसें एथ कांहीं असे ’ : ‘ ना जी : तैसें एथ कांहीं
 नसेल : परि गोसावीयाचें यासि काइ चळों ठेलें असे ’ : सर्वज्ञें
 म्हणीतलें : ‘ न चळो कां गा : एथ जवळिक करिल तें तंव याचें
 गोमटें केंहीं न वचे कीं : मां : पैऱ्हां जाउनि एणें कोळिन घरवातें
 खडाइली तरि काइ : आणि तैसें हा कां गा करिल : एथचिया जवळिका
 काइ ऐसांही अनारीसा नव्हे : आणि एथिचें तें तुम्ही जाणत असा कीं :
 ऐसांही एथ राहिल तयातें पाठविजे ना : जाइल तयातें राहविजेना ’ :
 ऐसें गोसावी नीरूपीलें : इतुकेनि दादोस उगेचि राहिले : मग
 गोसावी बीढारासि बीजे केलें : मग गोसावीयासि वीळचाचां पुजावस्वरू
 जाला : दादोसीं पांच पोफळें आसनावरि ठेवीलीं : सेंभरी दंडवतें
 घातलीं : मग गोसावीयांसि उदयाचा पुजावस्वरू जाला : मग दादोसीं
 गोसावीयाचेया आसनावरि एक पोफळ ठेविलें : एक दंडवत घातलें :
 मग नीगाले : मागुत वाउलीं जवं गोसावीयाचि श्रीमूर्ति देखति तंव जाति :
 आवर्धी नीगालीं : आबाइसें : उमाइसें : महदाइसे : भट : पैल ठावो
 वेऱ्हीं गेले : आणि भटोबासीं म्हणीतलें : ‘ आवै : पोतें घेया हो : मी
 अवकाशा राहिन : तुम्ही चाला : मज पारुखों नकों ’ : तैसेचि भट
 गोसावीपायासि आले : गोसावीयासि पटिसाळेवरि रीगतां डावेया हाता
 पूर्वामुख आसन असे : गोसावीयांतें देखिलें : दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा
 लागलें : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ कां गा आलेति : कांहीं वीसरलेति ’ :
 ‘ ना : जी ’ : ‘ तरि कां आलेति ’ : ‘ जी : मीं गोसावीयापासि
 सातपांच दीस राहिन ’ : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ तैसें एथ राहों नेदिजे

कीं : तैसें एथ राहों न लभे कीं : तुह्मां असों आवडैल तवं असाल : जावों आवडैल तेहवळि जाल : तैसे एथ राहों नेदिजे कीं : एथौनि पाठविजैल तेहवळि जावें : एथौनि बोलविजैल तेहवळि यावें : तैसें तरि एथ राहों दीजैल ' : मग भटोबास वीचारुं लागले : घराकडिल दादोसांकाडिल वीचारीति : आणि गोसावी म्हणति : ' चांग वीचारा : नीकें वीचारा : सांघातु दुरि पावत असे ' : मग गोसावीया कडिल वीचारिति : वरिसां एका तऱ्हीं अनुसरावें : सां मासां तऱ्हीं अनुसरावें : मां : तैं गोसावी राहों देती : कीं हें नेणिजे : ऐसें विचारिति : तवं गोसावी उगेचि असति : मोटकें दादोसाकडिल विचारिति : आणि गोसावी चिपूळी वाति : ' चांग वीचारा : नीकें वीचारा : सांघातु दुरि पावत असे ' : ऐसें त्रीसुधी म्हणीतलें : मग भटोबासीं म्हणीतलें : ' जी जी : गोसावी जवं असों देती तवं असैन : पाठविती तेहवळि जाईन ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ : आणा पोफळ : सुतीए काळीं जें बोलिजे तें देहपर्यंत प्रतिपाळिजे : द्या भाखेचें पोफळ ' : मग भटोबासीं भाखेचें पोफळ दिधलें : मग दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागले : मग गोसावीया पासिं भटोबास अनुसरले : ॥ (उत्तरार्ध १)

१७. शरभंजनीं देमतीप्रति हिंसापाप निरूपण

एकु दी : गोसावीयासि रात्रीचा पूजावस्त्रर जाला : आरोगण जाली : बाइसीं फोडी वोळगवीलीया : विडिया करुनि देत असति : रेइनाएकाचे भाउ कान्हरनाएक तेयाचां घरीं घोडेयाकारणें पाइकीं वळघा केला : तो गजबजु हों लागला : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' पा पा : वानरेया : हा गजबजु काइसा ' : भटोबास उंच मठावरि वेंघले : पाहों लागले : तवं पाइकीं घोडेयालागि वळघा केला असे : भीतरिलां बाहीरिल नागवेति : बाहीरिलां भीतरिल नागवेति : ऐसी घे दे होताए : आणि भटौबासां पूर्वील आठवलें :

‘ बळि रे : बळि रे ’ : म्हणौनि हांक दीधळी : तयांतु शब्दविंधिया होता : तेणें हांकेसरिसें विंधिलें : तें कानसुला लीगटौनि कांड गेलें : इतुकेन पाइकीं म्हणीतलें : ‘ आरे हे एक भीतरि पाइक असेति : आणिक एक मढां भीतरि पाइक असेति : वोहट्टु करा ’ : मग पाइकीं वोहट्टु केला : भटोबास गोसावीयां जवळे आले : गोसावीयासि उंचमढींचि आसन असे : भटोबासीं म्हणीतलें : “ जी जी : कान्ह नाएकाचेया घरीं घोडेया कारणें पाइकीं वळघा केला : तें भीतरील पाइक बाहिरिलां नागवेति : बाहिरिल भीतरिलां नागवेति : तें मीयां : ‘ बळीरे : बळीरे ’ म्हणौनि हाक दीधळी कीं : एकें मातें विंधिलें : तें माझेनि कानसुलेंचि कांड गेलें ” : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ हां गा : तुमतें एथौनि गजब्रजु पाहावेयां पाठविलें : कीं तुमतें : बळी रे : म्हणौनि हाक देयावया कारणें पाठविलें : ते एकमेकां जुझजूझीं मेले तरि काइ : तयांतु शब्द-वेधिया होता तेणें विंधिलें : एथौनि पाठविलेति म्हणौनि वाचलेति : आणिकांसि तरि लागतें ’ : मग गोसावीयांसि पहुड जाला : उपहुड जाला : मग उदेयाचा पूजावसर जालेया नंतरें गोसावी वीहरणा बीजें केलें : एकु एकु दीं : एकेकाची पाळी : महु राखावेया झाडावेयाची : तीए दीसीं देमाइसाची पाळी : देमाइसें महु झाडितें होति : तव पौळिसी हाडकांड रूतलें देखिलें : घेउनि दारवठेया आली : दारवठां रेइनाएकाचा वोळगिया होता : तेयासि दीधळें : मढ झाडिला : सडा संमार्जन केलें : चौक रंगमालिका भरलिया : गोसावी वीहरणा बीजें केलें : गोसावीयांसि आसन घातलें : मग देमाइसीं पूसिलें : ‘ जी जी : मीं महु झाडतें होतीये : तें पौळीसि हाडकांड रूतलें हांतें : तें काइसें जी ’ : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ तें तुम्ही नेणा : देमती ’ : ‘ ना जाणें ’ : सर्वज्ञें म्हणीतलें : “ कान्हर नाएकाचेया घरासि घोडेयाकारणें पाइकीं वळघा केला : तें एथौनि वानरेया पाहों पाठविलें : एहीं : ‘ बळी रे : बळी रे ’ : म्हणौनि हाक

दीधली : तयामध्ये एक शब्दवीधिया होता : तेणें विंधलें : तें कान-
सुलेहुनि कांड गेलें : एथौनि पाठविलें म्हणौनि चुकलें : आणिकासि
तरि लागतें ” : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ तें काड् केलें : देमती ’ : ‘ तें
मीयां दारवठां रेइनाएकाचा वोळगिया होता : तयासि दीधलें ’ :
सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ मागा जा ’ : ‘ हो कां जी ’ : गेली : कांड मागौनि
आणिलें : गोसावी शर मोडिला : नाराज ठेसुनि पांढरिए पूरविला :
मग सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ देमती : हें कांड कां रोवविलें : ऐसें तुम्ही
जाणा ’ : ‘ ना जी : नेणें ’ : ‘ एणें करुनि तो जया प्राणियातें
वोखटें करील : तें तयातें निमित्त्य लागतें : हें करि तेया नरक : धरि
तेया नरक : एक एकासि दे : तेयाही नरक ’ : ॥ (उत्तरार्ध १०६)

१८. श्राधभोजनापरार्थें भटोबास : नाथोबा : उडिया घालवणें :

एकु दी : उदेयाचा पूजावस्वर जालेयानंतरें भीतरिला वोटेयावरि
आसन असे : भटोबास आणि नाथोबा मातिकाम करित असत :
रेइनाएकाचां घरीं श्राध : ते आवंतावेया आले : ‘ नागदेवो भटो :
नाथभटो : तुमतें आवंतिलें असे ’ : भटोबासीं म्हणीतलें : ‘ आमुतें
काड् म्हणत असा : तें गोसावीयातेंचि म्हणा : मा : गोसावी पाठविती
तरि आम्हीं एउनि ’ : ‘ ना : हो कां ’ : मग रेइनाएकु गोसावीयांपासि
आले : दंडवतें घातलीं : श्रीचरणां लागलें : मग गोसावीयातें वीनवीलें :
‘ जी जी : आजि नागदेवो भटां : नाथोभटां : तेथ जेउं पाठवावें ’ :
सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ ते माहात्मे कीं गा ’ : तैसेचि ते आले : ‘ नागदेव
भटो : नाथभटो : मीयां गोसावीयातें वीनवीलें ’ : ‘ हो कां ’ :
रेइनाएक गेले : तीहीं मातिकाम केलें : मग भटोबास : नाथोबा : आंग
धुआवेया गंगेसि गेले : आंघोळि करुनि एत होते तव दारवठेयां परतें
रेइनाएक भेटले : ‘ चाला चाला : नागदेव भटो : नाथो भटो : अवधी
आइत जाली असे : ब्राह्मण आले असेति ’ : ‘ आम्ही गोसावीयांसि

दंडवतें करूनि : आणि एउनि ' : ' ना चाला : उसीरू होइल : मग
 एउनि दंडवतें करा ' : म्हणौनि ओहुनि आणिलें : जेविलें : टीळें :
 तांबोळे ऐसे : गोसावीयांपासि एत असेति : गोसावीयांसि पहुड जाला
 होता : तेयांचें एतें मान जालें : मग गोसावीयांसि उपहुड जाला : मग :
 गोसावी उंच मढा पुर्वे आसन घालविलें : तेथ गोसावीयांसि पूर्वाभिमूख
 आसन : तेयांतें एतां देखिलें : आणि : सर्वज्ञे म्हणीतलें : ' नाएका :
 कवाडें घाला : यांसि भीतरिं येवों नेदा ' : आणि : आउसें हरिखैली :
 तीये वेळोवेळां बाहिरि घालिजति : तेयांतें कहींचि नाही घातलें :
 ' नको रे रीगों भीतरिं : तुम्हां चक्रस्वामी दारवठे वारिले ' : म्हणौनि :
 कवाडें घातलीं : तेहीं म्हणीतलें : ' आउ : आम्हांसि भीतरि एवों दे :
 मा : काइ अपराधु तो पुसों दे ' : ' ना रे : नको रीगों : चक्रस्वामी
 दारवठे घालविले ' : ते वाहु वेळ दारवठां उभे होते : मग : बाइसीं
 वीनर्वालें : ' बाबा : तयांसि भीतरि एवों दीजो : मा : काइ अपराधु
 तो सांगीजो : पूसिजो : मग दंड कीजो ' : मग : गोसावी कवाडें
 उघडविलीं : आले : दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागले : गोसावीयां
 जवळे बैसले : मग सर्वज्ञे म्हणीतलें : ' हां गा : तुम्ही गुरव : ना :
 ब्राह्मण : लोकीचेया श्राधा : काइ म्हणौनि जेवावेया जा ' : ' ना : जी :
 आमुतें गोसावी पाठविलें ' : सर्वज्ञे म्हणीतलें : ' एथौनि तुमतें पाठविलें ' :
 ' ना जी : आम्ही रेइनाएकाकरवि पूसविलें ' : सर्वज्ञे म्हणीतलें :
 ' परि : एकी परीचें एथ दुष्टचि घालणें कीं : होता नव्हता अर्थु आपला
 आपणाचि जाणावा कीं ' : ' हो कां जी : काइ दंडु तो कीजो जी ' :
 मग : गोसावी राजमठा वरूनि उडिया घालविलिया : गोसावी बहुतां
 म्हणति : ते थोडिया म्हणति : ऐसियां पंचविसां उडियां ठी जाली :
 सर्वज्ञे म्हणीतलें : ' मागां पाए लागों नेदावे : आणि भुइं हात न टेकावे ' :
 ' हो कां जी ' : दोघै उडिया घालिति : हात टेकिति : कां पाए मागां

लाविति : आणि : गोसावी म्हणति : ' हे उडी लेखीं न लगेचि ' :
 ऐसिया तीहीं दुनीया उडिया घातलिया : परि गोसावीयांचां लेखीं एकहि
 उडी न लगेचि : मग : बाइसीं वीनवीलें : ' जी जी : बाबा : हे
 बाबाचां लेखीं एकहि उडी न लगेचि : आणि : इहीं तरी अपारा
 उडिया घातलिया : आणि : बाबाचां लेखीं एकहि उडी न लगेचि :
 तरि : आतां आणिक दंड कीजो ' : मग : गोसावी पांचसें दंडवतें
 वीहिलीं : मग ते दंडवतें घालूं लागले : मग बाइसीं वीनवीलें : ' जी
 जी : बाबा : मीं दंडवतें घालूं लागों ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' लागी :
 बाइसां दंडवताचा व्यायामु ' : बाइसीं अढैचसें दंडवतें घातलीं : तीहीं
 दोघीं मीळौनि अढैचसें दंडवतें घातलीं : घालूं सरलें : मग गोसावी
 उगेचि राहिलें : तें अन जीरलें : ॥ (उत्तरार्ध १०७)

१९. प्रार्थबाइसां देवो निरूपणीं : भटोबासाचा उपाहारु
 स्वीकारु.

एकु दी : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' वानरेया : तुम्हां कांही एक करणीये
 असे गा ' : ' जी जी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' एथ पुजा करावी :
 आणि उपाहारु करावा ' : ' हो कां जी ' : भटोबासांचीए गांठी सा
 दामु होते : ते तीं दामाची कणिक तांदुळ घेतले : तुपाचें तें बाइसाचां
 हातीं दीधलें : आपण पूजाद्रव्यें आणावेया निधिवासेया गेले : गोसावी-
 यासि भीतरिला वोटेयावरि आसन असे : प्रार्थबाइसें गोसावीयाचेया
 दरिसना आली : तीये गोसावीयां जवळि बैसलीं असेति : गोसावीयांसि
 निरूपण करावेयाची प्रवृत्ति : मग प्रार्थबाइसातें म्हणीतलें : ' बाइ :
 देवो कैसा असे : ऐसें जाणा ' : ' ना जी : नेणों ' : सर्वज्ञें
 म्हणीतलें : ' वानरा आझुइं काइ पां नैए ' : म्हणौनि : उंच मढावरि
 बीजे केलें : गोसावी पूर्वाभिमुख उभे राहिलें : मग नावेक
 भटोबासाची वाट पाहिली : मग : मागुतें गोसावी मढा भीतरि बीजे

केलें : मग : प्रार्थवाइसीं गोसावीयातें पुसिलें : ' जी जी : देवो कैसा तो गोसावी नीरूपावा : जी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ : देओ कैसा नीरूपावा ' : आणि मागौतें सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' वानरा आझुइं कां पा न एति ' : ऐसें म्हणौनि : मढावरि बीजें केलें : मढावरि उभें ठाकौनि वाट पाहिली : मग मागुतें मढांतु बीजें केलें : मागुतें प्रार्थवाइसीं म्हणीतलें : ' बाबा : देवो कैसा : ऐसें नीरूपावें : जी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ : देवो कैसा नीरूपावा ' : ' ना जी नीरूपावा ' : मग सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' देवो नव्हे पाखाणाचा : नव्हे देओ काष्टाचा : नव्हे देओ मातीएचा : चीत्रीचा नव्हे : देवो पटीचा नव्हे : देओ वासनाभेदें देवो धातुचा नव्हे : पाखाणाचा तो फुटैल : लाकुडाचा तो मोडैल : मातीचा चित्रीचा तो पुसैल : पटीचा तो फाटैल : धातुचा तो भीजैल : देवो तो अछेद : अभेद : अकल्पित : अलेखु ' : ऐसें नीरूपण करिताति : तव वाइसीं उंच मढाआंतु व्यापारू करीतें होतीं : तीयें आलीं : दंडवतें घातलीं : ' बाबा : एथ मीही नसे : ना नागदेवो ही नसे : तरि : हें नीरूपण कवणाप्रति कीजताए ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ : एथ प्रवृत्ति जाली : तरि : स्तंभा एकातें नीमीत्य करूनि नीरूपीजैल ' : म्हणौनि गोसावा श्रीकरें करौनि स्तंभु त्राहाटिला : ' वानर भट : आझुइं कां न एति ' : ऐसें म्हणौनि : गोसावी वाट पाहावेया नीगाले : उंबरेयावरि श्रीचरणु ठेवीला : एकु उंबरेयांतु : तव भटोवास आले : गोसावीयांसि दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागले : मग सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' उसीरू कां गा लाविला : वानरेया ' : ' जी जी : नावेक लागला ' : मग बाइसार्चीए हातीं : कांहीं पत्रशाक आणिली होती ती तें दीधली : भटोवास आले : गोसावीयांसि पुसिलें : ' जी जी : मज उसीरू तरि लागला नाहीं : आणि गोसावी म्हणति : उसीरू लावीला : हें कैसें ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' एथ नीरूपणाची प्रवृत्ति गा : तें एथौनि तुमची वाट

पाहिजत होती ' : मग : गोसावी प्रार्थनाइसातें जें नीरूपण केलें : तें
गोसावी भटोबासातें नीरूपण आवघें केलें : तव बाइसीं उपहारू
नीफजविला : बाइसा न स्फुरेचि तें साधें स्फुरउनि देति : ऐसा दोर्धी
उपाहारू नीफजवीला : मग भटोबासीं पूजावस्वराची आइति केली :
भटोबासीं गोसावीयांचें चरणक्षाळण केलें : गुळळा जाला : मग :
गोसावी भटोबासा करवि अनसारीखी पुजा करवीली : धूपार्ति केली :
मंगळार्ति केली : तव बाइसीं उंचमटीं ताटें केलीं : गोसावी उंच-
मटासि वाजें केलें : मग ताटें अवलोकिलीं : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' बाइ :
वानरेसांसि कवण ठावो ' : भटोबासीं म्हणीतलें : ' मज काइ आणिक
ठावो असे : मज श्रीचक्रधरूचि ठावो ' : मग बाइसीं म्हणीतलें :
' बाबाये पालीमांडाचे दीवे मुठिए फेडिन : मग : एथचि वाढिन ' :
भटोबास ते दीवे मुठिये फेडुं नेदीतीचि : तैसेचि घेउनि बैसले : गोसावी
आरोगण करीतु असत : भटोबासा वरिलीकडे साधें बैसलीं होतीं :
भटोबासीं वांगयाचा देठु ऐसा धरिला : आणि : भटोबासीं म्हणीतलें :
' एल्हो एल्हो : कैसें ऊंदराचें पूंस : पूरण ऐसें सीजलें ' : ' उगा रे
वावा नागणा : आम्हासि अन खावों दे : जी जी : या नागदेयातें
वारिजे ना ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' काइ म्हणत असा : साधे हो ' :
' जी जी : काइ नेणों : काइ नेणों : बोलत असे : आम्हां अन खावों
नेदी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' उगे असा गा : वानरेया : साधांसि अन
खावों दया ' : मागुतें भटोबास वांगयाची फोडी ऐसी धरिति : ' एल्हो
एल्हो : कैसी उंदीराची डोइ : पूरण ऐसी सीजली असे ' : ' उगारे :
बा : नागदेया : आम्हांसि अन खावों दे : जी जी : या नागदेयातें
वारिजो जी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' काइ म्हणत असा साधे हो ' :
' जी जी : काइ नेणों काइ नेणों बोलत असे : आम्हां अन खावों
नेदी ' : मग : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' उगें असा गा वानरेया : साधां

अन्न खावों देया ' : मग : गोसावीयांसि आरोगण जाली : गुळळा जाला : वीडा ओळगवीला : पहुड जाला : ॥ (उत्तरार्ध १०९)

२०. म्हाइंभटा उद्ग्रहणिकापूर्वक ईश्वरप्रतीति करणे

म्हाइंभटोबासीं पांच दरुसनें वाचिलीं : सावें दरुसन तें प्रभाकर : तें ए देशीं वाचुं न ए : मग : तेलंग देशीं वाचुनि आलें : आलेयां उपरि गांविं गणपति आपयोसीं भेटी जाली : उघाणी झाली : मग म्हाइंभटीं म्हणीतलें : ' उभए गंगातटाक्षीं अळुमाळ पानरट धरूं जाणेति गणपती आपयो ' : मग गणपति आपयो म्हणीतलें : ' म्हाइंभटो : तुमचेया वाचलेयापणाचें फळ तें होए : जें श्रीचांगदेवो राउळां गोसावीयां दरुसन होए ' : ' ते काइ वीद्दांस ' : ' ना : तें महात्में ' : ' कांहीं शास्त्र जाणति ' : ' ना : शास्त्र जाणति कीं नेणाति हें नेणों : ते मन्हाटी तरि अनावर बोलत असेति ' : ' तरि : काइ मज म्हायियांसि बोलति : ते मन्हाटां बोलति : तरि : मीं संस्कृतें बोलैन ' : ' हो कां ' : ' तुम्हीं तयाचेया दरिसना जाल : तेहवळीं मातें घेऊनि जा : बोलावा ' : मग एकु दीं : गणपति आपयो : गोसावीयांचेया दर्सना नीगाले : म्हणौनि : म्हाइंभटातें बोलाविले : दोघे नीगाले : मग म्हाइंभट वाटे अवधीं स्थळें मनन करूं लागले : ' ते ऐसें बोलति तरि मी ऐसा आक्षेपू करीन ' : मग दोघै भामाठाणासि आले : गणपति आपयोसि गांवांमध्ये कायें होतें : म्हणौनि ते गावांमध्ये रीगाले : तव पींपळे वामनभट : गोसावीयांचेया दरिसना जात होते : गणपति आपएं पुसिलें : ' वामनभटो : कें जात असा ' : ' ना : मीं गोसावीयांचेया दरुसना जात असें ' : ' हो कां : तरि म्हाइंभटातें घेऊनि जा : ना ' : ' हो कां ' : मग : दोघै गोसावीयांचेया दर्सना नीगाले : गोसावीयांसि उदेयाचां पूजावस्वर जालेया नंतरें भीतरिला बोटेयावरि आसन असे : पुर्वामुख : गोसावीयांचा श्रीकंठीं गळादंडा : श्रीमुखीं तांबोळ : भालप्रदेशीं चंदनाचा आडा : ऐसें देखिलें :

पींपळे वामनभटीं गोसावीयांसि दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागले :
 म्हाइंभटीं काया प्रणीत केलें : मग दोघे गोसावीया जवळि बैसले :
 म्हाइंभटीं गोसावीयांतें देखिलें : आणि मागिल आवघोंचि वासरले :
 नावेक पींपळे वामनभट बैसले होते : मग : गोसावीयांसि दंडवत घालुनि
 नीगाले : ' म्हाइंभटो चाला ना ' : ते उगेंचि : मग सर्वज्ञें म्हणीतलें :
 ' तुम्हीं तवं चाला : या असों आवडैल तवं असति : मग एती ' : मग
 पींपळे वामनभट नीगाले : मग गोसावी म्हाइंभटातें पुसिलें : ' एथौनि
 आत्यंतिक संसृतिछेदु होए ऐसी काइ प्रतीति आति ' : म्हाइंभटीं
 म्हणीतलें : ' आति ' : ' तरि कोणें कामें नाराइजे ' : तवं बाइसीं
 म्हणीतलें : ' हा बाबावरि नाही तेंचि बोलत अस ' : म्हणौनि घागरा बांधों
 आदरिला : मग : गोसावी : श्रीकरें : श्रीमुखें : श्रीमुगुटें : म्हणीतलें : ' बाइ :
 राहा : जीवासि अनंता जन्माचे खतें बैसले असेति : तें सहसा काइसेन
 फीटति ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' कैसी आति ' : म्हाइंभटीं म्हणीतलें :
 ' कर्म कीजे : कर्मातवं सुध अंतःकरण होए : सुधें अंतःकरणीं वैराग्य
 उपजे : वैराग्यीं तवं ज्ञान उपजे : ज्ञानोदए मोक्ष : मग : पींडा पासीं
 भेटी ' : मग यावरि सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' नीत्य नीर्मात्यकें कर्म तीयें
 प्रतिदिनीचेया प्रतिवाया परीहारा गेलीं : कामिकें तीयें फळां गेलीं :
 मां : कें असे कर्म : मा : काइसेन सुध अंतःकरण होइल : मा : कें
 असे वैराग्य : मा : काइसेन ज्ञान उपजैल : मा : ज्ञानोदए : कें असे
 मोक्ष : एकी क्रीएचां ठाइं दोनि फळें असेति : हें अवघेचि लटिकें ' :
 मग : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' अविद्यायुक्ता जीवा स्वता ज्ञान न संभवे ' :
 कां संभवे आणि कां न संभवे यावरि उघाणी प्रवर्तली : मग म्हाइंभटीं
 म्हणीतलें : ' गणपति आपयो म्हणीतलें होतें : ' तें मन्हाटा अनावरू
 बोलताति ' : ते हें : आतां संस्कृतें उपन्यासू करूं ' : तीं संस्कृत उपन्यासू
 केला : गोसावी अवलीळा संस्कृत बोलों आदरिलें : गोसावी जे प्रयोग बोलेति

ते तयां श्रुतही नाहीं : ऐसी घडिया च्यारि संस्कृते उघाणी जाली : मग संस्कृते नीरोत्तर केले : मग : म्हाइंभट उगेंचि राहिले : मग गोसावीचि मुख केले : सर्वज्ञ म्हणीतले : ' सृष्टीमध्ये जीउ जेतुलेंही करी : तेतुलेनि काइसेनहीं मुंचेना : एक वांचौनि ' : म्हाइंभटीं म्हणीतले : ' तें एक सृष्टी अंतरवृत्ये होए : आणि जीवाचें करणिए होए : तरि तेणें कां मुंचावें : आणि एरें कां न मुंचावें : सर्वज्ञ म्हणीतले : ' तो जीवाचा स्वभावो ' : आणि म्हाइंभट परिसौनि गेले : ' स्वभावो म्हणिजे स्वधर्म ' : मग म्हाइंभटीं म्हणीतले : ' जी जी : एकु तें कवण ' : सर्वज्ञ म्हणीतले : ' ईश्वरदास्य ' : म्हाइंभटीं म्हणीतले : ' जी जी : नीराकारा : नीर्वेवा ईश्वराचें दास्य कैसेनि घडे ' : सर्वज्ञ म्हणीतले : ' नीराकार नीर्वेव असे : तो सावेवु साकारु होए : अवतरे : अवतरौनि आपुलें दास्य दे : तें दास्य मोचक ' : ' जी जी : तो कोण ' : ' जैसें द्वापरीं श्रीकृष्णचक्रवर्तिचें दास्य घडे : तें हा जीउ संसारा पासौनि मुंचे ' : तयासि म्हाइंभटीं शंका केली : ' जी जी : तें युगचि गेलें : तेणें अवतारें बीजें केले ' : सर्वज्ञ म्हणीतले : ' जैसें मातापुरीं श्रीदत्तात्रे प्रभुचें दास्य घडे : तें जीउ संसारापासौनि मुंचे ' : ' तरि ते अदृश्य : तया दर्सन देणें नाहीं ' : सर्वज्ञ म्हणीतले : ' जैसें द्वारावतीए श्रीचांगदेवो राउळाचें दास्य घडे : तरि हा जीउ संसारापासौनि मुंचे ' : तयांसि आशका आली : ' तें अविद्यमान ' : सर्वज्ञ म्हणीतले : ' जैसें आजिकालिंचां मानीं रीधौरीं श्रीगुंडमराउळाचें दास्य घडे : तें जीउ संसारापासौनि मुंचे ' : प्रत्यासि आलें : परि : सविशेष बुझतीचि ना : म्हाइंभटीं म्हणीतले : ' बाबा : संनिधान तें कैसें ' : सर्वज्ञ म्हणीतले : ' तें ऐसें ' : म्हणौनि आपणयांकडे श्रीकरें दाखविलें : सर्वज्ञ म्हणीतले : ' जीवासि बांधु आणि बोधशक्ति ती एथौनिचि कीं गा ' : एथ गोसावी हस्तीचा दृष्टांत नीरूपिला : मग म्हाइंभटां बोधु जाला : मग म्हाइंभटांसि गोसावीयावरि

‘ हा ईश्वरू ’ : ऐसी प्रतीति आली : ईश्वरू म्हणौनि मग उठिलें : गोसावीयांसि दंडवतें घातलीं : श्रीचरणां लागले : मग वरिसां एकां श्रीप्रभुचां ठाडं अनुसरलें : ॥ (उत्तरार्ध ११३)

२१. यंत्रासनपूर्वक महादेवो आश्रमाची पूजा स्वीकार

माहादाश्रमीं म्हणीतलें : ‘ हे चांगदेवराउळ गोसावी आमुचा मार्गु उछेदिति ’ : म्हणौनि कामाक्षेचां देउळीं रंगपूजा केली : एंत्रासन रचिलें : शास्त्रमठीं आपुलेया सीख्याकरवि गोसावीयांसि बोलाउं पाठविलें : गोसावी तेथ बीजें केलें : सरिसें भटोवास असेति : माहादाश्रम उठिलें : ‘ एइजो जी ’ : मग डाविए श्रीचरणेचेनि आंगुठेनि आसन टाळिलें : आणि आंगुठेनि ऐसें खोविलें : मग गोसावी आसनीं उपविष्ट : वीडा वोळगवीला : गोसावी रंगासि रूप केलें : जेथचे जे चुकि तें दाखविले : नीकें तें मानिलें : मग गोसावीयांसि पूजा केली : वीडा वोळगवीला : मग गोसावी बीजें केलें : मार्गीं भटोबासीं पुसिलें : ‘ जी जी : गोसावी श्रीचरणेचेनि आंगुठेनि आसन टाळिलें ’ : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ तें तीं यंत्र उधारिलें होतें : गा : अवधिया देवता अन्हानुनि उर्धमूखा केलिया होतीयां : तीया एथौनि ढाळौनि अधोमूखा केलिया : तेया आसनावरि जो बैसे : तेयातें तीयां घेति ’ : भटीं म्हणीतलें : ‘ जी जी : मां : गोसावीयांसि काइ ’ : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ तेयांचांही ठाडं एकें सामर्थ्य आति : तीये एथौनिचि सीधी नेइजति कीं गा ’ : यावरि गोसावी जरासंधाची गोष्टि सांगितली : ॥ (उत्तरार्ध २८३)

२२. डांगरेया देहावसान :

एकु दीस : गोसावी आसनीं उपविष्ट : गोसावी भक्तजनातें म्हणीतलें : ‘ तुम्हीं आवघे एथ कां गा असा : तुम्हीं तरि एथिचिए प्रवृत्ति वीखो हों जाणाना : तुम्हां एथ असतां : सतसंभवीं अनिष्टचि होताए : तुम्हीं

अवघे एथौनि जा ' : ' हो कां जी ' : मग अवघे गेले : डांगुरेस बैसले होते : सर्वज्ञे म्हणीतलें : ' डांगुरेया : तुम्हींही जा ' : उठिल : आणि श्रीचरणाभवतीं प्रदक्षणा केली : आणि नीगाले : केदारा दक्षिणे गंगे चोहळ : तेथ देह ठेविलें : मग दुपाहाराचा पूजावस्वर : आवघे भक्तजन आले : गोसावीयासि दंडवतें घातली : श्रीचरणा लागले : मग सर्वज्ञे म्हणीतलें : ' हां गा तुम्ही अवघे आलेति : डांगुरेस न एतीचि तें काइ ' : ' जी जी : तो गेला असैल कोण्हीकडे पोट भरूं ' : सर्वज्ञे म्हणीतलें : ' ऐसें नव्हे : जा : सुधि करा ' : मग भटोवास मुख्य करुनि आवघे भक्तजन सुधि करावेया गेले : तंव भटोबासीं तेथौनि देखिलें : मग सांघावेया आवघे आले : ' जी जी : डांगुरेसीं देह ठेविलें ' : गोसावी तेथ बीजे केलें : तेयापासीं आसन : गोसावी ' डांगुरेया ' म्हणौनि श्रीकरें स्पर्शिलें : मग : भटोबासांकरवि गुफा करविली : तेयाचां नीक्षेपु करविला : सर्वज्ञे म्हणीतलें : ' तुम्हांपसि वरि हें सुने चांग : जें : एथिचेनि वीयोगें जीवों न सकेचि ' : मग गोसावी मढासि बीजे केलें : ॥ (उत्तरार्ध २९४)

२३. भट : आउ : दुःखकरणीं आश्वासन

भटोवास गोसावीयाची प्रवृत्ति देखौनि : नीवातळीं जाउनि दुःख करित होते : आउसें गेलीं : म्हणों लागलीं : ' का रे बा : नागणा : दुख करितोसि ' : ' ना : आउ : गोसावी ऐसी प्रवृत्ति स्वीकरिली : मग बीजे करिती : तरि आम्ही काइ करुनि ' : इतुलेंनि आउसेंहीं रडों लागलीं : भटोबासहीं रडों लागले : गोसावी तेथ बीजे केलें : सर्वज्ञे म्हणीतलें : ' कां गा : वानरेया : दुख करित असा ' : सर्वज्ञे म्हणीतलें : ' आवघेया देहामध्यें : तथा इतुकेया देहामध्यें : इतुला ऐसा अवेवु उणा म्हणा : प्रपंचु उणा म्हणा : तुमचें उपकारक तें तरि तुम्हापासीं असे ' : ' नां : जी : हें गोसावी स्वीकरावें ' : म्हणौनि श्रीचरणावरि माथा

ठेविला : दुख करूं लागले : ' ना जी : हे गोसावी प्रवृत्ति भंगावी : हें मागुतें स्वीकरावें जी : आमुचें उजळ मुख करावें जी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' ऐसाहीं हें स्वीकरील : परि उरों न लहाए : प्राणिया आझुइं जचत असे ' : ' जी जी : उजळ मुख करावें ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' तरि यासि तीन दीस एकांतु दयावा ' : भटोबासीं भीतरि आसन रचिलें : जाडीचा कानवडा लावीला : गोसावा तेथ आसनीं उपविष्ट : आरोगणेचां समें : गोसावीयांसि भटोबास तेथचि ताट करिति : भीतरि वोळगविति : आपण दारेंसीं बैसले असेति : ऐसे तीन दीस : गोसावी आसनीं उपविष्ट होते : तीसरा दांसीं : भटोबासीं नीचळ ऐसे देखिलें : भटोबासा ऐसे जालें : गोसावी काइ बीजें करिती : भटोबासीं उघडुनि पाहिलें : तंव गोसावीयांची ब्रतीस लक्षण श्रीमूर्ति देखिली : आणि भटोबासां सुख जालें : दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागले : ' जी जी : गोसावी माझा लळा पाळिला ' : आउवें आली : आउवें गोसावीयांसि दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागलीं : मग भटोबास घुइनाएकासि सांघों गेले : ' घुइनाएको : गोसावीयाचेया दर्शना चाला जावों : गोसावी आवेवु स्वीकारिला ' : घुइनाएक गोसावीयाचेया दर्शना आले : दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागलें : भटोबासीं डेरा आणिला : पाणियें भरिला : तापतु ठेविला : भटोबासीं वोळणीं वोगळवीलीं : गोसावीयांसि मर्दना जाली : माजणें जालें : वल्लें वेढिलीं : भटोबासीं आसन रचिलें : गोसावी आसनीं उपविष्ट जाले : मग आउसीं म्हणीतले : ' जी जी : जगन्नाथा : एक सीस : मां काइसेन वोवाळीं ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' जीउ काइ जाला असे नाएका ' : ॥ (उत्तरार्ध ४४७)

२४. मार्गी म्हाइंभटां भेटि : नीर्गमन श्रवण

आंबाहुनि हंसराज बल्हेग्रामासि गेले : तैसींचि रीधपुरासि गेली : श्रीप्रभुगोसावीयांसि दंडवतें घातलीं : तंव आठवलें : मग म्हणीतलें :

“ म्हाइंभटो तुमते गोसावी बोलाउं धाडीलें असे : सर्वज्ञें म्हणीतलें :
 ‘ आधीं हा नीरोपु सांघावा : मग श्रीप्रभुसि दंडवत घालावें : वस्तिचेया
 नीगावें ’ : ऐसें म्हणीतलें असे ” : तैसेंचि म्हाइंभटीं गोसावीयांतें पुसीलें :
 आवैसातें पुसीलें : आवैसा प्रसादाचा कुसकटा दांधला : तैसेंचि म्हाइंभट
 तेयातें पुसौनि नीगाले : ‘ गोसावी कवणीं ठाईं राज्य करिताति ’ :
 ‘ ना : आंवां ’ : तैसेंचि आंबयासि आले : आंवां सोधिलें : तंव गोसावी
 आंबेखरवंडीएसि बीजें केलें ऐसें आइकिलें : तैसेंचि आंबेखरवंडीए
 सोधिलें : तंव आइकिलें : ‘ गोसावी आतांचि एळिएसि बीजें केलें ’ :
 तैसेंचि नीगाले : तंव गोसावीयांसि मार्गीं जातां देखिलें : मग
 गोसावीयांतें सव्यें घालुनि पुढां आले : दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा
 लागले : मग गोसावीयांसि अन्हाटे उजवेया हाता : वडातळीं आसन :
 कुसकटा गोसावीयांसि दर्शन केला : गोसावी पाटळी नमस्करिली : मग
 गोसावी तेयांतें पुसिलें : ‘ कैसेया परीं निर्गमु जाला ’ : “ जी जी : भावैएचिए
 बारसीतें रसु जाला : पारणें करुनि अवकाशासि गेलां : अवकाशा बैसौनि :
 माती घेउनि : गंगेसि गेलां : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ‘ अनुसरावें ’ : तें कै
 पा : ‘ वरिखा एका अनुसरों : आवघेयाची वेवस्ता करूं : मग अनुसरों :
 आणि काइ ’ : ‘ तंव वरि देह गेलें : तरि काइ ’ : ‘ तरि मासां सां
 अनुसरों आणि काइ : आवघेयाची वेवस्ता करूं : मग नीगों आणि
 काइ ’ : ‘ तंववरि देह गेलें तरि काइ ’ : ‘ तरि मासां तीं अनुसरों :
 आणि काइ ’ : ‘ तंववरि देह गेलें तरि काइ ’ : ‘ तरि मासां एका
 अनुसरों आणि काइ : कांहीं तातकालिक घरीं घालुं : मग अनुसरों आणि
 काइ ’ : ‘ तंववरि देह गेलें तरि काइ ’ : ‘ तंव पाखा एका अनुसरों
 आणि काइ ’ : ‘ तंव देह गेलें तरि काइ ’ : ‘ तरि आठां दीसां अनुसरों
 आणि काइ ’ : ‘ तंववरि देह गेलें तरि काइ ’ : ‘ तरि दीसा एका
 अनुसरों नि काइ ’ : ‘ तरि दीस कोण देखिला असे ’ : ‘ तरि घरासि

जावों : काइ तात्काळीक तेयांचां हातीं देवों : अवघेयाची वीखएवेवस्ता करूं : मग नीगों आणि काइ ' : ' तवंवरि वासना उमरडली तरि काइ ' : ' तरि गंगेसि जावों : शौचाचर्या करूं आणि तैसेंचि नीगों : आणि काइ ' : ' तरि गंगेसि जातां मार्गी सर्पु लागलों तरि काइ ' : मग हातिची मृतिका सांडिली : ' गोसावीयाचेया ठाया यावें : तरि सासुरेया हातीं असों न लाहों ' : तव ब्राह्मणें एकें म्हणीतलें : ' मृतिका कां सांडील ' : ' सांडिली : ना : टाळीत असे ' : मग अनंत : मुदिया : धोत्राचिए गांठिसि बांधलिया : मग वोळत गांवासि गेलां : ब्राह्मणा एकाचिए वोसरिएवरि नीजैलां : उदियांचि उठीलां : वीचारूं लागलां : ' काइ पा : एथ तरि संबंधिए असेति : तरि गोसावी श्रीप्रभुचा अवतारूं सांघितला होता : म्हणौनि : जी जी : ईश्वरपुरासि गेला ' : यावरि सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' पुरुषु प्रयत्नीं दैवाचें साहाय्य ' : ' तरि तेथ जावों आणि काइ ' : एका ब्राह्मणातें म्हणीतलें : ' माझी पासवडी तुम्ही घेया : आपुली मज देया ' : तेणें म्हणीतलें : ' हे मज पचेना ' : आणि मी काइ म्हणें : ' सरालेकारें म्हांएं दीधली : ऐसें म्हणावें ' : मग मीया आपुली मांजीठा पासवडी तैसीचि दीधली : तेयाची मीयां घेतली : तीये दीसीं चतुर्दश : मग धोत्र फाडुनि झोळी केली : भावैएचा चतुर्दशीं एकी गांवि भीक्षा केली : तवं एकी बाइला थाळां वाढिलें होतें : तैसेंचि आणुनि भीक्षा घातली : ताट : ठाणवै : अडणि : ठाए नाहीं इतुलेंचि : एर अवघें भीक्षेसि आलें : मग गंगेसि गेलां : भोजन करूं बैसलां : तवं धोत्राचा वासु : आणि भिक्षान्न : ऐसी घृणा उपनली : तें वमिलें : एर अन पाणियांतु लोटिलें : तीए दीसिचा उपवासु पडिला : एरीं दीसीं उदियांचि उठीलां : वीचारूं लागलां : ' काइ पोसणें वीण : तरि देहो नाहीं : आणि : देहावीण तरि धर्म नाहीं : तरि ए सृष्टीं ननुसरों : मग पुढीली सृष्टीं अनुसरों : आणि काइ : तरि पुढीली सृष्टीं अनुसरै न हें

काइसेया तवं : तरि ईश्वरें म्हणीतलें तरि अनुसरावें : तरि अनुसरो :
 देह जावो भावें राहो ' : मग एकी गांवीं भीक्षा केली : गंगेसि गेलां :
 जेउं बैसलां : तवं घासुभरि पोटीं पडिला : ' आता मीयां म्हायें जांतलें ' :
 म्हणौनि बाहे आफळिली : दुसरीए दीसीं दोनि घासु पडिले : तीसरीए
 दीसीं तीनि घासु पोटीं पडिले : हळु हळु पादासनावरि आले : रीधपूर
 पावलां : तवं आहारासि आलां ' : ' परिछेदीं प्रवर्तलेया पुरुषाचे सकळें
 नीरोध नेणोकोण नीपौनि फेडी ' : ' जी जी : मग : पासवडीएची
 पाटी अकरें दामीं वीकिलीं : दामा भारिया दुरडी घेतली : दाहां दामाचा
 गुळ घेतला : मग ईश्वरपूरासि गेलां : तवं दक्षिणीली दारवठां मातांगु एकु
 भेटला : तेयातें पुसिलें : ' एथ राउळ राउळ राज्य करित असेति कीं ' :
 तेणें म्हणीतलें : ' हें नव्हे राउळीं आतांचि नगरांतु बीजें केलें ' : तेणें
 अनुभविचिया दोनि च्यारि लीळा सांघितलिया : मग तो पाठिमोरा
 जाला : दुरडी उतरिली : तेयांसि दंडवतें घातलीं : दुरडी डोइएवरि
 घेतली : मग नीगालां : तवं टीकोपाध्याचां आवारीं पटिसाळेवरि
 गोसावीयांसि आसन : अनुकार करित असेति : ' आवो म्हायां नावें ब्राह्मणु
 एइल म्हणे : गुळ आणी म्हणे : गोड आहे म्हणे : खावा म्हणे ' : ऐसें
 अनुकार करित असेति : तवं मी गेलां : मग गुळाची दुरडी गोसावीयां
 पूढां ठेविली : दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागलां : गोसावीया पूढां
 बैसलां : गोसावी गुळ आरोगुं लागले : खांदादोंदावरि रसु गळे : उमाइसें
 बाहिरी उभी असति : अबैसें भीतरि जेवितें असति : आणि उमाइसीं
 म्हणीतलें : ' अबै लवकरि आंचव हो : ब्राह्मणें एकें दुरडीभरि गुळ
 आणिला : दुरडी गोसावीयां पूढां ठेविली असे ' : गोसावी आरोगण :
 तवं अबैसे लवकरि आली : गुळाची दुरडी परती केली : उदक
 आणिलें : गोसावीयां गुळळा करुं घातला : खांददोंद परमार्जिलें : मग
 मातें पुसिलें : ' कवणी कडौनि एत असा ' : ' आइ : गंगातीरा-

कडौनि एत असों ' : ' तेथ आमचे गोसावी राज्य करित
 असेति की ' : ' हो आइ : नीकिया परी राज्य करित असेति ' :
 मग उदक आणिलें : माझे पाये धुतले : थाळा धुनि जेउं वाढिलें : मीं
 जेविलां : नीजैलां : उदियांचि उठिलां : मग मीयां आवैसासि दंडवतें
 घातलीं : ' आइ : मज राखपूजा सांडुं दावी : आणि : चुली भानवसीं
 सारउं देयाविया ' : मग तें मज तीहीं दीधलें : तें करुनि तेथ असें ''
 सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' तुम्ही तेथ कां गेलेति ' : ' जी जी : एथचेया एथ
 सासरिचीं : तेया हातीं असों न ल्हायें : तीर्ये धरुनि नेति : म्हणौनि मी
 तेथ गेलां : आणि गोसावी : श्रीप्रभु अवतार : तो सांघीतला : आणि :
 ईश्वरदास्य मोचक सांघितलें : म्हणौनि मी तेथ गेलां ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें :
 ' परमेश्वरू परदृश्यें होति : अवरदृश्यें होति : परावरदृश्यें होति ' :
 सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' आंतु जो असे : तो आंतुलचि देखे : बाहिरिल
 कांहींचि न देखे : बाहिरिल तो बाहिरि देखे : आंतुल कांहींचि न
 देखे : उंबरेयावरिल जो असे : तो आंतुलही देखे : आणि बाहिरिलही
 देखे : तैसें परमेश्वरू : कछ होति : मछ होति : नरामध्ये अवतरेति :
 तिर्यचांमध्ये अवतरेति : नरामध्ये देवो अवतरला सांतां : वेडे होति :
 पीसे होति : परि चालता बोलता देवो तो दुर्लभ कीं गा ' : सर्वज्ञें
 म्हणीतलें : ' इतुके दीस : तुम्ही तेथ होतेति : तेंचि जरि एथ असतेति :
 आन एक होतेति ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' तुमचें श्रीप्रभुचां ठाडं : नीत्य
 वेचीं काइ वेचे ' : ' जी जी : कहीं सरू दामु : कहीं पाउण दामु :
 तीनि रुके ' : मग गोसावी सा मासाचा लेखा केला : ' तदप्राप्त द्रव्य
 एथ घेउनि या : मग तुमचें संनिधान चरितार्थ कीजैल ' : ' जी जी ' :
 म्हणौनि दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागले : गोसावीयां पूढां वीनतकंधर
 होउनि बैसले : ॥ (उत्तरार्ध ४५६)

२५. भटां : महादाइसां : प्रकोपु :

एकु दीस : महादाइसातें गोसावीयांची सेवा करितां उसीरु जाला : भटोबासीं म्हणीतलें : ' हें काइ रूपै : एवढा वेळ काइ लावित असा : जावेया उसीरु जाला : सकाळींचि बीढारा जा का : रूपै : तुम्हीं उसीरु न करावा : दीस असतांचि जावें ' : मग तीयें बीढारासि गेली : एरे दी : पाहातांचि आलीं : तंव कवाडें घातलीं होतीं : म्हणौनि तेथ उभीं होतीं : तंव गोसावी परश्रयासि बीजें करावेया कवाडें उघडिलीं : तंव महादाइसें उभीं असत : भटोबासीं पाचारिलें : ' हें कोण ' : ' नागदेया मी ' : भटीं म्हणीतलें : ' हें काइ : रूपै : तुम्हीं एकीं रात्रीं एता : आणि एकीं रात्रीं जातां : तुम्हां आलेयातें कव्हणें जाणावें : गेलेयातें कव्हणें जाणावें : हें अवघें वोखटें तुम्हींचि केलें ' : महादाइसीं म्हणीतलें : ' हें मी जाणतें : पुरकर नागदेवो ऐसें ' : ' ये काइ : पैन्हां बीढार करावेया कारणें एथ आलीं असेति : बाइसें होतीं : तीयें काइ पैन्हां बीढार करितें होतीं ' : गोसावी महादाइसातें म्हणीतलें : ' बाइ : तुम्ही एथचि बीढार घेउनि या ' : इतुलेनि भट उगेचि राहिले : मग गोसावी परश्रयासि बीजें केलें : तंव महादाइसीं आसन रचिलें : दीपु उजळिला : उष्णोदक भटाचां हातीं दीधलें : गोसावी परिश्रयो सारुनि बीजें केलें : आसनीं उपविष्ट : महादाइसीं श्रीचरण प्रक्षाळिलें : मग पूजावस्वर जाला : मग गोसावी वीहरणा बीजें केलें : वाळवटीं आसन : जवळि भट बैसले असेति : महादाइसें गंगोसि धोत्रें धों गेलीं होती : धोत्र धुनि आलीं : तंव गोसावीयांतें आसनीं उपविष्ट देखिलें : ' गोसावीयांतें डावलुनि कैसें जावों ' : म्हणौनि गोसावीयापासीं आलीं : दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागलीं : गोसावीया पासीं बैसलीं : तंव भटीं म्हणीतलें : ' हें काइ रूपै : राना आलेयाहीं पर तुम्हां हातीं जेवों : तथा : असों न ल्हावों :

हे घाटिचे ब्राह्मण देखत असेंति : तें अवघें होताए : तुम्हां स्त्रियाचें
निकी : आझुइं कैसीं आलीति : हें अवघें वोखटें होए : तें तुम्हीचि
केलें ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' हें काइ गा : रात्रीं तरि रात्रीं कोपलासि :
उदियांचि तरि उदियां कोपलासि : आतां तरि आतां कोपलासि :
यांचेनि काइ होइल : एथिचेनि अभिमानियें अभिमान सांडिला : मा
आतां काइ तुझेनि प्रत्नें होइल : एहीं काइ गा केलें : एथिचें सकळही
एथिचेयासि प्रवृत्ती कीं गा ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' तुम्हीं अच्युत गोत्र
कीं गा : तुम्हां परस्परें परमप्रीति होआवी कीं : आणि वानरेया :
आतां म्हातारी तुम्हासि लागे कीं गा : कव्हणेंहीं अर्थे वंचीजेना : आणि
बाइ : तुम्हीं यातें पुसीजे हो : हा पुरकर नागदेवो : ऐसें न म्हणीजे :
हा एथचिया जवळिका आन जाला असे : जैसा सीवेचा गुंडा असे :
कव्हणी एकु सीवें गुंडा घाली : तेयासि सेणमाती माखिली असे :
तयावरि सुनीं डुकरें मुतीति : तयावरि इळे कुन्हाडि लाविति : वरि
वाहाणवनीं उभे ठाकेति : पाए पुसीति : कव्हणीं तथा एखादा एकु :
तेयासि तेल सेंदुर लावी : वरि पालापाणी घाली : मग तेयाचेया आंगा
देवतपण ए : मग तो जगाचे चींतिले मनोर्थ पूरवी : तथा लोकांचे
चींतिले मनोर्थ पूरवी : मग गाडाघोडेनसीं तेथ जात्रा ए : तैसा हा
एथचिया जवळिका आन जाला असे ' : महादाइसीं म्हणीतलें : ' जी
जी : मा आम्ही यातें काइसेनि पूसौनि : आम्ही आपुलेयां गोसावीयांतें
नेणों पूसों ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' ऐसे कोणीकडे जाए पां : तथा
केउतें जाए पां : कां : तुमतें यातें केउतें पाठवि पां ' : महादाइसीं
म्हणीतलें : ' गोसावी नागदेवो आपणया सामान केला : ऐसे पोटीं
अवधारिलें ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' परम प्रीति कीजे : परि विसीष्ट बुद्धि
न कीजे बाइ : प्रीति वीखो होइजे ' : ॥ (उत्तरार्ध ४७१)

२६. राजेयां अब्हानीं आउप्रति उत्तर देणें :

सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' नाएका : रायाचा एथ हाकारा एइल : आतां रायाची दांडी पडवा एइल : दांडिए बैसौनि तेथ जाइजैल ' : आउसीं म्हणीतलें : ' जी जी : एवो कां जी जगन्नाथा : तरि आम्ही आपुलेया स्वाभीं पुढें खडपड करितें खोलतें जाउनि ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' पोरें हो : तैसें नव्हे कीं नाएका : यातें ऐसें नेती : आणि तैसेंचि लोटितील ' : आउसीं म्हणीतलें : ' जी जी : जगन्नाथा : आतां आम्हासि कवण गति : जी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' आतां तुम्हांसि गोविंदीं गति नाएका ' : ॥
(उत्तरार्ध ४८५)

२७. म्लैसामध्ये अवतरण :

गोसावी आउसातें म्हणीतलें : ' आतां हें म्लेंछामध्ये असैल : उतरापंथें गमन : त्याचेया बाजां सुपवतीयां वरि नीद्रा कीजैल ' : तव आउसीं म्हणीतलें : ' जी जी : जगन्नाथा : तैसें ना कीजो जी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' पोरें हो : एणें काइ तुमचेंचि करावें : अनंता जीवाचिया सातरिया पसरलिया असेति : त्यातें उधरिता काइ आणिकु देवो असे ' : तव दांडी आली : बाहीर वाहिरी : भागुसीए चालविलें : मग रायें बोलाउं पाठविलें : भटोबास दांडिएचा कोंभ धरुनि नीगालें : भटीं म्हणीतलें : ' जी जी : प्रवृत्ति भंगिजो जी ' : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' यातें रावो बोलाविल तरि भंगैल ' : मग रायापासीं दांडी नेली : तव गोसावीयाचीए श्रीचरणीचा आंगुठा देखिला : ' कैसा जोगिया बरवा ' : भटीं म्हणीतलें : ' जी जी : बोलिजो जी ' : तव एरें चांडालें म्हणीतलें : ' हाणा रे हाणा यातें ' : तव भटोबासातें कांबी हाणितलें : इतुकेन भट नीगों बैसलें : सर्वज्ञें म्हणीतलें : ' वानरेया वानरेया : राहा गा : मग आश्चर्य एक देखाल : आणि : पुनःसंबंध दीजैल ' : भटीं म्हणीतलें : ' ना जी : हें मज पाहावेना ' : आणि भट नीगाले : ॥ (उत्तरार्ध ४८६)

२. पूजावसर : श्रीचक्रधरांची नित्यदिनी लीळा

बाइदेववास : रचना शके १२०० सुमारे

श्रीपरेशाय नमः । नित्यदिनी लीळा : कऱ्हणी कऱ्हणे ठाई बोलेति :
कऱ्हणी कऱ्हणे ठाई बोलेति : कऱ्हणीं ठाई कांही वीसेखु : कऱ्हणीं ठाई
कांही वीसेखु : ते अवघे वीसेख डोंबेग्रामीं : म्हणौनि : बाइदेवोवा नित्य-
दिनी लीळा : डोंबेग्रामीं बोलेति : डोंबेग्रामीं तीनि मढ : एकु पूर्वाभिमूख :
एकु उत्तराभिमूख : एकु दक्षीणाभिमूख : तीये दक्षीणाभिमुखे राजमढीं :
गोसावीयासि अवस्थान : रीगतां डावेया हाता : पसीमीली भीतीसीं :
उत्तरदखीण ओटा : तया ओटेयावरि गोसावीयासि पहुडु होए : बाईसें :
उपाहानौ पालवे गुंडौनि : आपुलेया उसीसां : कां आडवांगीं ठेविति :
पाइतेयाकडे खालि नीजेति : पस्यात पाहारीं : गोसावीयासि उपहुड
होए : लोंबता श्रीचरणीं आसन होए : इखीति खांकरिति : बाईसे
सूजगरे होति : साउमीं एति : श्रीचरणा लागति : श्रीचरणीं उपाहानौ
ओळगवीति : दुसरेया श्रीचरणा लागति : श्रीचरणीं उपानौ ओळगवीति :
बाईसे : पुढे जाति : कवाडाची खीळी फेडीति : कवाड उघडीति :
गोसावी बीजे करीति : तवं भटोबास उंबरा उर्सासें करुनि वीसंवले असति :
स्यालेयाचे चाऱ्ही मास भीतरीं नीजेति : उंबरा उसीसें करिति : उन्हाळे
पाउसाले बाहीरि नीजेति : उंबरा उसीसें करीति : गोसावी दोन्हीं
दारसंका दोहीं श्रीकरिं धरुनि एकु श्रीचरणु वक्षेस्थळावरि ठेवीति :
एकु उंबरवटावरि ठेवीति : भटोबासां जाड्य आलें असे : गोसावी
श्रीचरणीचेनि आंगुठेनि वक्षेस्थळ दाटीति : भट जागे होती : श्रीचरण
हृदइं धरीति : आळंगीति : लल्हाटावरि ठेवीति : नमस्करीति : मोमे
देति : दुसरा श्रीचरणु मागति : हृदइं धरीति : आळंगीति : लल्हाटावरि

ठेवीति : नमस्करीति : मोमे देति : ऐसे वीळास करीति : भटोबासांसि
 सूख थोर होए : तथा सूखा परिमाण कण्हणीचि नेणे : तेया सूखा
 परिमाण भटोबासचि जाणति : श्रीचरणु कांहीं केलेयां सोडुं न
 सकेति : गोसावी वाड वेळु एकें श्रीचरणें उभे असति : आणि परि-
 श्रयाची प्रवृत्ति म्हणौनि सोडीति : कदाचीति : बाईसें म्हणति : ' सोडि
 सोडि नागदेया : बाबासि उसीरू होतु असे ' : मग सोडीति : आधीली
 दीसीं भटोबासीं टोळे दोनि आणुनि ठेवीले असति : ते सरीसे घेति :
 जगतीचा दारवंठा दक्षीणाभिमुख : त्या पसिमीलीकडे परिश्रयस्थान :
 गोसावी : उत्तर दक्षीण परिश्रया बैसेति : भटोबास टोळे पारिं ठेउनि :
 इतुकेया एका दुरि जाउनि बीदी बैसति : एरीकडे बाईसे दीपू
 उजळेति : मडू झाडीति : ओटेयावरि सयनासन असे : तें पन्नासन
 रचीति : उस्णोदकाची तांबतौली : बहीरवासाची घडी : घेउनि
 दारवंठां उभीं असति : गोसावी : परिश्रयो साखुनि उभे होति :
 भटोबास साउभे एति : बाईसे : भटोबासांचा हातीं उस्णोदकाची
 तांबतौली : बहीरवासाची घडी देति : भटोबास गोसावीयासि ओळग-
 वीति : कदाचीत भटोबासां जाड्य आलें असे : तरी बाईसेचि ओळग-
 वीति : गोसावीयासि उस्णोदका विनियोगु होए : चाखटु बहीरवासू
 वेढीत वेढीत भीतरिं बीजे करीति : आसनीं उपवीष्ट होति : बाईसे
 पालवें श्रीचरण परिमार्जिति : आसनावरि ठेवीति : दुसरा श्रीचरणु
 पालवें परिमार्जिति : आसनावरि ठेवीति : गोसावी आसनीं उपवीष्ट
 होती : तव एरीकडे भटोबासां जाड्य आलें असे : तें परीहरे : गोसावी-
 याते नेदखति : आणि धांव घेति : शब्दापसि शब्दु थोरू : ' बाइ बाइ :
 गोसावीं एथ बीजे केलें असे ' : बाईसे म्हणति : ' हें काइ नागदेया :
 एव्हडेया वेळां बाबातें कें वीसंबलासि ' : आणि धांव घेति : पाहावेया
 नीगति : गोसावी म्हणेति : ' बाइ : रात्रि वडील असे : एवढेया

वेळां वापूडें वानरें कें जाइल : बोलावा आरौता ' : ऐसा गोसावी-
याचा शब्दु आइकेति आणि एति : कदाचीति वाइसे म्हणेति : ' ये :
नागदेया : बाबा एथ आले असति ' : कदाचीत गोसावी म्हणति :
' या गा वानरेया : हें एथ आलें असे ' : भटोबास एति : श्रीचरणा
लागति : पासि बैसति : समस्त भक्तजनें एति : श्रीचरणा लागति :
पासि बैसति : गोसावीयासि नीरूपणाची प्रवृत्ति असे तरी गोसावी
निरूपण करीति : ना : रात्रि वडील असे : तरि पड्डु होए : ना
तरि आसनिं नीश्वलु बैसति : बाइसे प्रस्तु करीति : ' जी जी :
आम्ही गोसावीयातें चींतुं : गोसावी काइ चींतीति ' : गोसावी म्हणति :
' बाइ : हें सकल जीवातें चींती ' : कदाचीत : बाइसे प्रस्तु करीति :
' बाबा : आम्ही बाबातें चींतु : बाबा काइ चींतीति ' : ' बाइ : हें
श्रीप्रभुची थापु चींती ' : तवं अरुणोदयो होए : आधीली दिसीं
भटोबासीं सीलीका दोनी आणुनी ठेवीलीया असति : आंबीयाचीया :
बाबुलेचीया : कदाचीत बोरीचीया : तिया दोन्ही गोसावीया श्रीकरीं
ओळगवीति : गोसावी एकि जानु वरि ठेवीति : एकीं दंतधावन करीति :
दंतधावन करूं सरे : ते परीत्यजीति : दुसरी घेति : ते डावीये श्रीकरी-
चेया आंगुठेयाचेनि नखें चीरुनि दोनी फोडि करीति : एकि आंगुळीयां
मध्ये धरीति : एकी धनुषाकार वळीति : तिया जीव्हामळ आकखीति :
जीव्हामळ आकखूं सरे : आणि परीतेजीति : दुसरी घेति : तेही
धनुषाकार वळीति : जीव्हामळ आकखीति : जीव्हामळ आकखूं सरे :
आणि परीत्यजीति : बाइसे पालमांडें : उस्नोदकाची तांबतौली आणीति :
मग : गोसावी : सौंदरा श्रीकरीं गुर्जरापरी : गुळळा होए :
श्रीमुख प्रक्षालन होए : श्रीकर प्रक्षाळीति : बाइसे श्रीकरीं
सपूरु दाटणा ओळगवीति : श्रीमुख परमार्जीति : बाइसे
श्रीकर परमार्जीति : बाइसे श्रीचरण प्रक्षाळीति : पालवें परमार्जीति :

आसनावरि ठेवीति : दुसरा श्रीचरणु प्रक्षाळीति : पालवें परमार्जीति :
 आसनावरि ठेवीति : चरणोदक असे तें समस्ता भक्तजनां
 प्रसादु होए : तेथ उदकाचे बींदु बींदु पडले असति : ते पालवें
 परमार्जीति : तेथ दोनि पत्रें रोखिति : बाइसे बाहीरि जाति :
 हात पाए धूति : तोंड धूति : सुवेळें वख्र वेढीति : भटोबास गोपी-
 चंदन उगाळीति : बाइसे गोसावीयांचां भालप्रदेसीं गोपीचंदनाचा
 उर्धपौंङ्ग टीळा रेखीति : कोण्ही उपाधी स्थूल आले असति : तरि
 गोसावी आपुलेया पवीत्रा आंगुळीया करूनि रेखीति : दोन्ही रेखा
 सरसीयाचि एति : आधीलां दीसीं पूषे आणुनि : वोलां दाटणां गुंडुनि
 ठेवीलीं असति : तो गळदंडा श्रीकंठीं ओळगवीति : श्रीमुगुटीं मुगुटमाळ :
 मोकळया पूषांची पूजा करीति : श्रवणीं झुळंबुके : बाहुभूषणें : कळीयांचे
 हातसर : श्रीकरीं फुलांचा झेला ओळगवीति : धुपटणां आंगारा
 आणीति : तयावरि दसांग धूपु घालीति : बाइसे पांचै वाती उजळीति :
 आतीं पालमांडां ठेवीति : गोसावीयासि धुपातीं होए : मंगळार्तीं होए :
 “जयतु मंगळमंगळा परम मंगळरूपा ” हे जति ओळगवीति : बाइसासिं
 आठै सात्वीक प्रकटेती : स्तंभ : स्वेद : रोमांच : स्वरभंग : वेपथु :
 वैवर्ण्य : अश्रू : प्रलय : बाइसांचे हातिचें पालमांडें थरारीलें देखीनि
 गोसावी म्हणति : ‘ वानरेया : बाइसांचिए हातिचें पालमांडें धरा गा ’ :
 भटोबास बाइसांचिए हातिचें पालमांडें धरीति : बाइसे हातांतु हातु
 सीरूनि नीरांजन करीति : खालि पालमांडें ठेवीति : भटोबास पांच
 दंडवतें घालीति : बाइसे रास एकु दंडवतें घालीतें चि असति :
 गोसावीयासि फोडी ओळगवीति : वीडीया करूनि देति : परि हातिचा
 कंपु जाए ना : भटोबास मंत्रअवसरु म्हणति : गोसावी चुकि लावीति :
 गोसावी म्हणति : ‘ हां गा एथ कोण्ही सामक नाही : सामक तें एथ
 वेळां दोनि तीनि आवर्तिजति कीं ’ : ‘ जी जी ’ : नाथोबा तीथि वारु

जाणवीति : यापरी सपूजात श्री गोसावी आसनीं उपवीष्ट असति : प्रातः-
काल पूजावसर समाप्त : ॥

उदेयांचा पूजाअवसरू जालेया नंतरें : सपूजात गोसावी आसनीं
उपवीष्ट असति : भटोबास प्रवृत्ति जाणौनि : श्रीचरणीं उपाणौ ओळग-
वीति : गोसावी रायांगणीं उभे ठाकति : भटोबास आंगीटोपरें सरीसैं
करूनि आणीति : दुनीचीया आंगीचीया बाहीया एकें वेळें लेववीति :
कसेयांसि गांठी पाडीति : श्रीमूगुटीं टोपरें ओळगवीति : फुटा परावर्ण
करीति : उन्हाळें दीस तरि एकू सोगा एकीकडे : एकू सोगा एकीकडे :
स्याळे दीस तरि खोल बुंधि घालीति : पाउसाले तरि चांदोवा धरीति :
बाइसे कणीकी तिमीति : तांदुळे भीजों घालीति : वीसदेया सणि लावीति :
पुडुवाटोवा घेति : जाडी सागळ घेति : बाहीरि एति : बाइसे कवाड
बांधति : कां कोण्ही एकु राखण ठेवीति : गोसावीया पासि एति :
गोसावी बाहीरि उभे ठाकति : बीजें करीतां : दीसा अवलोकीति :
अमंगळा असति : तिया मंगळरूपा होति : गोसावी म्हणति : ' खेळों
जाइजैल केउतें ' : कोण्हीं कोण्हींकडे म्हणति : कोण्हीं कोण्हींकडे
म्हणति : बाहुल्ये भटोबास प्रवृत्ति जाणति : भटोबास म्हणति तेउतें
गोसावी बीजें करीति : भटोबासीं आधीलां दीसीं एकाधें वीहरणस्थान
पाहुनि ठेवीलें असे : कदाचीत एमलार्जुनाकडे : कदाचीत छीन्न-
स्थळीयेकडे : कदाचित पींडा कडे : कदाचीत ढगाकडे : कदाचित
एकाधें वाळुवंट : तेथ गोसावी बीजें करीति : बाइसे आसन रचीति :
गोसावी आसनीं उपवीष्ट होती : बाइसे पालवें श्रीचरण परमार्जीति :
आसनावरि ठेवीति : दुसरा श्रीचरणु पालवें परमार्जीति : आसनावरि
ठेवीति : गोसावीया निरूपणाची प्रवृत्ति : तरि नीरूपण करिति : नां
तरि धांववीति : पव्हवीति : जुंझवीति : दरेदरकूटे बूजवीति : उंचें टेंकें
असति : तीयें समस्थळें करविति : पाषाण फोडवीति : ऐसे नानाविधि

वीहार करीति : यापरी एकें कर्म नासीति : त्वं उव होय :
 गोसावीयाचे भालप्रदेसीं स्वेदाचें बींदुबींदु ऐसे एति : ते मोतीयांचे कण
 ऐसे मीरवति : गोसावी तांबोळ परित्यजेति : गुळळा करीति : बाइसे
 फोडी ओळगवीति : वीडीया करुनि देति : तांबूळ असें तें भक्तजना
 प्रसादु वाटीति : मठीं असें तयाकारणें बाइसे तांबोळ पालवीं बांधौनि
 ठेवीति : बाइसे गोसावीयातें वीनवीति : ' बाबा आरोगणे उसीरू
 जाला : मंढा बीजें कीजो गा ' : गोसावी उदराकडे अवलोकीति : मग
 म्हणति : ' बाइ : हें मागे ना ' : कदाचित : गोसावी उगोचि असति :
 गोसावीयासि जेव्हळीं प्रवृति होए : तेव्हळि बीजें करीति : कदाचीत :
 गोसावी : भटोबासांचीयां खांदावरि लोंबता श्रीकरू : कदाचीत खोलबूंथि :
 कदाचीत वरि चांदोवा धरीति : गोसावी बीजें करीति : बाइसे पुढें
 जाति : आंतु बाहीरि मडू झाडीति : बाहीरीला ओटेयावरि आसन
 रचीति : गोसावी एति : आंगीटोपरें फेडीति : भटां हातीं देति : भट
 खूटीये सूक्त घालीति : गोसावीया लोंबता श्रीचरणीं आसन होए :
 बाइसे उस्णोदकाची तांबतौली पालिमांडें घेउनि एति : गोसावी श्रीमुख
 प्रक्षाळीति : श्रीकर प्रक्षाळीति : बाइसे गोसावीयांचा करीं सपुर दाटणा
 ओगळवीति : श्रीमुख परमार्जीति : श्रीकर परमार्जीति : कदाचित ओलेनि
 दाटणेनि सर्वांग परमार्जीति : बाइसे गोसावीयासि वीडा ओळगवीति :
 गोसावी आसनिं उपवीष्ट असति : बाइसे उपाहारू नीफजवीति : तेवीचि
 पूजाअवसराची आइति होए : बाइसे गोसावीयाचां भालप्रदेसीं
 चंदनाचा आडा रेखीति : मोकळां आक्षेतीं आर्चन करिति :
 धुपटणां आंगारा आणीति : तयावरि दसांगु धुप घालीति :
 बाइसे पांचवातीं उजळीती : आर्ति करीति : धुपातीं होए :
 मंगळतीं होए : भीतरिला ओटेयावरि आसन रचीति : आंतु
 कानवडा लावीति : ताट करीति : गोसावी भीतरिं बीजें करीति :

आसर्नीं उपवीष्ट होति : गोसावीया : आरोगण होए : बाईसे नींबलोण
 करीति : तुप भातु कढी : दोनि साकवतीया : ऐसी आरोगण होए :
 पोळी तरी चौतकोर : मांडा तरि दीदु : पुरी तरि एकि : कानवटी
 फेडुनि तुप पहीति : ऐसी आरोगण होए : पाठीं ताकभाताची आरोगण
 होए : गोसावीयाची श्रीमंत सकुमार आरोगण : गोसावीया गुळळा
 होए : श्रीकर प्रक्षाळण होए : चंदन ओळगवीति : गोसावी चंदनें
 करुनि दोन्ही श्रीकर उलळीति असत : गोसावीया कर्पूरा फोडी
 वोगळवीति : वीडिया करुनि देति : गोसावी भटांचा हात धरुनि
 सतपदीं वेढे करीति : बाइसे ओटा झाडीति : ओटेयावरी पद्मासन असे :
 तें शयनासन रचीति : गोसावी पड्डु स्वीकरीति : बाइसें भीक्षान्न
 काढीति : काला करीति : मुदा करीति : वरि प्रसादु ठेवीति :
 भक्तजना पांती प्रसादुभोजन होए : मग उंचमढासि जाति : बाइसे चरण-
 संव्हान करीति : गोसावीयासि घडीया च्यारि पड्डु होए : उपड्डु होए :
 लोंबतां श्रीचरणीं आसन : बाइसे श्रीचरणीं उपाणौ ओळगवीति : गोसावी
 परीश्रया बीजे करीति : बाइसे : तांबतौलीए उष्णोदक ओळगवीति :
 गोसावी उष्णोदका वीनयोगु होए : गोसावी उंचमढा बीजे करीति : तवं
 ते अन्यवार्ता करीत असति तरि गोसावी राजमढा बीजे करीति : आसर्नीं
 उपवीष्ट होति : बाइसें पालवें श्रीचरण परमार्जीति : आसनावरि ठेवीति :
 गोसावी भणति : ' बाइ : पोरें अन्यवार्ता करीत असति ' : बाइसें
 भणति : ' बाबा केवि जाणति ' : ' बाइ : हें तेथ गेलें होतें ' : भटोवास
 एति : बाइसें काइसेया नेणों व्यापारा बाहीरि नीगति : बाइसा पासि
 एति : ' आजि गोसावी बीजे न करीतीचि : तें काइ ' : ' पोरेंहो तुम्ही
 अन्यवार्ता करीत होतेति ' : ' बाइ : गोसावी केवि जाणति ' : ' बाबाएं
 तेथ बीजे केलें होतें ' : भट मुख्य करुनि : समस्त भक्तजन : भीतरि गोसावीया
 पासि एति : गोसावी पूसति : ' काइ गा : धर्मवार्ता करीत होतेति ' : इतुलेनि

खालौतीया माना घालौनि भुइसीं रेघा काढीति : गोसावी म्हणति : ' मरा मरा पोरेंहो : तुम्हांपसि वर ढोरें चांग : जेंचि खाति : तेंचि रोंवतीति : एथौनि जाइजे : मां एथचियाचि कथा वार्ता कीजति कीं : अन्य वार्तेपसि निद्रा चांग : वरि नीद्रा कीजे : परि अन्य वार्ता न कीजे : सूख : श्रेय : श्रृंघारू : ये तीन्हीं नाहीं ते काइ गा गोष्टि : तें अरण्यरूदन कीं ' : ॥ ऐसें नीरूपण होए : एणें नीरूपणेंसीं ते मागौति जाति : कदाचीत : गोसावीं तेथ बीजें करीति : तव ते उदेयांचें नीरूपण संवादत असति : तेणें संभ्रमें : ते गोसावीया आलेयांहीं नेदखति : गोसावी म्हणति : ' हां गा : हें तुम्हां वीषयत्वेचि लागौनि ठाकलें ' : भटांसी नीरूपण होए : भट भणति : ' जी : जी : हें मज धरैना ' : गोसावी भणति : ' हें अधीत शास्त्र कीं गा ' : कदाचित गोसावी बीजें करीति : गोसावीया आसन रचीति : गोसावी आसनीं उपवीष्ट होती : मग भणति : ' जी जी : आम्हीं ऐसें म्हणों : भट ऐसें भणति ' : गोसावी भणति : ' तुम्हीं भणत असा तें नव्हे : वानरेसु भणत असति तें होए ' : कदाचीत भणति : ' तुम्ही म्हणत असा तें नव्हे : वानरेसु म्हणत असति तेंहीं नव्हे : तें ऐसें होए ' : भणौनि नीरूपीति : आणि पूसति : ' कां गा परीसीलें ' : ' जी जी ' : ' पावों भणा ' : आणि ते म्हणति : गोसावी भणति : ' परीसीलें ऐसें वाटत असे : परि परीसाना ' : पुढतीं नीरूपीति : पुढतीं पुसति : ' कां गा परीसीलें ' : ' जी जी ' : ' पावों म्हणां ' : आणि म्हणति : गोसावी म्हणति : ' आइकीली मातु सांघों जाणा : परि परीसाना ' : त्रीसूधि नीरूपीति : त्रीसूधि पुसति : ' कां गा परीसीलें ' : ' जी जी ' : ' पावों म्हणां ' : आणि : गोसावी भणति : ' ऐसें होए : आतां परिसीलें गा ' : तव भीक्षाअवसरु होए : गोसावी तेव्हळीं म्हणति : ' भीक्षावारि जाली गा ' : ' जी जी ' : ग्राम वांटीति : संगु पालटीति : भक्तजन भीक्षे जाति : भीक्षा करुनि एति : झोळीया दृष्टपूता करीति : झोळीया काठीये

घालीति : ठेवीति : श्रीचरणा लागति : श्रीमूर्ति अवलोकीत बैसले असति : ॥ २ ॥ मध्याह्नकाळ पूजावसर समाप्त ॥

भटोबास झोळी काठीयेसि घालूनि ठेवीति : गोसावीचेया श्रीचरणा लागति : नीधिवासेया हाटा जाति : पूजाद्रव्ये हाटवया आणीति : बाइसां हातीं देति : आपण अलंकारु गुंफत बैसले असति : गोसावी भोजनतेयां बीजे करीति : भोजनतेयां बाइसें आसन रचीति : गोसावी आसनीं उपवीष्ट होती : बाइसे पालवे श्रीचरण प्रमार्जीति : आसनावरि ठेवीति : मग : दृष्टीपूता भक्तीजनाची पांति होए : कदाचीत बाइसा पदार्थु नीवडीति : गोसावीया आरोगण होए : मग गोसावी मढासि बीजे करीति : तवं सायंकाळ होए : बाइसें पूढां जाति : सडासंमार्जन करीति : चौक रंगमाळीका भरीति : ओटेयावरि आसन रचीति : गोसावीया आठां दीसां क्षौर : चौ दीसां मादनें होए : बाइसे गाडु ढाळीति : चोखटे दाटणेनि श्रीमूर्ति दाटीति : बहीरवासु ओळगवीति : फुटा परावर्ण करीति : गोसावी आसनीं उपवीष्ट होति : मग : बाइसे गोसावीयाचां भालप्रदेसीं कस्तुरीचा आडा रेखीति : सर्वांगीं यक्षकर्दमाची भोरि देति : श्रीकंठीं गळदंडा : गळदंडेयासि तिनि भाका : एकि माळ : तन्ही गळदंडाचि : दोनि माळा : तन्ही गळदंडाचि : सेवतेयां मोगरेयांची दाट माळ गुंफिति : माजिं माजिं वान सीरीति : तो गळदंडा श्रीकंठीं ओगळवीति : श्रीमुकुटीं मुकुटमाळ : मोकळेयां पुष्पांची पूजा करीति : श्रवणीं झूळंबुके बाहुभूषणे : कळीयांचे हातसर : श्रीकरीं फुलांचा झेला ओळगवीति : बाइसे धुपटणां आंगारा आणिति : तेयावरि दसांगु धुपु घालीति : उजळौनि आतीं पालमांडें ठेवीति : गोसावीया धुपातीं होए : मंगळातीं होए : बाइसे वीडा ओगळवीति : गोसावी नगरजनासि पाठवणी देति : नीजकींकर सेवेसि राहाति : बाइसे नाथोबा करवि दूध आणवीति : आळीवां दुधांतु साकर : तुपभात साकर : ऐसी गोसावीयासि व्याळी होए : बाइसे उदक

ओगळवीति : गोसावी गुळळा करीति : श्रीकर प्रक्षाळीति : बाइसे सपूर
 दाटणा श्रीकरि ओळगवीति : गोसावी श्रीमुख परमार्जीति : श्रीकर
 परमार्जीति : भटोबास श्रीकरि चंदन ओळगवीति : गोसावी दोन्ही
 श्रीकर चंदने परमार्जीति : भटोबास सकपूरा फोडी ओळगवीति : वीडी
 करुनि देति : बाइसे : पद्मासन असे ते सयनासन रचीति : गोसावी
 आसनी उपवीष्ट होति : भटोबास : बाइसे : जेऊं बैसेति : कांहीं
 पदार्थु आला असे : तरि भटोबास बाइसांते भणति : ' बाइ घेया ' :
 बाइसा कांहीं पदार्थु आला असे : तरि बाइसे भटोबासांते भणति :
 ' नागदेया घेया ' : गोसावीयाचा प्रसादु असे : तो दोघे वांटुनि जेवीति :
 मग : गोसावी भटांप्रति परावर नीरूपण करीति : नीरूपण करीतां
 भटोबासांसि जाड्य ये : तरि गोसावी सागळेचेनि उदके सीपवीति :
 वार्ताचे तेल सरे : तरि नारीएलीचे तुप घालवीति : एक दीं नीरूपण
 होत असे : भटोबासां जाड्य आले असे : बाइसे कोणहा व्यापारा गेली
 होती : तीये आली : बाइसे भणीतले : ' बाबा : नागदेयासि जाड्य
 आले असे : तरि बाबा : हे कोणाप्रति बोलत असति ' : सर्वज्ञे म्हणीतले :
 ' बाइ : एथ प्रवृत्ति जाली तरी स्तंभा एकाते नीमीत्य करुनि बोलीजैल ' : ॥
 म्हणौनि : श्रीकरें स्तंभू त्राहाटीला : ॥ एक दीं नीरूपण होत होतें :
 बाइसे कोणहा व्यापारा गेली होती : तीए आली : तव नीरूपण जालें :
 बाइसे भणीतले : ' बाबा हे नीरूपण नाइकलेचि असे ' : ' बाइ :
 वानरेसांते पूसा ' : भटोबास गोसावीया पासि बैसले असति : बाइसे
 भटोबासांते पूसों लागली : भटोबास बोलों लागले : बाइसे भणीतले :
 ' हां बाबा हे ऐसे होए ' : सर्वज्ञे भणीतले : ' बाइ : हा काइ आपुलें
 बोलैल : हा एथचेचि बोलैल की ' : ॥ एक दीसू नीरूपण करीतां :
 भटोबासी भणीतले : ' जी जी : पाहाले असे ' : ' एथौनि तुम्हां पाहाले
 असे : एथौनि तुम्हां पाहालेचि बहुत : पुरुषांचीया भेटी आला : युगे

गेलीं ' : यावरि : गोसावी पुरुषांची गोष्टि सांघीतली : " कोण्ही एकु
 राओ : पुरुषाचीये भेटी आला : आपुला पाइकु परीवारु बाहीरि
 राहाविला : आपण वीडा हातीं घेऊनि भीतरि आला : तवं तेया
 पुरुषांची काष्टी लागली असे : तथा टाळी लागली असे : ' काष्टी भंगैल :
 मग वीडा वाइन : नमस्कारु करीन ' : भणौनि राहीला : काष्टी
 भंगली : वीडा वाइला : नमस्कारु केला : मग नीगाला : तेहीं भणीतलें :
 ' केँ नीगाले ' : ' ना पाइकू परीवारु बाहीरि उभा असे ' : तेहीं
 भणीतलें : ' तें युगचि गेलें नव्हे ' : " या उपरि : बाइसीं भणीतलें :
 ' जी जी : ऐसे ते आमुचे बाबाचि होति ' : गोसावी उगेचि होते :
 एवं सायंकाळींचा पुजावस्वरु समाप्त : ॥

३. सूत्रपाठ : आचारधर्म

(सं.) केशिराज बास : रचना, शके १२१० सुमारे

(१) विषयत्याग

स्वदेशसंबंधु त्याज्य : स्वग्रामसंबंधु त्याज्य : संबंधियांचा संबंधु तो विशेषता त्याज्य ॥ १ ॥ (आ. १)

नावडतु नावडतु सेवी : तेचि आवडौनि ठाके : मग सांडितांही न संडे ॥ २ ॥ (आ. ४)

ऐसा विखो बापुडा : जो सेवित सांतां आपुलेया मोहरा न करी ॥ ३ ॥ (आ. ५)

विषयसंबंधमात्रें जीवु काइ गा जातु असे ? परि सेवित सांतां : तिये एकी गडदरां घाली : जेथ काइसेनिही उसंत नाहीं ॥ ४ ॥ (आ. ६)

पुरुषु जेतुलजेतुली विषयसेवा करी : तेतुलतेतुला धर्मां निबळु जाए ॥ ५ ॥ (आ. ७)

बाइ : पाप तरि नव्हे : परि धर्मापासौनि ऐसा निरपौनि काढी ॥ ६ ॥ (आ. ८)

प्रतिक्षणीं प्रतिक्षणीं त्यागु ॥ ७ ॥ (आमा. २४७)

मळवत त्यागु तो निर्गुण ॥ ८ ॥ (आमा. १०९)

परमेश्वरालागिं काळ : कुळ : लोकु : इयें तीन्ही आंगवावीं ॥ ९ ॥

(आमा. ११०)

एषणत्रय त्यजावें ॥ १० ॥ (आमा. ६)

कोमळज्ञानीं विखो विघ्न ॥ ११ ॥ (आ. १६)

नरवीरु आति : परि विषयवीरु नाहीं ॥ १२ ॥ (आ. १७)

धर्मनष्टु आति : परि विषयनष्टु नाहीं ॥ १३ ॥ (आ. १८)

पुरुषु जवं जवं पळे : तवं तवं विखो पाठीं लागे : पुरुषु पाठीं लागे
तवं तवं विखो पळे ॥ १४ ॥ (आ. १९)

तुष्टला जनु तरि विखो संपादील : रुसला तरि प्राणा घतैल :
भणौनि उभयता जनसंबंधु त्याज्य ॥ १५ ॥ (आ. २०)

(२) ब्रह्मचर्य

स्त्री भणिजे मत्तद्रव्याचा राओ गा : आणिकें द्रव्यें सेविलेय
माजवीति : स्त्री दर्शनमात्रेंचि माजवी ॥ १६ ॥ (आ. ९)

स्त्री भणिजे मेंढियेचें खाजें गा ॥ १७ ॥ (आमा. २५२)

चित्रींची स्त्री न पाहावी ॥ १८ ॥ (आ. १०)

जियेचा एकु अवेवु देखिलेयां अलगाचिये मुनैवरि घाली : पाठीं
सरणावरि तियेचें सर्वांग देखे : परि आड पालउ ओडउनि जाए :
कां : माजवी तें तेथ नाहीं ॥ १९ ॥ (आ. ११)

ऋष्यशृंग स्त्रीपुरुषु ऐसा विभागुही नेणे : परि संबंधें पौराचें चैतन्य
वेधलें ॥ २० ॥ (आमा. १३)

(३) वैराग्य

सतेव वैराग्य तें दुर्लभु कीं ॥ २१ ॥ (आमा. १८०)

स्तुतिपर वैराग्य न करावें ॥ २२ ॥ (आमा. १४७)

जीवासि वैराग्य मिरउं आवडे : हाही एकु विकारुचि कीं गा
॥ २३ ॥ (आ. ४५)

ब्रह्मचर्ये त्रसले जीवु विषयाकारणें मठीं उकरतीति ॥ २४ ॥
(आमा. १८१)

जीवु विकारावेगळा केव्हळांही जालाचि नाहीं ॥ २५ ॥ (आ. ४६)

बाइ : वेडेयाचे विकार ते बाहीरिं प्रकटेंति ॥ २६ ॥ (आ. ४७)
 हातीं काडी धरिजे : हाही आदिकरुनि एकु विकारुचि कीं गा
 ॥ २७ ॥ (आ. ४९)

बाइ : स्वभावासि नाशु नाहीं ॥ २८ ॥ (आ. ४८)
 निरसा : निराशा : निराश्रया होउनि असावें ॥ २९ ॥ (आ. ५३)
 लोकींचा श्रेष्ठु तो एथींचा नष्टु : एथींचा श्रेष्ठु तो लोकींचा नष्टु
 ॥ ३० ॥ (आमा. ७)

मायाबहिनी आशंसीति : ' आमुचा दांडिये डोळिये कें जाइल ' :
 परमेश्वरु आशंसीति : ' कटकटीयेमान गव्हरीं कपाटीं ऐसा कें असैल : '
 ॥ ३१ ॥ (आमा. २)

गडीं सिडीं असावें ॥ ३२ ॥ (आ. ३५)

हाळियां पाळियां असावें ॥ ३३ ॥ (आ. ३६)

एका झाडाची सवे न होआवी : एका स्थानाची सवे न होआवी
 ॥ ३४ ॥ (आ. ३७)

भोगस्थानीं न बैसावें ॥ ३५ ॥ (आ. ३८)

लेपाचां देउळीं न बैसावें ॥ ३६ ॥ (आ. ४०)

फलतेया फुलतेया वृक्षाखालिं न बैसावें ॥ ३७ ॥ (आमा. २०६)

उडत पांखिरूं न पाहावें ॥ ३८ ॥ (आमा. २०७)

पाखरिला घोडा न पाहावा ॥ ३९ ॥ (आमा. २०८)

जोगिया मसी घसी लीतला होआवा ॥ ४० ॥ (आ. ४४)

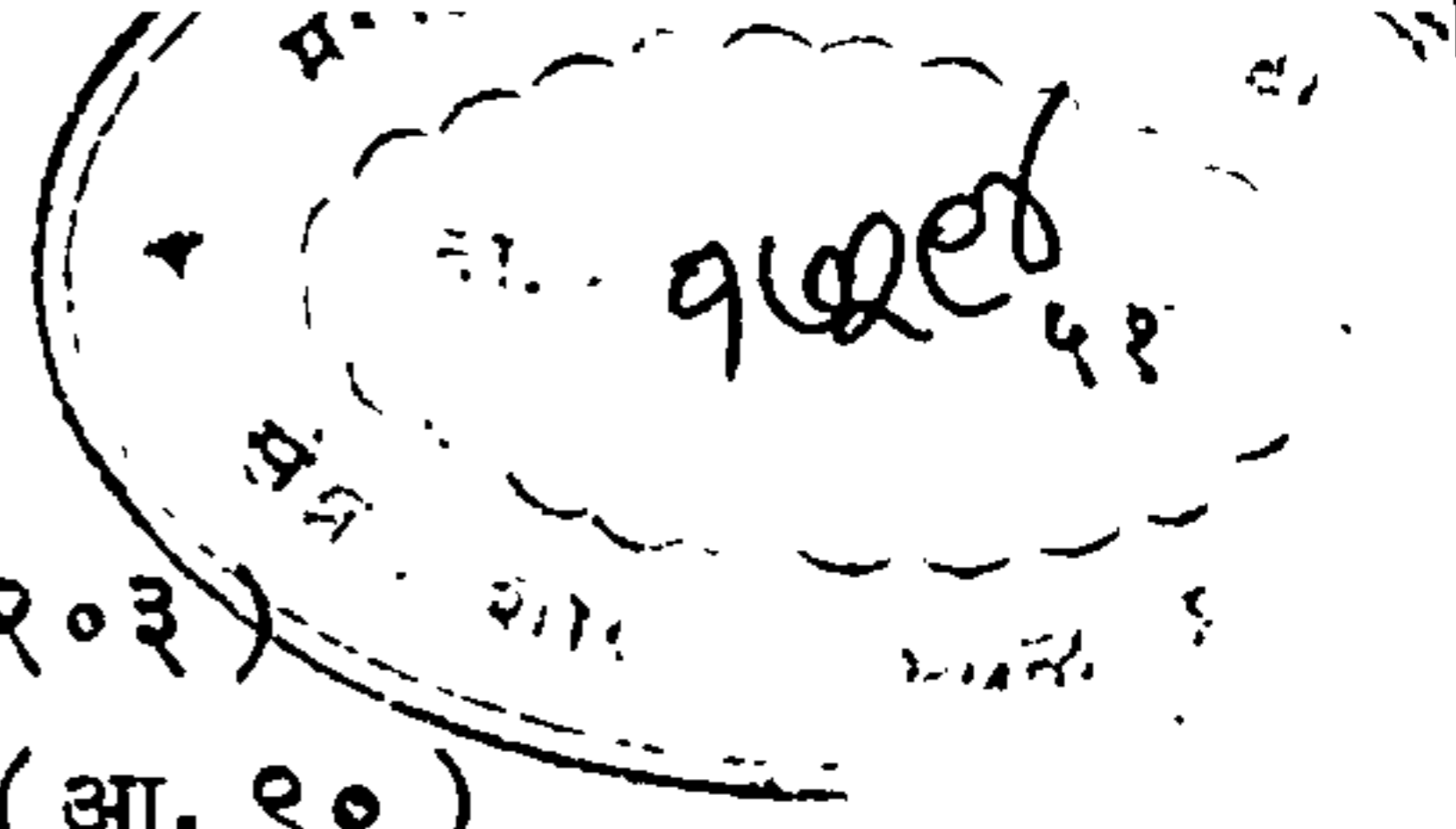
मुक्तीची चाड : आणि तेवीचिं खुंटदावें सांभाळणें ॥ ४१ ॥

(आ. ६६)

जीतेनि मृताचां धर्मीं वर्तावें ॥ ४२ ॥ (आ. ७४)

(४) भीक्षाव्रत

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यम् : या शास्त्रासि अनुसरीजे ॥ ४३ ॥ (आ. ८१)

निर्हेतुक भिक्षा ॥ ४४ ॥ (आमा. २०३)

भिक्षा भणजे पारधि गा ॥ ४५ ॥ (आ. ९०)

भिक्षा राज्य : ब्राह्म ॥ ४६ ॥ (आ. ९१)

घर न निवडीत भिक्षा कीजे ॥ ४७ ॥ (आ. ८२)

वोळखतेयाचेया घरा न वचावें ॥ ४८ ॥ (आ. ८३)

तोरणमंडळाचेया घरा न वचावें ॥ ४९ ॥ (आ. ८४)

निर्धूम नगर जालेयां भिक्षे रिगीजे ॥ ५० ॥ (आमा. ५२)

एकी कडौनि रिगीजे : एकी कडौनि निगीजे ॥ ५१ ॥ (आ. ८५)

क्षण एकु उभेया राहीजे : मग निगौनि जाइजे ॥ ५२ ॥ (आमा. ५६)

एकी दी न मिळे : दोनि दी न मिळे : तिसरां दी न मिळोचि नैये

॥ ५३ ॥ (आ. ८९)

पोरा : वेळोवेळां टिलेया जानिवेया पासि कां जासी ? काइ एकु उपवासु पडीला : कीं दोनि उपवास पडीले ? हां गा मा नावेकु तरि पांतासि कां ॥ ५४ ॥ (आ. ९३)

भिक्षे पडिला हातीं घेइजे ॥ ५५ ॥ (आमा. ५७)

भिक्षा मागौनि नदीचां तीरीं भोजन कीजे ॥ ५६ ॥ (आमा. ५९)

हां गा हें भिक्षान्न कीं : हें पवीत्राचें पवीत्र कीं ॥ ५७ ॥ (आमा. ६३)

जेवितां आवडी गोडी न होआवी ॥ ५८ ॥ (आमा. ६१)

प्राणासि आहारु देयावा : इंद्रियांसि नेदावा ॥ ५९ ॥ (आ. ९७)

तुम्हां घृणात्यागु होआवा ॥ ६० ॥ (आमा. ६२)

घेइजे ऐसें मुसंब खोउनि : आंतु पोकळ असे : खालीं वोहटळ असे : जाइल परतें ॥ ६१ ॥ (आ. ९९)

भदें भरौनि ठेवीजे : मागे तेव्हळिं घालीजे : नेघे तरी म्हणीजे : ' खासील तरि खाये : न खासील तरि धुळि खाये : मरों लागसी तेव्हळिं आपसयाचि खासी ' ॥ ६२ ॥ (आ. १००)

नीरसें विरसें अनें सेवीजेति ॥ ६३ ॥ (आ. १११)

रेंदेया चेंदेया दरु भरीजे ॥ ६४ ॥ (आ. ११२)

जेव्हडी पीसवी कीजे : तेव्हडी होए ॥ ६५ ॥ (आ. ११३)

बाइ : तुम्हीं नित्योपवासिये कीं ॥ ६६ ॥ (आ. ९४)

(५) आचारविशेष

माहाराष्ट्रीं असावें ॥ ६७ ॥ (आ. २४)

आपणयातें कव्हणी नेणे : आपण कव्हणातें नेणजे : ऐसां स्थानीं असावें ॥ ६८ ॥ (आ. २२)

मसनींचें लांकुड तेंही वरी एका उपेगा जाए : परि आपण कव्हणाचे-याही उपेगा न वचावें ॥ ६९ ॥ (आ. ५९)

तुमचेनि मुंगी रांड न होआवी ॥ ७० ॥ (आ. ६०)

तुम्हां पडीलेयां धुळी न लगावी ॥ ७१ ॥ (आ. ६१)

धाए तवं खाइजे : पाहे तवं निजीजे : तैसें नव्हे कीं बाइ : पस्यात पाहारीं उठीजे : तो सारस्वत कालु : देवता हृदयासि ये ॥ ७२ ॥ (आ. ११४)

तुम्हां बोडी गंगा समानचि होआवी कीं गा ॥ ७३ ॥ (आ. ११५)

मसनींचें वख्र घेपे : पोरे हो : तेयाचीचि वाट पाहाल : जें कव्हणी एकु मरो कां : तरि कव्हणा एकातें हात च्यारि सुडा मागिजे ॥ ७४ ॥ (आ. ११६)

जेंचि आंथुरण : तेंचि पांगुरण ॥ ७५ ॥ (आ. ११८)

गांवाचां कडिसरां खांड देउळी एकी पाहिजे : तेथ श्वानकुंडली घालीजे ॥ ७६ ॥ (आ. ११९)

तरि वोडबुरुड न्यावो कीजे : ते च्यारीचि घडिया कीं गा : तवं आपण निद्रा कीजे : पाठीं (ते) निजैलेयां : मेलेयां सरीचि पाहाटांचि उठौनि फालुकें झाडौनि जाओं लागीजे ॥ ७७ ॥ (आ. १२०)

सूत्रपाठ : आचारधर्म ७९६९९ वि: १०५ ५३

पृथ्वी एसणें रघणें असेः आणि परमेश्वरा एसणी देवतां असे :
मा चिंधी चीरकुटी नेणों कैसी मिलेल कीं ॥ ७८ ॥ (आ. २७४)

कारुवा खारुवांचेया सारिखें वस्त्र होआवें ॥ ७९ ॥ (आमा. २३६)

मळघाणी फेडीजे : जळघाणी लावीजे ॥ ८० ॥ (आमा. ७४)

हांती गुढरिला नीका दीसे : जोगी मुंडिला नीका दीसे ॥ ८१ ॥

(आमा. ३८)

नित्याटन करावें ॥ ८२ ॥ (आमा. १३२)

अटन तें निरुद्देशें करावें ॥ ८३ ॥ (आमा. ४०)

गांडुनि गांवा जावें ॥ ८४ ॥ (आमा. ४१)

सिवनी चिचना आपुली मोळी गांवावाहीरि झाडातळीं घालावी
॥ ८५ ॥ (आमा. ८२)

सवेळेचि उठौनि मार्गी उभया ठाकीजे : सांगातु पाहीजे : मागिले
म्हणेति पुढीलांचीं : पुढिले म्हणेति मागीलांचीं ॥ ८६ ॥ (आमा. ८१)

गोंडीबुंधी घालीजे ॥ ८७ ॥ (आमा. ७५)

अन्यमार्गियांचा संसर्गु न करावा ॥ ८८ ॥ (आमा. ७६)

अन्यमार्गियांचिये गुंफे न वचावें ॥ ८९ ॥ (आमा. ७७)

(६) ईश्वरस्मरण

दोही ओठां टाळें घालावें ॥ ९० ॥ (आमा. १९८)

विजना जातां जैसा कांही खळीये बैसावेया नेइजताए ॥ ९१ ॥

(आमा. १८८)

नामस्मरण करावें : नामीं अभिमानु आति ॥ ९२ ॥ (आमा. ४६)

हें स्मरे तो दुर्लभु कीं ॥ ९३ ॥ (आमा. १००)

नाम : लीळा : मूर्ति : चेष्टा ॥ ९४ ॥ (आ. २८)

स्मरण : अनुस्मरण : सकृत स्मरण ॥ ९५ ॥ (आ. २९)

तुम्हां शयनासनी : भोजनी : परमेश्वरुचि होआवा कीं गा
॥ ९६ ॥ (आ. ३०)

एक दोनि वेळा यातें आठवीजे : परि वंध्यु दीवसु जाओं नेदीजे
॥ ९७ ॥ (आ. ३२)

अनंतु सामाये तेथ आणिकु न समाये : आणिकु सामाये तेथ अनंतु
न समाये : कां अनंतु तो अनंतु कीं ॥ ९८ ॥ (आ. ३३)

(७) निर्वैर, समता, सत्यार्जव, अहिंसा

आपण कव्हणाची ताति न कीजे : तरि आपुली कव्हणी न करी
॥ ९९ ॥ (आमा. २१)

तुम्हां मारिता पूजिता समानुचि होआवा कीं गा ॥ १०० ॥
(आ. ६४)

मुक्तीची चाड तेणें मुंगीये वीरुं न चिंतावें ॥ १०१ ॥ (आ. ६५)

एथौनि तुम्हीं ऐसेयां होआवें कीं : हा जनु तुमते डोइये डोइये
मारील : परि तुम्हीं डोइचि ओडवावी कीं ॥ १०२ ॥ (आ. ६३)

ऐसें न भणजे कीं गा भोजेया : प्राणियासि असुख होए ॥ १०३ ॥
(आ. २२७)

हां भटो : ऐसा सत्यही अर्थु न बोलीजे : मा एसणें असत्य तुम्हां
कैसेनि बोलविलें ? ॥ १०४ ॥ (आ. २३०)

तुम्ही महात्मे कीं गा : तुम्हीं चतुर्विधां भूतग्रामां अभय देयावें कीं
॥ १०५ ॥ (आ. २३२)

बाइ : प्राणियांचे दोष एथ न सांगीजेति : एन्हवीं एथौनि नेणजे
ऐसें कांही असे ? तरि कां भणजे ना करीति ना : परि एथचेया

दर्शनाही न एति ॥ १०६ ॥ (आ. २३५)

बाइ : हा प्राणियाचें चैतन्य पोळउनि आला असे : आतां एथौनि
याचें मुख न पाहीजे ॥ १०७ ॥ (आ. २३९)

वर्मस्वर्शे नरक : वर्मस्पर्शापासि वरि शिरछेदु चांगु ॥ १०८ ॥
आ. १७३)

महात्मेनि प्रियवक्तेया होआवें ॥ १०९ ॥ (आ. १८८)

महात्मेनि सत्यार्जवा होआवें ॥ ११० ॥ (आ. १८९)

वटिका एथ हांसतांही लटिकें न बोलिजे हो ॥ १११ ॥
आ. १९०)

हिंसा न करावी ॥ ११२ ॥ (आमा. १०५)

हे करी तेया नरकु : धरी तेया नरकु : एक एकां दे तेया नरकु
। ११३ ॥ (आ. २४१)

८) सत्संग

भ्रमतां भ्रमतां भेटि : कां आपजौनि भेटि ॥ ११४ ॥ (आ. १२८)

एकमेकां भेटलेयां हें भेटलेयाचा पाडु जाए ॥ ११५ ॥ (आ. १२९)

श्रमनिवृत्ति कीजे ॥ ११६ ॥ (आ. १३०)

एकत्र खानपान कीजे ॥ ११७ ॥ (आ. १३१)

फालुकीं पालटीजेति ॥ ११८ ॥ (आ. १३२)

एथींचिया कथावार्ता कीजेति ॥ ११९ ॥ (आ. १३३)

सातपांच दीस एकत्र असीजे : मग आपणालेयां जाओं लागीजे
। १२० ॥ (आ. १३४)

पूर्वोत्तर क्षण दुर्लभ ॥ १२१ ॥ (आ. १३५)

तुम्ही अच्युतगोत्रीय कीं गा : तुम्हां परस्परें परमप्रीति होआवी
। १२२ ॥ (आ. १३६)

वानरेया : आतां म्हातारी तुम्हां लागे गा : कव्हणे अर्थें वंचीजेना :
वाइ : तुम्हीं यातें पुसीजे : पुरीकर नागदेवो ऐसें न भणीजे : हा
थींचिया जवळीका आनु जाला असे ॥ १२३ ॥ (आ. १३७)

वाइ : परमप्रीति कीजे : परि विशिष्ट बुद्धि न कीजे ॥ १२४ ॥
आ. १३८)

प्रीति विखो होइजे ॥ १२५ ॥ (आ. १३९)

परस्परे मथन कीजे : मग नूतन होए ॥ १२६ ॥ (आ. १४०)

एकी कोठाचे बैल भांडति : जुंझेति : परि कुस लाउनि बैसेति
॥ १२७ ॥ (आमा. १९१)

एकु देवो : एकु धर्मु : तयां परस्परे परमप्रीति होआवी कीं ॥ १२८ ॥
(आमा. ३६)

(९) ईश्वप्राप्तीची तळमळ

तळमळीत जन्मातें धाडी : तेयासि परमेश्वरु आपुलें प्रेम देति
॥ १२९ ॥ (आ. ७०)

पोरु जीवु करीना : परि करीन ऐसी हावही न बंधे ॥ १३० ॥
(आमा. २४)

पोरा जीवा आग्रहो नाहीं : आग्रहो जरि होए : तरि परमेश्वर ज्ञानियासी
प्रेम देति ॥ १३१ ॥ (आमा. २५)

दासोऽहं न पुरे नाएका ॥ १३२ ॥ (आ. २०७)

हां गा रडिनलेयां काइ होइल ? एणें खडकेंसीं कपाळ घेया पां :
जरि होए : तो जेया परी होआवा तेयाचि परी होइल कीं ॥ १३३ ॥
(आ. २०९)

पोळलेया सुनेयाचेया परी असावें ॥ १३४ ॥ (आ. २१९)

ऐसा आसे वटोवटो करीतु आपुले चार दीस कडे घाली : मग एकु दीसु
नव्हे रे भणौनि जाओं लागे ॥ १३५ ॥ (आ. ६९)

निरंतर परमेश्वराची आर्ति करावी ॥ १३६ ॥ (आमा. ४८)

बाइ : पोरेया एका कारणें सातांपांचांचा सासुरेवांसु साहीजे : मा
विश्वाचा पति परमेश्वर तेणेंसिं धरणें मांडीलें असे : तरि जगाचा सासुरे-
वासु साहावा कीं ॥ १३७ ॥ (आ. २२६)

हृदयशून्यां धर्मी अधिकारु नाहीं ॥ १३८ ॥ (आमा. ८८)

जीवापासौनि पुरुषु उठी : तेयाचें नेणोंकोणुचि सिद्धी ने ॥१३९॥
(आमा. ११५)

देवाची आर्ति हांआवी : मार्गाची प्रीति होआवी : विषयांची निवृत्ति
होआवी : देहाची अनास्था होआवी ॥ १४० ॥ (आमा. १३९)

घड तुटे तवं धावावें : देह पडे तवं करावें ॥ १४१ ॥
(आमा. २१७)

(१०) शरणागति

अनुसरलेयाचा देवो ॥ १४२ ॥ (आमा. २०२)

एथ अधीनु होइजे : एथौनि भणितलें कीजे : तें अनुसरण
॥ १४३ ॥ (आ. २८३)

कर्म : धर्म : विधि : विखो परित्यजौनि परमेश्वरा शरण रीगावें
॥ १४४ ॥ (आ. ५६)

जन्मजीवित परमेश्वरा देयावें ॥ १४५ ॥ (आ. ६८)

घड तुटलेयांही जीवें परमेश्वरातें न सोडावें : वासना न संडावी
॥ १४६ ॥ (आ. ७५)

हाडांची रांगवळी करावी : नाएका ॥ १४७ ॥ (आ. ७७)

कटकटीयेमान होउनि असावें ॥ १४८ ॥ (आ. ७८)

सुखसाधनें देवो न पवीजे : नाएका ॥ १४९ ॥ (आ. ७९)

अहंतेचें मूळ सकंदीं उपडावें नाएका : एन्हवीं अंकुर नीगति : मग
शांतीचें रोप लावावें ॥ १५० ॥ (आ. १७९)

देवो माझा : मी देवाचा : ऐसेया परी असीजो कीं देमती ॥ १५१ ॥
(आ. २०५)

तैसें काइ देमती : जोन्हळे नाहीं तरि काइ अभेध्य पेंवीं सों येइल ?
अन्न नाहीं तरि काइ विख खाओं येइल ? तरि होत सांता हेंचि करीतां
होइल कीं ॥ १५२ ॥ (आ. २११)

हां गा : जन्माचिया काइ अनुपपत्ति पडिलीया असेति ? ऐसीं अनंतें जन्में वायां गेलीं : म्हेळीये जन्मु दीधलें : मोळीये जन्मु दीधलें : सिवणेया दीधलें : रुंभणेया दीधलें : मा हें एक जन्म एथ दीजो कां : मा काइ होइल तें पाहिजो ॥ १५३ ॥ (आ. २८८)

देवो तो देंवेंचि पाविजे ॥ १५४ ॥ (आमा. ९९)

हां गा आणिका साभिमानियाचेयां होआवें : मा एका निराभिमानियाचेया होइजो कां : हें तरि निरभिमानु : परि आपुलेया लागौनि साभिमानु ॥ १५५ ॥ (आमा. ३७)

देमती : नाथु असे : परि जीवें अनाथां होआवें कीं ॥ १५६ ॥ (आमा. ९२)

देमती : वज्रपंजरु असे : परि जीवें शरणागत होआवें कीं ॥ १५७ ॥ (आमा. ९५)

चित्त : वित्त : काया : इयें तीन्ही परमेश्वरासि अर्पावीं ॥ १५८ ॥ (आमा. २१८)

हां गा : एथ शरण आलेया काइ मरण असे ? ॥ १५९ ॥ (आ. २१६)

(११) ईश्वरकृपा व आश्वासन

पुरुषें आपुलें करणीयें करौनि असावें : मग दैवें करावें तें दैवाचि करील ॥ १६० ॥ (आमा. ११६)

एथिंची मोहरचि पुरे ॥ १६१ ॥ (आमा. १७८)

साधे हो : जीव ऐसे अधोमुख असति : परमेश्वरु ऐसे वरिपडौनि पांत असति : एकाधा एकु ऐसीं वरौती वासु पाहिल : तरि ऐसाचि काढीजैल ॥ १६२ ॥ (आ. २१४)

तूं उभा ठाकलासीचि पुरे : सिद्धीतें एथौनिचि नेइजैल कीं ॥ १६३ ॥ (आमा. ३०)

न भीया साधे हो : तुम्हां वरि एथौनि वाजत वारा धरीजैल
॥ १६४ ॥ (आ. १०४)

तुम्ही कां गा भीया ? इये तुम्हां आपणपें न दाखवीति कीं ? जरि
हान भीयाल : तरि मा कें रिगीजैल ? ॥ १६५ ॥ (आ. १२१)

यें ऐसीं उघडीं नागवीं दीसतें असति : परि यांची वासु कण्हाइ
पाहों नैये : यांही एकु अभिमानियें आति : तें जरि क्षोभलें होइल :
तरि मा काइ करीति ? ॥ १६६ ॥ (आ. १२२)

(१२) परशास्त्र

आचारें योग्यता : विचारें दृढता ॥ १६७ ॥ (आमा. १२३)

स्वोक्ति : शास्त्रोक्ति : लोकोक्ति : इया तीनि उक्ति परित्यजौनि
एथींचिया व्युत्पत्ति व्युत्पन्नां होआवें ॥ १६८ ॥ (आ. १४१)

जीवु : देवता : परमेश्वरु : आणि प्रपंचु : हें जैसें असे तें तैसें
जाणिजे : इतुलेनि कपाळावरि फालुकें घालौनि जाओं लागीजे : जेथ
गेलेयां मेलेयाची सुद्धि न लभे ॥ १६९ ॥ (आमा. १८९)

परमेश्वरशास्त्रीं ' एवं वा ' नाहीं : पर्याये नाहीं : अभावीं भावरूप
फल नाहीं : अकरणीं प्रत्यवायो नाहीं ॥ १७० ॥ (आमा. ११९)

हें अधीत शास्त्र कीं गा ॥ १७१ ॥ (आ. १४२)

हें होउनि कण्हाणाचें घर न रीगे : आपणचि याचें घर रिगीजे
॥ १७२ ॥ (आ. १४३)

घेइजे : घोक्किजे : मग काळें करौनि उपेगा जाए ॥ १७३ ॥
(आ. १४५)

अन्यवार्तेपसि निद्रा चांग : वरि निद्रा कीजे : परि अन्यावार्ता न
कीजे ॥ १७४ ॥ (आ. १५१)

सुख : श्रेय : शृंगारु : इये तीन्ही नाहीं ते काइ गा गोष्ठी ? तें
अरण्यरुदन कीं ॥ १७५ ॥ (आ. १५२)

परधर्मु तुमचें जीवन कीं गा ॥ १७६ ॥ (आमा. ८६)

महारवाडाहौनि धर्मु काढावा ॥ १७७ ॥ (आ. १४९)

आपणेयापसि ज्ञातां विरक्तांचा संगु कीजे ॥ १७८ ॥ (आ. १९६)

उजळलेयाचेनि संगें मैळला उजळे ॥ १७९ ॥ (२०३)

विषयवेवस्था करौ जाणे : तेयासीचि आइको ये ॥ १८० ॥

(आ. १५०)

हां गा : हें तुमचें रहस्य कीं : मा आपुलें रहस्य तें आणिकाप्रति
प्रकटीजे ना कीं ॥ १८१ ॥ (आ. १५५)

पु.सं. ५०५१ वि. १०५८
पु.सं. ५०५१ वि. १०५८

४. दृष्टान्तपाठ

(सं.) केशिराज बास : रचना शके १२१० सुमारे

१. समुद्राचा दृष्टान्त

सूत्र—परमेश्वरापासौनि चतुर्विध दान आति ॥ १ ॥

दृष्टान्त—कव्हणी एक समुद्रासि उदीमा जाति : एक कवडे देखति :
ते कवडे भरीति : ते कवडांचि धाले जाति : एक भणति : ' ये समुद्रीं
माणिकें मोतियें असति ' : ते परत जाति : ते माणिकें मोतियें भरीति :
ते तेणेंचि धाले जाति : एक भणति : ' हा समुद्र : इये समुद्रीं काइएक नसे :
इये समुद्रीं अनर्घें रत्नें असति : भणौनि ते राहाति : अनर्घा रत्नांचा
उदीमु करीति : अनर्घें रत्नें घेति : गावांसि येति : रायासि भेटति ।
रावो रत्नपारखी बोलावी : ' यांसि रूप काइ ' : ते म्हणति : ' यांसि
रूप नाहीं : यांसि रूप करी तयाचीये जीव्हे कुष्ट लागे : तथा तयाची
जीभ झडे : ना : इये अमोलिकें रत्नें ' : मग तयांसि वोवाळणी पडे : ते
तयांसि खावेया होए : तयांचीं रत्नें तीयें तैसींचि असति : एरांसि
केतुलें एक दीं खावेया जालें : मग नाहीं ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें परमेश्वरसंनिधानीं असतां एक सील्पविद्या धाले
जाति : एक अपरोक्षविद्या धाले जाति : एक म्हणति : ' हा परमेश्वरु :
ये परमेश्वरीं काइएक नसे ' : परमेश्वरीं ब्रह्माविद्या असे : ते ब्रह्मविद्येचा
उदीमु करीति : तयांसि ब्रह्मविद्या होए : मग तयांचे यातायात पारुखति ॥

२. माळेकाराचा दृष्टान्त

सूत्र—हा कां गा खांडु देईल ॥ १ ॥ एथौनि जीवाचीं कृतकमें
जाणिजेति म्हणौनि एथ जीवाची घृणा नुपजे ॥ २ ॥ एथौनि तुमचे
दोष बाहेरि घालिजेति तरि पोरेंहो : पोटीं सुरीं सोंसों मराल ॥ ३ ॥

दृष्टान्त—कव्हणी एकु माळेकार माळेयावरि उभा असे : तयाचेया सेताचीए लवणीं चोरु एकु असे : तो वाटा घे : वोहरें मारी : ब्राह्मणु मारी : संन्यासी मारी : तो तें देखे परि उगाचि असे : मग एकु दिसु तो रायासि सांपडे : मग तो रावो तयातें खैरी जुंपावेया धाडी : मग अवर्घाये गावींचा लोक पाहावेया ये : तो म्हणे : ‘ कैसा बापुडा : गोरा गोमटा : धारे धाकुटा : राणीयेचा पूत ऐसा दिसतु असे : मा रावो यातें खैरीं कां जुंपिताए : यातें पाखालु कां नेघे ’ : मग तो माळेकारु कांबळेयाची बुंथि घालौनि पाहावेया ये : तवं तो आइके : मग म्हणे : ‘ एणें जीयें पापें केलीं आहाति तीयें मी जाणतु आहे कीं : याचें लांब खांड तें मुहुरी एव्हडें करावें : तथा लाहान खांड तें मुहुरी एव्हडें करावें : याचां खांडीं गांवो पूजावा ’ : ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें परमेश्वरु मनुष्यवेषाची बुंथि घालौनि संसारामध्ये अवतरले असति : ते जीवाचीं कृतकर्में जाणत असति भणौनि अनुकंपा उपजों नेदावी : काइ आपुलेयाचीही उपजों नेदावी : ना : तयाची होआवी ॥

३. बांदकरीयाचा दृष्टान्त

सूत्र—जीव जीवां साजात्य : हें सकळांही वैजात्य ॥ १ ॥ जीव जीवाचें म्हणितलें करिति ॥ २ ॥

दृष्टान्त—कव्हणी एकु मैळा चोरु बांद धरी : रावो तेयातें मागावेया जाए : ‘ आरे मैळेया हें बांद आम्हांसि दे : मग तुं म्हणसी तें आम्ही तुज देउनि ’ : तो रायासि नेंदी : मग पंचनगरें मागावेया येति : नवही मागावेया येति : ‘ आरे मैळेया हें बांद आम्हांसि दे : मग तूं मागसी तें आम्ही तुज देउनि : म्हणसी तें करुनि ’ : त्याहीं नेंदी : मग गाणे : भाटे : थोंटी : सीमुरे : रांधवणे : सामान्य स्त्रीया : कालाळे : तीयें रायातें वीडा मागावेया एति : तीयें म्हणति : ‘ आम्ही

बांद मागौनि ' : रावो म्हणे : ' आम्हांसि नेंदीचि : पंचनगरांसि नेंदीचि : मा तुम्हांसि काइ देइल ' : ' ना : आम्ही मागौनि ' : मग रावो तयांसि वीडा दे : मग तीर्ये जाति : तीर्ये म्हणाति : ' आरे मैळया हें बांद आम्हांसि दे ' : तो म्हणे : ' मातें रावो मागावेया आला होता : तेयासि नेंदीचि : पंचनगरें मागावेया आलीं होतीं : तयांसि नेंदीचि : मग तुम्हांसि काइ देइन ' : तीर्ये म्हणाति : ' हें काइ रे मैळया : मर : तुवां जोडावें आम्हीं खावें : मागां जोडीलें तें आम्हांसीं खादलें : पुढां जोडिसी तें आम्हांसींचि खासी ' : भणौनि उमेठां शब्दीं वानिति : मग तो तयांसि दे ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें हा जीवु ईश्वरा मागतां जन्म नेंदी : देवतां मागतां नेंदी : तरी कवणासि दे : ना : विषएवेव्हाराचेया चाडा जीवासि दे ॥

४. तुपाभाताचिया घासाचा दृष्टान्त

सूत्र—जवं पुरुषु विद्ये आधिन नव्हे तवं ब्रह्मविद्या अधिकार आति ॥ १ ॥ बीढारावरि काइ बीढार असे ॥ २ ॥

दृष्टान्त—कव्हणी एकी माता असे : ते हातीं तुपाभाताची वाटी घेउनि लेंकुरुवासि घांसु सुए : तें तोंड ऐसें पळवी : ऐसें पळवी : मग ते म्हणे : ' आलें असैल आलेया पालया पोट भरुनि ' : म्हणौनि खालि वाटी ठेवी ।

दार्ष्टान्तिक—तैसें विद्यामार्गनांवेचि आले पाले असति : तेथ ब्रह्मविद्या कें रीगों लाहील : तैसें परमेश्वर प्रवृत्तिवशें निरूपीत असति : परि जीवु साधनाचेनि धालेपणें नेघे : तें धालेपण येवों नेंदावें ॥

५. रुंभणेयाचा दृष्टान्त

सूत्र—पार जीवु आपणा करुं आवडे तेंचि करी : पाठीं पुढिला-वरि ठेवी ॥ १ ॥

दृष्टान्त—कव्हणी एकु दुधाचे गुणवीसेख अन्मोदीत होते : तेथ जात्यंधु आला होता : तेणें पुसीलें : ‘ हां गा दूध तें कैसें ’ : ‘ दूध तें पांढरें ’ : ‘ पांढरें तें कैसें ’ : पांढरें ते बळ्हेसारीखें ’ : ‘ बळ्हे ते कैसी ’ : ‘ बळ्हे ते रुंभणेया सारीखी ’ : ‘ रुंभणें तें कैसें ’ : ‘ रुंभणें तें ऐसें ’ : भणौनि हातु वांकुडा करुनि पाहीलें : एकु दीसु तेणें रुंभणें कोठां देखीलें : तथा आंगणीं देखीलें : हातु वांकुडा करुनि पाहिला : दूध तें हें भणौनि पेवों लागला : हीरडीया फुटति : रगत नीगे : ‘ आरे हें काइ करीतासि ’ : ‘ ना : दुध पीताये ’ : ‘ आरे सांडि : सांडी : हें रुंभणें : हीरडया फुटति ’ : ‘ ना : माझेनि बापें सांघितलें ’ : दूख होए परि न संडी ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें कव्हणी एकु ईश्वराचे गुणविसेखु अन्मोदीत होते : तेथ कठीया बैसला होता : तेणें पुसिलें : ‘ हां गा परमेश्वरु तो कैसा ’ : ‘ ना : जैसा कैलासवैकुंठीचा ब्रह्मा विष्णु महादेवों ’ : ‘ ब्रह्मा तो कैसा ’ : ‘ जैसा आयूध्येचा रामु ’ : ‘ रामु तो कैसा ’ : मग द्वीभुज : चतुर्भुज : भणौनि प्रतिमा दाखवी : मग तेथ तो राहे : झाडी : सडासंमार्जन करी : पाला तोडी : तेणें अधिका नरकचि होति : भणौनि हेतुगर्भित हींसा ॥

६. कुष्टीयाचा दृष्टान्त

सूत्र—देवो माझा : मी देवाचा : ऐसियापरी असीजो का देमती ॥ १ ॥ देमती : असीजे ऐसें कुष्टीयाचां धर्मी ॥ २ ॥

दृष्टान्त—कव्हणी एकु वेव्हारा असे : तयासि कुष्ट जालें : सोएरीं-धाएरीं तयाची खंति करीति : बापुभाऊ खंति करीति : तो थुंकी : तरि तेयाचे पुत्र : ब्राह्मणी : खंति करिती : बाहीरि बैसों नेदीति : मायाबहीणी म्हणति : ‘ तूं मरकाठी : मरो कां : हें अझुइं कां जीताएं ’ : ऐसा उबगला : मग गांवा मार्गें दुबळेश्वर देवो : तेथ आला :

‘ देवा तूं माझा : मी तुझा ’ : ऐसें भणौनि उंबरां उसीसैं करुनि नीजैला : पाठीं तीयें आलीं : तेयातें म्हणे : ‘ तुम्हीं माझीं नव्हां : मी तुमचा नव्हे ’ : ऐसें म्हणौनि राहे : मग कव्हणी एकु खापरी भरुनि अन्न ठेवी : कव्हणी एकु कव्हा भरुनि उदक ठेवी : हातापायांचे थापे जाले होतें : तो ऐसें पाणी पीए (म्हणौनि गोसावीं श्रीकराचेनि अनुकारें दाखविलें) : कव्हणी एकु एसणें सांपटें पांगुरावेया दे : मा काइसी देवता दृष्टीं तरि अन्नोदक पुरवीलें : अदृष्टीं तरि आपुलें फळ दीधलें :

दार्ष्टान्तिक—तैसैं देवों माझा मी देवाचा ऐसेया होउनि असिजो का देमती ॥

७. आधारीचेया परीसाचा दृष्टान्त

सूत्र—जवं जवं प्रयोजक तवं तवं अप्रयोजक : जवं जवं अप्रयोजक तवं तवं प्रयोजक ॥ १ ॥

दृष्टान्त—कव्हणा एका महात्मेयाचीए आधारीए परीसु होता : तां कव्हणी येका ब्राह्मणाचेया घरा वसर्तासि जाए : दारीं तीटत तीटत ऐसें पाणी पडत होतें : तेणें तेयाचें वस्त्र आंबट वोलें ऐसें जालें होतें : घरींचिया ब्राह्मणी वोसरीए पीढें घातलें : पाए धुतलें : तांबीया भरुनि दीधला : तेणें संध्या केली : तवं तो ब्राह्मणु आला : डोइए वानेराची पेंडी : ते ठेवीली : तीयें सदुर्बळें ऐसीं ब्राह्मणें : तेयातें गाए एकि दुभे : तेणें गाए दुहीली : राळेयाचें खीचटें रांधिले : लोणीयाचा कवडा ताविला : मग तयासि ठावो केला : तया दोघांहीं तो जेविला : तुटकी ऐसी बाज : तियेवरि फाटकी ऐसी वाकळ अंधुरली : ते नीजावेया दीधली : तयाचे पाए धुतले : चोपडीले : इतुकेनि तो संतोषला : ‘ तुमचीं जेतुलीं लोखंडें आहाति तेतुकीं बांधौनि आमचीये बाजेबुडीं

ठेवा ' : पास : फाळ : इळा : कुन्हाडि : तुता वांधौनि तयाचीए
 बाजेबुर्डी ठेवीली : तो पहाटेचि उठीला : आधारीएचा परीसु काटीला
 तेथ लाउनि आपण नीगौनि गेला : तो ब्राह्मणु उठीला : डोइए लोखंडें
 ठेउनि सेता घेउनि गेला : वखरु जुंतीला : तवं फाळ लवों लागला :
 तुतेनि करुनि माती फेडी : तवं माती न फीटे : इळेनि करुनि गवत
 घेउं बैसला : तवं गवत नेघवे : कुन्हाडी करुनि झाडें फेडूं आद्रीली :
 तवं कुन्हाडी वांकली : ऐसा निधावला : लोखंडें डोइए ठेउनि घरा
 घेउनि आला : दारीं लोखंडें घातली : मग भणीतलें : ' पापीणी
 पापिणी : कवणासि बीढार दीधलें : महात्मेनि कुजांतर केलें : आजि माझा
 सोनेयाचा देहाडा वायां गेला ' : ' महात्मेनि कुजांतर केलें ' ऐसें
 भणौनि ते बाहीरि आली : तवं वीवळलें असे : वरील माती फीटली :
 आंतुल सोनें झळझळ करीत दीसताए : तीया म्हणितलें : ' महात्मेनि
 कुजांतर केलें : कीं आमचेया दळीद्राचां मुळीं इळा घातला ' : ऐसें
 म्हणौनि ते भीतरि घेउनि गेली ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें तुमचेनि तया गोमटें आति तें ते काइ जाणत
 असति वाइ ॥

८. सींदेराणेयाचा दृष्टान्त

सूत्र—पुरुषु आपुलें करणीये करीत सांतां तेथचि कीर्तीतें
 पावे ॥ १ ॥ सत्यार्थ प्रकटे ॥ २ ॥

दृष्टान्त—कव्हणी एकु राओ असें : तो राज्यभ्रष्ट होए : तयाचा
 पाइक परीवारु कव्हर्णा कव्हणातें वोळगे : कव्हर्णा कव्हणातें वोळगे : सींदे-
 राणे ते सीहासनावांचौनि कव्हणातें वोळगति ना : कव्हणातें जएजए शब्दीं
 बोलावीति ना : ते कव्हणाचें दीधलें नेघति : ते कव्हणाचेया हातातळीं
 हात वोडवीति ना : एकीपरीचा उदीसु मात्र करुनि आपुलेया कुटुंबाचा
 नीर्वाहो करुनि असति : मग राओ मागौता आपुला राज्यीं वैसे :

तयाचा पाइक परीवारु मागौता तयापासि आला : एकु दीसीं तो राओ सीहासनीं वसला होता : तेणें ऐसें पाहीलें : ऐसें पाहीलें : मग तेणें म्हणीतलें : ' हां गा : तुम्हीं आववे आलेति : आमचे सींदेराणे देखीजति ना : ते कें असति ' : मग ते सांगति : ' ते कव्हणातें वोळगति ना : कव्हणाचेया हातातळीं हात नोडवांति : एकीपरीचा उदीमु मात्र करुनि आपुलेया कुटुंबाचा निर्वाहो करुनि असति ' : मग तो राओ दांडी डोळिकारु पाठउनि तयातें आणुं धाडी : आपण सर्व दळेंसिं साउमा जाए : तयातें गाजत वाजत घेउनि ये : अर्ध राज्य देउनि आपणेया समान करी ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें अनुसरला पुरुषु कव्हणातें वोळगेना : कव्हणातें जए जए शब्दीं बोलाविना : एकीपरीची क्षुधानीवृत्ति करुनि देहाचा निर्वाहो करुनि असे : मग परमेश्वरु तयासि संनिधान देति : अर्धशक्ति देउनि आपणेया समान करीति ॥

९. अहीरदेशीचीए म्हातारीएचा दृष्टान्त

सूत्र—अविद्यारूपें अविद्या संचरे कां धर्मरूपें संचरे ॥ १ ॥

दृष्टान्त—कव्हणी एकि अहीर देशीची म्हातारी असे : ते लेंकरुवाचेनि दुखें महाराष्टरासि ये : ब्राह्मणा एकाचीए वोसरीए राहे : भीक्षा मांग : पुराण आइके : मागिला लेंकरुवाचेनि दुखें तयाचेया लेकुरवांसि वोसरीए टेकों नेदी : तयांची वास न पाहे : ऐसें असत असतां तया लेंकरुवाची माए सरली : मग तो ब्राह्मणु म्हणे : ' आइ : मी जोडैन : तुं उकडौनि घाली ' : ' हो कां : काइ वडपींपळ लावीजति ना ' : ऐसें म्हणौनि करी : ऐसें असत असतां तोही सरे : मग तीए तीयेसीचि पोसावीं लागलीं : कांडा : दळा : तथा करांडा करौनि तयातें पोसीं : ऐसें असत असतां तीएंची सरलीं : मग तीएचेया दुखासि कांही पारावारु नाही ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें पुरुष ईश्वरासि अनुसरे : सांडी : लेंकुरुवें सांडी : मग कृपार्माषें सीक्षे करी : मग तीएं म्हणितलें न करीति : मग तयाचेया दुखासि पारावारु नाहीं ॥

१०. कठियाचा दृष्टान्त

सूत्र—बाइ : पाप तरि नव्हे : परि अविधी होए ॥ १ ॥ विधी करितां अविधी स्फुरे : अविधी अविधीतें प्रसवे : अविधीतवं पुरुषु धर्मापासौनि जाए ॥ २ ॥

दृष्टान्त—कव्हणी एकु कठीया असे : तो देवतेचां ठाडं अष्टौप्रहर वेचला असे : एकु दीसीं गांवीचां जेऊं बोलावीला : तो पोटभरुनि जेवीला : एउनि देवतेपुढां वैसला : तें जाड्य आलें : तींए देवतेपुढां पाए पसरुनि नाजैला : गजबजौनि उठीला : ‘ काइ माझी माउली माझें इतुलेंही नुपसाहे ’ : म्हणौनि देवतेकडे पाए पसरुनि नाजैला : एरी दीसीं स्तर्पण करीतां पींडीए पाए लागति : मग हलु हलु पारिसेनीचि पाणियें स्तर्पण करी : पारिसींचि फुलें वाए : ‘ कार्लींचि झाडीलें होतें : कार्लींचि मडा घातला होता ’ : आधीं स्त्रीचेनि नावें दांडेनि साइली पीटी : तेतुका समै स्त्री एकि आली : ‘ देवाची सेवा करूं लाभे कां न लभे ’ : ‘ देवाची सेवा काइ कव्हणा करवाली असे ’ : म्हणौनि ते झाडी : तो सडा घाली : कांही भीक्षेसि धडगोड ए तें तीएसि सुए : ऐसें असत असतां संदंधु जाला : गुरुवाणि जाली : लेकरुवें जाली : मग तीयें लेकरुवें पींडीए जवळ हागति मुतति : मग एकी दीसीं : गांवीचां म्हणितलें : ‘ कठांयें हां : आतां तुम्हीं लेंकुरुवाळे जालति : आतां गांवांतु घर बांधा ’ : मग गांवांतु घर बांधलें : मग देवतेसि त्रीकाल पुजा करी . हलु हलु एक वेळ करी : मग तेंही न करी : मग तेचि पालापाणा घाली : आपण सेतडीया मार्गों जाए : मग सेतडीया मार्गौनि ये : कोनंटयापासि वाहाणा फेडी : मग दोन्ही हात जोडोनि म्हणे : ‘ जए देवा ’ : इतुकें उरलें ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें अविधि अविधीतें प्रसवे ॥

५. स्मृतिस्थळ

नरेंद्र-परशराम :

रचना शके १२३५ सुमारे

(१) भटोबासां ईश्वरवियोगें अवस्था :

गोसावी बीजे केलेयां उपरी भटोबास वीरहें. नीगौनि गेले : अवस्था प्रकटलीया : ते कव्हणाही चोजवती ना : मग माहादाइसें शोधिति शोधीति गंगातीरींहूनि परमेश्वरपुरा गेली : श्रीप्रभु गोसावीयांसि दर्शन जालें : मग दुख करुनि पुसिलें : ' जी जी : श्रीचक्रधरें सांडीलें : आणि नागदेवोही दीसे ना जी ' : गोसावी वीनती स्वीकरीली : श्रीप्रभु गोसावी म्हणितलें : ' अवो मेली भानखेडयासि जाय म्हणे ' : आणि माहादाइसीं म्हणितलें : ' जी जी ' : आणि तैसीचि नीगालीं : श्रीचरणीं लागलीं : भानखेडयासीं गेलीं : तव कांहीं देखति ना : मग रानें डोंगर शोधीति : गोपाळातें पुसिलें : तेहीं सांगितलें : ' होये : देखिला होता : आम्ही तयाचां तोंडीं कुरंधनें पाळू ' : मग माहादाइसीं सोधूनि काढीलें : सावधु केले : ओळंवे झाडीले : पांगुरवाले : पाटकुळीए वाउनि गावांजवळि आणीले : मग एकीं ठाडं बैसउनि आपण गावांतु गेलीं : दूध आणिलें : बोळेवरि पाजीलें : येतुलेनि मागीलापसि सावध जाले : ॥ (स्मृ. २)

(२) माहादाइसें श्रीप्रभु-अवतार-प्रकासीं माझा श्रीचक्रधरू म्हणणें : ॥

मग माहादाइसीं म्हणितलें : ' नागदेया : गोसावियांपासि चाला जावों ' : भटोबासीं म्हणितलें : ' कें असति गोसावी ' : माहादाइसीं म्हणितलें : ' हे नव्हेति रुधिपुरीं : श्रीप्रभुगोसावीं बोलाउं पाठवीलें असे ' :

भटोबासीं म्हणितलें : ' नेणों मा तुझा श्रीप्रभु : माझा देवो तो श्रीचक्रधरू ओ ' : तवं माहादाइसीं म्हणितलें : ' नागदेया : तूतें गोसावीं श्रीप्रभूसि नीरोविलें असे कीं : आणि मज तुज नीरोवीलें असे कीं : चाल ' : म्हणौनि पाटकुळीए वाउनि नीगालों ॥ (स्मृ. ३)

(३) श्रीप्रभुसन्निधाना गमन : ॥

मग तेथौनि नीगाले : मार्गी चालतां लोकु वोळखति : मग म्हणती : ' हा तो नव्हे : श्रीचक्रधर द्या ओ : म्हणोनि हातीं भीक्षा मागे ' : तवं माहादाइसें म्हणति : ' बा : देवेंवोण पीसा जाला बा ' : यापरि रुधिपुरासि आलीं : तवं श्रीप्रभुगोसावीं पांच पिंपळीयांकडे सकळींचि बीजे केलें : तेथ खेळत होते : तवं माहादाइसें भटोबासातें घेउनि आलीं : श्रीप्रभु देखौनि म्हणितलें : ' आवो मेला जाए : ये त्ये नव्हेति : श्रीचांगदेओ राउळांची ' : भटोबासां : माहादाइसां थोर दुख जालें : श्रीप्रभुगोसावीं आस्वासिलें : ' मेला जाए : अस अस म्हणे ' : मग श्रीप्रभुगोसावियांचां सन्निधानीं चौदा वरुषे राहीलें : म्हाइंभटही आले : अवधींचि भक्तिजनें आलीं : सन्निधानीं होतीं : दास्य करूं लागलीं : ॥ (स्मृ. ४)

(४) श्रीप्रभुप्रवृत्त्यंतरें भटोबास गंगातीरागमनिं तीर नमस्करणैः ॥

ऐसां बहुतेकां दीसां व्येय संवत्सरीं माघ मासीं वधि चवथीचां दिसीं श्रीप्रभुगोसावींहीं प्रवृत्त्यंतर केलें : भटोबासां : भक्तिजनां थोर दुख जालें : मग तेणेंचि दुखें भटोबास गंगातीरासि आले : सरासे लक्ष्मीधरबा : बाइदेवोबा : माहादाइसें : कोथलोबा : पोमाइसें : साधें मुख्य : आणीकेंहीं : ऐसे रावसगांवापासौनि डोंबेग्रामवेन्ही थडा नमस्करीली : प्रतीष्ठानीं पंचरात्री घातली : आवघें नगर सव्य घालौनि नमस्करीलें : मग वृधासंगमा-जोगेस्वरीहूनि खडकाळीए आले : मग पेहरासंगमा नेउरगावींहूनि छिन्नपापासि आले : छिन्नस्थळा-मुख्य सकळ स्थानें नमस्करीलीं : छिन्नस्थळीएसि नावेक बैसले : मग नीगाले : ॥ (स्मृ. ५)

(५) पंडितां अनुसरण :

पंडितवासिं पूर्वीं हीराइसातें म्हणितलें होतें : जें तुम्ही अनुसरा : मी पुत्राचा विवाहो करीन : मग येइन : मग हीराइसें आलीं : अनुसरलीं : तिहीं मागां पुत्रा वीवाहो केला : आणि माघौते घरीं राहिलेचि होते : मग येकवेळ हीराइसिं पंडितासि सांघोनि पाठवीलें : जें पंडितांतें यैसें म्हणावें : 'जिये चुलीची खीर खादली : तिये चुलीची काइ राख खाल' : मग निगाले : तेहीं जाउनि तैसेंचि सांघितलें : पंडितवासिं म्हणितलें : ' आतां कोपलीं : आतां निगावें लागैल ' : मग निगाले : तवं येरीकडे भटोबासीं म्हणितले : ' आजि कोणही विजना ज.उं नको गा : आजि पंडितां सामोरें जावें लागैल ' : मग भटोबास भाक्षुकांसहीत सामोरें गेले : तवं पैलाकडुनि पंडित आले : भेटि जाली : बीढारा आले : भोजनसमै भटोबासीं म्हणितिलें : ' पंडितो : या सांघातें जेउं ' : तिहीं म्हणितलें : ' निवृतां सांघातें प्रवृतां जेउं नये ' : भटोबासीं म्हणितलें : ' तुम्ही म्हणत असा तें तैसेंचि : परि जें म्हणौनि आलेति तेंणें ये ' : पंडितबासीं म्हणितलें : ' तें होइल : तेव्हेळीं ' : भटोबासीं म्हणितलें : ' तें जालेंचि बोलीजे ' : मग एकत्र जेवीले : तियेचि दीसिं तिसरां प्रहरीं भीक्षा केली : ॥ (स्मृ. ५८)

(६) राजीक उपद्रवें आबैसा वैजोबाभुवनीं राहवणें :

एक वेळ दीलीचा सुलतान चालीला : अवघें मंडळ हालवलें : भटोबासीं आबाइसातें म्हणीतलें : ' आबै : तुम्ही वैजोबाचां गावीं राहा ' : तिहीं म्हणितलें : ' ना नागदेया : गोसावी संबधु वारीला असे कीं ' : भटोबासीं म्हणितलें : ' तुम्हासि दोर्हा देवांचा संबधु : तेथचें सन्निधान दास्य : आणि मजसारीखा पुत्रु : आणि संबधु तो कवणासि : तो बेंबीळासि कीं : आणि हे एक अडणि ' : मग आबाइसीं मानिलें : वैजोबाचां गावीं राहिली : भटोबासीं म्हणितलें :

‘ देसु उचलिला होइल : आणि तुम्हीं गुढयासरीसैं यावें : मजपासिं धाकुनलीया बाइया असति : तरि मी पुढां घाटावरि जाइन ’ : म्हणौनि भटोबास निगाले : ॥ (स्मृ. ८३)

(७) परकीये साधांतें राहवणें :

भटोबास घाटावरि जातां परळी पातले : तवें मागीलाची दाटी जाली : मग भटोबासीं साधांतें म्हणितलें : ‘ येल्हो तूं येथ राहे : तुज गोसावी वरद असति ’ : साधीं मानिलें : मग अक्षमें तेतुकीं साधापासि राहीलीं : भटोबास दुरांतरें निगाले : साधे वैजनाथाचां देउळीं राहीलीं : अक्षमें तेतुलीं आंतु घातलीं : साधे द्वारेंसिं काठी टेकूनि बैसली : तवें ते तुरुक आले : ते म्हणति : ‘ येथ कोण आहाति ’ : साधें म्हणति : ‘ येथ मीं श्रीचक्रधरारायाची दासी येल्हो असे ’ : यैसैं म्हणति : आणि ते देखति : जाति : यापरी जेतुकीं होतीं तेतुकीं अन्येहीं आदिकरूनि साधाचेनि वांचलीं : ॥ (स्मृ. ८४)

(८) राजाभविष्यानुवादु :

भटोबासीं दुरि प्रदेशांतर केलें : ॥ एक म्हणति निलंगेयासि गेले : ॥ येरीकडे रामदेवो रावो तेहीं धरीला : तें आइकौनि भटोबासीं अनुवादु केला : भटोबासीं म्हणितलें : ‘ रामदेवो धरीला : परि सुटैल ’ : जवळिलीं म्हणितलें : ‘ तें कां भटो ’ : भटोबासीं म्हणितलें : ‘ ना मीं वर्ते तवें मन्हाटें वर्तैल ’ : यावरि भटोबासीं हा श्लोकु म्हणितला : यस्मिन् देशे वसेत् ज्ञानी योगी स्वाध्यात्मचेतसः । तन्मंडळं पवित्रं च प्रयाति निमिषाद्भ्रुवं ॥ १ ॥ ‘ आणि धरीला तो संतां महंतांचेया वोखटेया प्रवर्तला म्हणौनि : परि हे हातवणी : जेवण तें पुढां उरलेंचि असे ’ : ॥ (स्मृ. ८६)

(९) राज्यांतरशमनीं पुनः निंबां वासु करणें :

मग केतुलेया एका काळा निर्भय जालेया नंतरें : मग (भटोबास)

गंगातीरासि आले : साधांसि भेटि जाली : कवणीं स्थानीं तें नेणिजे :
मग साधांसहित माघौते नींबेयासि आले : तेथ राहीले : ॥ (स्मृ. ८७)

(१०) म्हातारदामपूर्वक भटोबासीं मार्गा प्रार्थणे :

एक वेळ देसीं दृभीक्ष पडिलें : भिक्षुकांसि भीक्षा नाहीं : भिक्षुकें
भीक्षे जाति : झोळिये दोनि चारि कोरके येति : भटोबास भीक्षा थोडी
देखतिल : आणि पचन घालीतील म्हणौनि भिक्षुकें झोळीये तळीं
चिंधिया घालीति : वरी भीक्षा टेवीति : मग भटोबासां झोळिया दृष्टिपूत
करीति : आणि गंगे भोजन करावेया जाति : यैसा एकीं दीसीं
भटोबासीं एकाचिये झोळीयेसि तळीं हातु घालौनि भिक्षा उचलीली :
तवं हळु लागली : ' काइ पां : हळु झोळी कां ' : म्हणौनि भीतरील
अन्न यैसें केलें : तवं तळीं चिंधिया देखिलीया : मग उगेचि यैसें राहीले :
दृभक्ष पडीलें असे यैसें कळलें : मग वीळचां निद्रास्थानिं अवघे बैसले
होते : आणि भटोबास आपुलां स्थानिहूनि उठिले : उभेयां ठाकौनि हात
जोडुनि प्रार्थिलें : ' तुम्ही अवघिया श्रीचक्रधरार्चाया धुरा असा :
तरि मीं मागैन तें मज द्यावें ' : यैसें म्हणौनि अवघेयां दंडवत घातलें :
तवं अवघे गजबजौनि उभे ठाकले : अवघां म्हणितलें : ' उठा उठा भटो :
मागाल तें देउनि ' : भटोबासीं म्हणितलें : ' मज म्हातारदाम आला
असे : तो विनयोगावा : आजिलागौनि माझी एकि भिक्षा घेयावी ' :
मग अवघां मानिलें : मग भटोबास रंधन करवीति : भिक्षुकें भिक्षा-
नेमु सारीति : मग भटोबासांची एकि भिक्षा घेति : एकि पोळी :
वरण : कटी : भातु : काहीं पत्रशाक : यैसी आपुलालां भिक्षा घेउनि
गंगे जेवावेया जाति : ॥ यापरी भटोबासांचें द्रव्य उपयोगा गेलें : तवं
सुकालु जाला : मग नेघति : ॥ (स्मृ. १०७)

(११) नरींद्रचासां भेटि : अनुसरण :

नरेंद्र कवि : साल कवि : नृसिंह कवि : हे तिघे भाउ : नृसिंह

कविन ' नलोपाख्यान ' केलें : सालकविन ' रामायण ' केलें : तें आपुलालें रामदेवराया पुढां म्हणितलें : तेथ नरेंद्र कवि बैसले होते : तयांसि भटोबासांपासांनि श्रवण होतें : अवघें आड्कौनि म्हणितलें : " ऐसा द्वारकेचा रामहाटु वर्णितेति : तरि तुमचेया पापा पुरश्चरण होतें " : ऐसें राया देखतां निभर्षीलें : तव तेहीं म्हणितलें : " तुम्ही एक कवीत्व करा : मां तुमर्चा युक्ति पाहों " : मग नरेंद्रबासीं तेणें सळें अठरा सतें ' रुक्मिणीसैवर ' ग्रंथु केला : करुनि तयां देखतां राया पुढां म्हणितला : वाचीतां ये वोवीपासि आले : ॥

" देवाचेया दाटुलेपणाचा उबारा : न साहवेचि सातांही सागरां :
भेणें वोसरोनि राजभरा : दीधली द्वारावती : " ॥

यावरि रायें म्हणितलें : " या ग्रंथाचा अभंगु मज देयावा : मा जेतुकीया वोवीया तेतुके सोनटके आणि चौथरीया आसु वोवाळणि घालीन : " नरेंद्रबासीं म्हणितलें : " ना राजेहो : आमचेया कवीकुळा बोलु लागैल " : मग तयाचे गर्व हरले : रायासि थोर चमत्कारु जाला : मग तें ' रुक्मिणीसैवर ' नरेंद्र कवि भटोबासांपासि घेउनि आले : भटोबासांसि भेटि जाली : तैसीचि तेहीं भीक्षा केली : मग तैहूनि ' रुक्मिणीसैवर ' ग्रंथु मार्गांसि आला : (स्मृ. ११३)

(१२) तथा ईश्वरलीळाश्रवणें प्रसादोदकपूर्वक खेडभट भोजनस्वीकारु : ॥

म्हाडभट अटनविशेषे खेडभटांचेया गावां गेले : तेथ तयांसि भेटि जाली : म्हाडभटां हेतु : जें गोसावियांचिया लीळा शोधावीया : तव खेडभट कृषी करावेया जाति : तयांसरीसे म्हाडभटही जाति : खेडभट कृषीकर्म करीति : आणि म्हाडभट तयां मागां मागां गोसावीयांचीया लीळा पुसति : खेडभट सांगति : त्या म्हाडभट नमस्करुनि घेति : मग भिक्षा करुनि जेविति :

तयांचें कांहीं नेघेति : एकु दीसिं म्हाइंभटीं म्हणितलें : 'खेइभटो : तुम्हापासिं प्रसादाचि रोटी असे : ते मज धूनि पाणि पाजा' : तवं तेहीं म्हणितलें : ' आमचें कांहीं घेयाळ तरि पाजूनि ' : मग म्हणितलें : ' घेईन ' : मग तीं प्रसादाचि रोटी धूनि म्हाइंभटा उदक पाजिलें : मग म्हाइंभटीं तयांचें कांहीं अंगीकरीलें : मग निगाले : भटोबासांपासी आले : ॥ (स्मृ. १४०)

(१३) म्हाइंभटा लीळाश्रवणें भटीं लीळाशोधनानुज्ञा : ॥

मग म्हाइंभटीं भटोबासांपुढां अवघें सांगितलें : गोसावीयांचीया लीळा शोधूनि आणिलीया : तिया संवादिलीया : हांये तें भटोबास मानिति : नव्हे तेथ म्हणाति : ' हे श्रीमुखीचे शब्द नव्हेति : हे होति ' : मग म्हाइंभटांतें म्हणितलें : ' उपाध्यांचिये अनुभवींचिया तिया उपाध्यांतें पुसावीया : नाथोचिये अनुभवींचिया तिया नाथोतें पुसावीया : साधांचीये अनुभवींचीया तिया साधातें पुसावीया : यैसीयाचि परी जयाचीये अनुभवींचीया तिया तयातेंचि पुसावीया ' : यैसें भटोबासीं म्हाइंभटातें विहिलें : मग म्हाइंभटबासीं तैसेचि करूनि मागिलाचि परी भटोबासीं संवादिलीया : मग उत्तरार्ध - पूर्वार्ध दोनि विभाग केले : ॥ १४१ ॥

(१४) ईश्वरसदृश पुरुषागमनिं म्हाइंभटांकरविं पूर्वप्रश्न करवणें : ॥

एक वेळ भटोबास यैसें तीर्थवीशेषें अटना गेले होते : समीपाचि तळेगावांकडे होते : म्हाइंभट-मुख्य अवघेचि भटीं होते : तवं गोसावियां-सारीखे पुरुषु एक आले : येउनि आबाइसांचिया ओटेयावरि निवांत बैसले : म्हाइंभटमुख्य अवघींचि हरीखैलीं : आपलवले : यैसें प्रत्यया आलें : जें गोसावी होति : मग म्हाइंभटीं भटोबासांते बोलावूं पाठवीलें : भटोबास तेथचि तळेगावांपासि होते : भटोबासांपुढां सांगितलें : भटोबासीं आइकौनि म्हणितलें : ' जा : तेथ म्हाइंभट असति : तयांतें यैसें

म्हणावें : 'तुम्हांसि गोसावीं प्रथम भेटिं जो प्रश्नु केला तो तयां करावा : तयासी जरि तेहीं प्रत्योतर दीधलें : तरि मागुतें मातें बोलावूं पाठवावें'' : मग ते गेले : तैसेंचि म्हाइंभटापुढें सांघितलें : तीं म्हणितलें : 'हो कां' : मग म्हाइंभटीं तयासि प्रश्नु केला : म्हाइंभटीं म्हणितलें : ' संसृतिछेदु होये : यैसी काही प्रतीति आति ' : तवं तेहीं पुरुषीं म्हणितले : ' तें नाथ जाणे ' : म्हणौनि कानावरि हातु ठेविला : मग ते म्हाइंभटीं बुद्धीचि बाहीरी नेले : मग भटोबासांतें सांघौनि पाठवीलें : भटोबास आले : अवघें सांघीतलें : आइकौनि भटोबासीं म्हणितलें : " हा महु नागवला होता " : ॥ (स्मृ. १९२)

(१५) म्हाइंभटा देहावसान :

एक वेळ म्हाइंभट अटना गेले होते : तवं अटनिं तयांसि असक्ति उपनली : तेणेचि प्रांतें उमाइसें आली होती : तवं म्हाइंभटासि भेटि जाली : तयांतें म्हाइंभटीं म्हणितलें : ' उमाइ : तुम्हीं मज ऋद्धिपुरासि नेयावें ' : तिहीं म्हणितलें : ' हो कां म्हाइंभटो : नेइन ' : मग उमाइसांपासि वांकि सांखळेयाची मुदी होती : ते तिहीं गाहाण घातली : मग मोलें दांडि करुनि रुधिपुरासि आणिलें : माहाद्वारीं दांडी उतरली : म्हाइंभट आले आइकौनि भटोबास साउमं आले : माहाद्वारापासि भेटि जाली : भटोबासांतें म्हाइंभटीं म्हणितलें : ' भटो : निडळावरि पावो ठेवा ' : म्हणौनि भटोबासांचा पावो हातीं धरीला : भटोबासीं म्हणितलें : ' निडळावरि श्रीचरणु तो गोसावीयांचा कीं : मियां निडळावरि हातु ठेवावा कीं ' : म्हणौनि हातु ठेविला : मग जगतीआंतु आणिले : बरविये ठाई ठावो केला : मग एकु दीसु म्हाइंभटीं भटोबासांतें म्हणितलें : ' भटो : मज देवो होइल ? ' : तवं यैसें येहीं कां म्हणितलें : म्हणौनि भटोबास नावेक उगेचि राहिले : तवं तेणें तयां अधिकचि दुख वाटलें : म्हाइंभटीं म्हणितलें : ' मी पापीया : मज देवो काइ होइल ' : म्हणौनि

दुख केलें : मग भटोबासीं म्हणितलें : ' म्हाइंभटो : तुम्हांसि दोही देवांचें सन्निधान दास्य : आणि तुम्हीं ऐसें कां बोलीलेति ? ' म्हाइंभटो म्हणितलें : ' भटो : तुमचेनि मुखें अन्यथा न निगे कीं ' : भटोबासीं म्हणितलें : ' जें गोसावी निवासां राज्य करीत होते : तें तेथ तुम्ही महाजनां सरिसे आले होतेति : आणि गोसावीयांचें दर्शन नेघत गेलेति : तेव्हां मीयां कटाक्षूनि गोसावीयातें म्हणिलें : ' जी जी : गोसावीयांचा म्हाया आला होता : परि दर्शना न येचि ' : यावरि गोसावीं म्हणितलें : ' न यो कां गा : येइल तें तोचि येउं जाणैल कीं ' : यैसा गोसावीं तुमचा निर्वचु कला : तुम्हां जरि देवो नव्हे : तरि कोण्हाही देवो नव्हें : म्हणौनि तुम्हां देवो होइल ' : यैसें भटोबासीं निर्वचिलें : मग म्हाइंभटो म्हणितलें : ' माझे कांही वोखटे नेघावें ' : म्हणौनि हात जोडूनि निडळावरि ठेविले : आणि ' माझा निक्षेपु चणाख्यपासि करावा ' : येतुलेनि म्हाइंभटांचें देहावसान जालें : मग भटोबासीं तेथ निक्षेपु कला : भटोबास मुख्य आवघयां थोर दुख जालें : मग तैसोचि भटोबास गंगातीरा निगाले : ॥ (स्मृ. १९८)

(१६) नौगावीं महादाइसां देहावसान :

महादाइसें नौगावीं होतीं : एकु दिसु तयांसि खांडूकनिमित्तें असक्ति उपन्वली : तें आइकौनि भटोबास निबाहूनि सांभाळावेयां आले : भटोबासांसी भेटि जाली : भटोबास काहीं उपाव करीत होत : तव महादाइसीं म्हणितलें : ' नको नागदेया : मी वांचे ना ' : मग भटोबास न करीतीचि : मग एकु दिसु बहुत राहिली : भटोबासीं पुसिलें : ' रूपै : देवो आठवतो ' : ' हो नागदेया : आठवतो ' : भटोबासीं म्हणितलें : ' कैसा आठवतो आइ ' : महादाइसीं म्हणितलें : ' श्रीमुकुटावरि फुटा : वारीतुरंग वज्री घडित असति ' : म्हणौनि बेलोपुरीची क्रीडा सांघितली : यावरि भटोबासीं म्हणितलें : ' रूपै : देहपर्यंत उचीत

स्मरण न चुकसीचि : पहीलेया दीसापासौनि सेवटील दीसपर्यंत देवो तो तुवांचि आठवीला ' : आणि भटोबासांसि दुख उपन्नलें : येतुलेनि महादाइसां देहावसान जालें : नौगार्वीं निक्षेपु केला : भटोबासीं म्हणितलें : ' म्हातारी धर्मरक्षक : प्रीतिरक्षक : सुहृदत्वे दुखनिर्वेदु ' : जैसें अनमोदूनि दुख केलें : मग निवेयासि आले : ॥ (स्मृ. २५४)

(१७) पंडितीं स्वप्नश्रवण :

एकु दिसु पंडितवासीं स्वप्न देखिलें : मढाबाहीर कोणी खळीव साउला : मांकळे केस : यैसी स्त्री एकि मढाबाहीरि : पौळीचां कोणी : ' आता काइ करीन वो ' : जैसें पुनःपुन शब्दीं रडों लागली : ते शब्द पंडितवासांचां कानिं पडति : ' कैसें काइ पां देखिलें ' : म्हणौनि गजबजौनि उठिले : बैसलें : तवं ते शब्द कानिं पडतचि हाते : मग तेथ जाउनि पाहिलें : तवं प्रकासु देखिला : येर कोण्ही नाहीं : मग येउनि बैसले : उदयांसीचि भटोबासांपुढें सांघितलें : ' तरि भटो : म्यां कैसें काइ देखिलें ' : याव्हार भटोबासीं म्हणितलें : ' आतां मज गोसावियांचा हाकारा येइल : ते ये स्थळींची देवता : तुम्हां सुचीक दाखविलें ' : तवं अवघेयांसि दूख वाटलें : ॥ (स्मृ. २५८)

(१८) ज्वरागमनीं भटीं गुरुकुळीं क्षेमानुवाद :

एकु दिसु भटोबासीं म्हणितलें : ' आजि मज गोसावियांचा हाकारा येइल गा ' : तव पंडितमुख्य अवघे गजबजिलें : कोण्ही कांहीं निरुव-पुकेचें पुसे : भटोबासीं म्हणितलें : " हें जैसें मज पुसों नको : कांहीं मज ' निर्वचन ' ' महावाक्य ' ' उधरणी ' चें पुसा " : मग पंडित पुसति : भटोबास निरूपिति : मग केतुलेनि काळें म्हणितलें : " पंडिता : आतां पुसों नको : आतां अति सम्येक वर्तत असे : आतां तुम्हां पांचास्या गुरुकुळातें हात जोडूनि म्हणत असें : ' गोसावियांचा व्यापारु

टीपा

१. लीळाचरित्र

‘ लीळाचरित्र ’ हा ग्रंथ एकांक, पूर्वार्ध व उत्तरार्ध याप्रमाणे तीन भागांत विभागलेला आहे. पैकी एकांकाच्या लीळा ७४, पूर्वार्धाच्या ३५८ व उत्तरार्धाच्या ४८८ आहेत. म्हणजे संपूर्ण चरित्राची लीळासंख्या सुमारे साडे-नऊशे भरते. चक्रधरांच्या आयुष्यक्रमात अवतार-स्वीकार, शक्तिस्वीकार, नागांबिकेला प्रेमदान, नागदेवाचार्यांचे अनुसरण व शेवटी प्रयाण अशा पाच प्रमुख घटना असून त्या ‘ लीळाचरित्रा ’ च्या वरील तीन भागांत मिळून सांगितल्या आहेत. पैकी ‘ एकांका ’त चक्रधरांनी भरवस किंवा भडोच येथील प्रधानपुत्राच्या मृत देहात प्रवेश करून अवतार धारण केल्यापासून तो त्यांच्या पैठण येथे आगमनापर्यंतचा भाग आला असून तो आकाराच्या दृष्टीने लहान आहे. या भागाला ‘ एकांक ’ म्हणण्याचे कारण असे की, वैराग्य उत्पन्न झाल्यापासूनची त्या काळातील चक्रधरांची भ्रमन्ती एकाकी अवस्थेत झालेली आहे. ही अवस्था एखाददुसरा अपवाद वगळल्यास ते ‘ एकांका ’ च्या अखेरीस पैठण येथे पोहोचेपर्यंत चालू होती. पैठणला प्रथम ते एकान्तातून लोकान्तात आले व तेथून त्यांच्या आयुष्याचे एक निराळे पर्व सुरू झाले. हे पर्व पूर्वार्ध व उत्तरार्ध अशा दोन कालखंडांत विभागलेले आहे. पैकी ‘ पूर्वार्धा ’ चा प्रारंभ चक्रधरांनी पैठण येथे आल्यावर नागांबिकेला केलेल्या प्रेमदानाने व शेवट खडकुली येथे नागदेव किंवा भटोबास यांना केलेल्या बोधदानाने (‘ भटां ईश्वरप्रतीति करणे ’ पूर्वार्ध, भा. २, ली. ३५६) होतो. तेथून चक्रधरांच्या आयुष्याचा ‘ उत्तरार्ध ’ सुरू होऊन तो त्यांच्या प्रयाणकाळापर्यंत चालतो व त्यांच्या ‘ उत्तरापथे गमना ’ ने त्यांची आणि त्यांच्या ज्ञात जीवनाची समाप्ती होते.

परंपरेप्रमाणे शके ११९४ (डॉ. कोलते यांच्या मते ११९६) मध्ये चक्रधरांचे ' उत्तरापंथें गमन ' झाल्यावर त्यांची नागदेवादि शिष्यमंडळी रिधपुरास गोविंदप्रभूंच्या आश्रयास आली व तेथे त्यांच्या निर्याणकालापर्यंत, म्हणजे शके १२०९ पर्यंत राहिली. प्रारंभी चक्रधरांच्या वियोगाचे दुःख साहजिकच तीव्र होते. कारण ही सर्व शिष्यमंडळी त्यांचीच ' पाळिलीं-पोषिलीं ' होती व त्यामुळे त्यांच्या वियोगाचे दुःख त्यांना असह्य वाटणे स्वाभाविक होते. अशा स्थितीत स्वामींच्या ' लीळा ' आठवीत बसणे या-सारखा दुसरा विरंगुळा नव्हता व या उद्योगातूनच पुढे ' लीळाचरित्रा ' ची निर्मिती झाली. चक्रधरांच्या शिष्यांपैकी म्हाइंभट हे मोठे कल्पक व संग्राहक वृत्तीचे होते. त्यांना स्वामींच्या आठवणी गोळा करण्याची कल्पना सुचली व ती त्यांनी मुख्यतः नागदेवाचार्यांच्या मदतीने प्रत्यक्षातही आणली. या कामी त्यांनी अपार परिश्रम केले व ज्यांना म्हणून चक्रधरांची प्रत्यक्ष माहिती होती अशा अनेक जणांना समक्ष भेटून त्यांच्याकडून त्यांनी या गुरुचरित्राची रचना करण्याच्या हेतूने कणकण गोळा केले. स्वामींच्या लीळांचा संग्रह करण्याच्या या उद्योगातील त्यांच्या साक्षेपाची कल्पना ' स्मृतिस्थळा ' तील काही स्मृतींवरून येऊ शकते (उदा., क्र. १३९ ते १४२). म्हाइंभट जी ही चरित्रविषयक सामग्री गोळा करीत ती नागदेवांना दाखवून तिचे खरे-खोटेपण ते पारखून घेत. नागदेवचार्यांना चक्रधरस्वामींचा निकट सहवास शेवटची चार वर्षे लाभल्याने व स्वामींच्या अंतरंगाची त्यांना पूर्ण कल्पना असल्याने त्यांच्याविषयी ते अधिकारवाणीने बोलू शकत. साहजिकच त्यांचे मार्गदर्शन म्हाइंभटास विशेष उपकारक ठरले. तसेच, जी ' लीळा ' किंवा हकीगत ज्यांच्या अनुभवाची ती त्याला विचारून आपल्या चरित्र-ग्रंथास प्रामाण्य आणण्याचीही त्यांनी पराकाष्ठा केली. याविषयी ' स्मृति-स्थळा ' तून निवडलेली एक आठवण (क्र. १३) महत्त्वाची आहे. अशा रीतीने श्रीचक्रधरांच्या लीळांचा संग्रह तयार होऊन त्याचे ' पूर्वार्ध ' व ' उत्तरार्ध ' असे दोन विभाग केले. ' एकांक ' मागाहून तयार झाला, कारण त्याचे स्वरूपच निराळे होते. ' पूर्वार्ध-उत्तरार्धा ' प्रमाणे चक्रधरांच्या ' एकांक ' म्हणजे एकाकी कालखंडातील प्रत्यक्ष माहिती देणारे कोणी नव्हते, व त्यामुळे त्यांनी स्वतः त्या कालातील आपले चरित्र कोणास

सांगितले तरच ते कळण्यासारखे होते. सुदैवाने त्या कालखंडातील काही गोष्टी त्यांनी महादाइसे, नागदेव व आउसे यांना सांगितलेल्या होत्या व त्या ऐकून म्हाइंभटाने त्यांच्या पूर्वचरित्राचा 'एकांक' हा भाग सिद्ध केला. साहजिकच तो आकाराने फार लहान, म्हणजे जेमतेम पाउणशे लीळांचा झाला आहे. असो. समग्र 'लीळाचरित्र' शके ११९६ च्या नंतर व शके १२०६ च्या पूर्वी रचून पूर्ण झाले असावे.

'लीळाचरित्र' कार म्हाइंभट हा मूळचा सराळे या गावचा एक गर्भश्रीमंत ब्राह्मण. गणपती आपयो या नावाच्या विद्यागुरूपाशी पूर्वाध्ययन करून पुढील शास्त्राभ्यासासाठी तो तेलंगणातील विद्यानगरीला गेला. तेथे 'प्रभाकर-दर्शन' नामक शास्त्र शिकून सर्वविद्यासंपन्न होऊन महाराष्ट्रात परत आल्यावर त्याला स्वतःच्या विद्वत्तेचा असा काही गर्व चढला, की आपण इतरांना कसे तृणवत् लेखतो याचे गमक म्हणून तो पायांत गवताची वाकी घालीत असे. पुढे गणपती आपयांच्या सूचनेवरून त्याने डोमेश्राम येथे जाऊन चक्रधरांची भेट घेतली. या भेटीचा प्रसंग 'लीळाचरित्रा' च्या उत्तरार्धात सविस्तरपणे वर्णिलेला आहे (ली. ११३). वाटेने येताना चक्रधरांशी वाद कसा करावयाचा याविषयी पंडित महींद्रभट्टांनी पुष्कळ मनोरथ रचिले होते. परंतु प्रत्यक्ष भेटीत चक्रधरांनी संस्कृत व मराठी या दोन्ही भाषांतून केलेल्या प्रभावी निरूपणामुळे अखेरीस म्हाइंभटास बोध होऊन त्यांच्याविषयी 'हा ईश्वर' अशी प्रतीती आली, व स्वामींना दंडवते घालून तो तेथून उठला. या प्रसंगाने त्याची वृत्ती एकदम पालटली व तो देहाने जरी स्वगृही परतला तरी त्याचे मन मात्र चक्रधरांपाशीच राहिले. ही वृत्ती हळूहळू वाढत गेली व त्यानंतर वर्षभराने सरळ रिधपूरला जाऊन त्याने गोविंदप्रभूंकडून पंथाची दीक्षा घेतली. त्या दिवशी भावैची चतुर्दशी होती. म्हाइंभटांनी गूळ व 'सोनेसळा फुटा', म्ह. सोनेसळी वस्त्र, गोविंदप्रभूस अर्पण करून त्यांना दंडवत घातले आणि 'मज चुलीची राख पुंजा सांडुं देयावा' अशी विनवणी करून ते त्यांचे 'सेवादास्य' करू लागले (गो. चरित्र, क्र. ९७). याप्रमाणे म्हाइंभट महानुभाव पंथात आले. त्यांच्या पंथप्रवेशाचा वृत्तान्त 'लीळाचरित्रा' च्या उत्तरार्धात वाचावयास मिळतो (ली. ४७१).

म्हाइंभट मूळचे श्रीमंत होते. त्यामुळे गोविंदप्रभूजवळ राहू लागल्यावर तेथील भिक्षान्न खाणे त्यांना प्रथम फार जड गेले. परंतु लौकरच त्यांनी त्या कदानाची स्वतःला सवय लावून घेतली. आपली संपत्ती त्यांनी गुरुसेवेकडे लावली व रिधपूर येथील राजमठाभोवतालचा परिसर खरीदून देवळावर ' तांबेयाचें पत्र ' केले (गो. चरित्र, ११५). रिधपूर येथे असताना ते सोन्याचांदीचा व्यापार करीत. परंतु सराफीत मिळालेला सर्व पैसा ते गुरुसेवेकडे खर्च करीत असल्याने या अर्थार्जनाचा डाग त्यांच्या विरक्तीस लागत नाही.

म्हाइंभट गुरुकुलाशी अखेरपर्यंत एकनिष्ठ राहिले. ते नेहमी गोविंद-प्रभूंच्या सेवेत असावयाचे. म्हणूनच " म्हाइंभटाते श्रीप्रभुदास्यावेगळें जो दाखवी : तयासि मी महावाक्य वाखाणीन " अशी होड भटोबासांनी घातली होती (स्मृ. २४७). " तुम्ही माझेया चक्रस्वामीचिया धुरा " हा आउसेने म्हाइंभटाविषयी व्यक्त केलेला अभिप्राय अनेक दृष्टींनी यथार्थ आहे (स्मृ. १९७). याप्रमाणे गोविंदप्रभू व चक्रधर या दोन्ही ' देवां ' ची आमरण सेवा करून त्यांची ' लीळा ' चरित्रे लिहिण्याचे कार्य पूर्ण करून म्हाइंभट शके १२२५ च्या सुमारास मरण पावले. त्यांच्या देहावसानाचा प्रसंग ' स्मृतिस्थळा 'त अतिशय सरसतेने वर्णिला आहे. आपला अंतकाळ जवळ आला असे पाहून म्हाइंभटांनी भटोबासांना चरणस्पर्श करून म्हटले, " भटो : मज देव होईल ? " तेव्हा दोन्ही देवांचे सन्निधान-दास्य लाभले असताना ते असे का म्हणतात याचे भटोबासांना आश्चर्य वाटले व ते आश्वासनपूर्वक त्यांना म्हणाले, " तुम्हां जरि देवो नव्हे : तरा कोण्हाहा देव नव्हे : म्हणौनि तुम्हां देवो होईल " : यावर समाधान पावून " माझे कांहीं वोखटें नेघावें " अशी प्रार्थना भटोबासांना करून म्हाइंभटांनी हात जोडले व देह ठेवला (स्मृ. १९८).

✓ ' लीळाचरित्र ' हा म्हाइंभटांचा प्रमुख ग्रंथ असून त्यामुळेच त्यांचे नाव आद्य मराठी गद्यकार व चरित्रकार म्हणून घेतले जाते. याशिवाय ' ऋद्धिपुरचरित्र ' किंवा श्रीगोविंदप्रभु-चरित्र व श्रीकृष्णचरित्र हे दोन गद्य चरित्रग्रंथही त्यांचेच आहेत. तसेच ' जतीचा दशकु ' म्हणून त्यांनी

रचिलेल्या दहा आरत्या प्रसिद्ध असून महदंबेच्या 'धवळ्यां' च्या उत्तरार्धासही त्यांचा हातभार लागलेला दिसतो.

प्रस्तुत उतान्यात एकूण २७ लीळा असून त्या एकांक (१ ते ५), पूर्वार्ध (६ ते १५) व उत्तरार्ध (१६ ते २७) याप्रमाणे 'लीळाचरित्रा'च्या तिन्ही भागांतून निवडलेल्या आहेत. तसेच त्यांची निवड करताना त्यांतून मुख्यतः श्रीचक्रधरस्वामींचे चरित्रचित्र उभे राहावे अशी दृष्टी ठेवलेली असल्यामुळे हा एक उतारा वाचूनही स्वामींच्या समग्र 'लीळाचरित्रा'ची कल्पना येऊ शकेल.

१ ते ४. या चार लीळा 'एकांका' तील असून त्यांत चक्रधरांच्या पूर्वायुष्यातील ठळक घटना सांगितल्या आहेत. पैकी पहिली लीळा त्यांच्या अवतारस्वीकाराची असून तीत गुजराथच्या प्रधानाचा मृत पुत्र हरिपाळदेव याच्या शरीरात प्रवेश करून द्वारावतीच्या चांगदेव राउळांनी जो नवा अवतार धारण केला त्याचा वृत्तान्त आला आहे. चक्रधर हाच हा नवा अवतार होय. (१) **वास पाहणे** : विशिष्ट दिशेने, किंवा तोंडाकडे पाहणे. यादवकालीन गद्यातील एक रूढ वाक्प्रचार; **गोसावी** : श्रीचक्रधर. मात्र अद्यापि ते जिवंत झालेले हरिपाळदेवच. आहेत; **कमळाभाइसे** : हरिपाळदेवाची पत्नी. हरिपाळदेव मेल्यामुळे तिला वैधव्य आले होते; पण आता तो जिवंत झाल्याचे कळल्यावर तिला पुन्हा सौभाग्य चिन्हे दिली; **त्याचे गुणधर्म** : हरिपाळदेवाचे. चांगदेव राउळांनी त्याचा देह स्वीकारला व त्याबरोबरच त्याचे सर्व गुणधर्म - गोपाळमंत्राची दीक्षा, गोपाळाची शपथ घेण्याची सवय, पत्नीवर प्रेम व द्यूताचे व्यसन - त्याच्या हरिपाळदेव या नावासह स्वीकारले. सारांश, चांगदेव राउळ अंतर्बाह्य हरिपाळदेव झाले; **गोपाळण्ही आण** : पूर्वीच्या हरिपाळदेवाची भाषा गुजरानी असल्यामुळे त्याच्या तोंडी साहजिकच 'गोपाळण्ही' हे षष्ठ्यन्त गुजरानी रूप होते. ते तर या नव्या अवताराने घेतलेच; पण पुढे सुद्धा गुजराथ सोडून महाराष्ट्रात आल्यावर हा गुजरानी भाषेचा पहिला संस्कार त्यांच्या ठिकाणी शिल्लक होता असे एका प्रसंगावरून दिसते (ली. पूर्वार्ध, १. ९०); **पुरुषें उठविलें असैल** : जिवंत झालेला आपला पुत्र हरिपाळदेवच आहे, की त्याच्या मृत शरीरात

आणखी कोणी प्रवेश केला आहे, अशी शंका त्याच्या पित्याला आली व तिचे निरसनही त्याने सर्वत्र शोध घेऊन केले. तेव्हा तरी जवळपास कोणा सिद्ध पुरुषाने देहत्याग केल्याचे त्याच्या आढळात आले नाही; **बिहरणीचिया खुणा** : स्वतःची खात्री करून घेण्यासाठी प्रधानाने आपल्या पत्नीकरवी कमळाइसेला, म्ह. हरिपाळदेवाच्या बायकोला, सांगून तिच्याकडून त्याला त्यांच्या एकान्तातील विलासाच्या खुणा विचारल्या. तिच्या प्रश्नांची उत्तरे हरिपाळदेवाने समाधानकारक दिल्याचे ऐकून हा आपला पुत्रच आहे, त्याच्या मृत शरीरात प्रवेश केलेला दुसरा कोणी नव्हे, याची विशाळदेवाला खात्री पटली. (२) द्यूतकीडेची ही लीळा चक्रधरांच्या पारमार्थिक जीवनाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाची आहे. कारण या प्रसंगानेच ते विरक्त होऊन पुढील मार्गास लागले. जिच्यावर आपण अत्यंत प्रेम करीत आलो त्या कमळाइसेने अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी आपणापेक्षा आपल्या दागिन्यांची अधिक काळजी घ्यावी याचे हरिपाळदेवाला फार वाईट वाटले व या प्रसंगाने तो जो उदास झाला तो कायमचाच ! ही घटना त्याच्या भावी आध्यात्मिक जीवनाची प्रेरक ठरली. **राज्य केले** : कालक्रमणा केली; **जोडीलें असे तें तुझें नव्हे** : आतापर्यंत मी जे द्रव्य मिळविले ते तुझ्याच साठी. (३) मागील लीळेत सांगितलेल्या प्रसंगाने उदास झालेला हरिपाळदेव गृहत्याग करण्याची संधीच पाहात होता. ती संधी त्याला रामटेकच्या यात्रेच्या निमित्ताने मिळाली व त्याने घर सोडले. **रामयात्रा** : नागपूरजवळच्या रामटेकची यात्रा; **तो देसु पारका** : तेव्हा महाराष्ट्रातील यादव राजे व गुजरातचे राजे यांच्यात वैर असल्याने विशाळदेव रामटेकच्या प्रांताला परका देश म्हणत आहे. **पेणेंप्रति एकु एकें** : प्रत्येक मुक्कामाहून एकेका सेवकाला परत पाठविण्याचा उपक्रम हरिपाळदेवाने चालू केला. असे होता होता अखेरीस दोनच सेवक त्याच्याजवळ राहिले. शेवटी त्यांनाही चुकवून हरिपाळदेव एकाकी झाला. ही घटना देऊळवाडा (जि. अमरावती) येथे काजळेश्वराच्या देवळात घडली. **श्रीप्रभु** : रिधपूरचे श्रीगोविंदप्रभू. यांच्यापासूनच हरिपाळदेवाने त्यांनी त्याच्याकडे फेकलेल्या सेंगुळे-बुडडे नावाच्या खाद्य पदार्थाच्या रूपाने शक्तिस्वीकार केला. त्याला ' चक्रधर ' हे नावही त्यांनीच दिले अशी पंथीयांची समजूत आहे.

श्रीगोविंदप्रभू किंवा गुंडम राऊळ हे एक विरक्त अवलिया असून त्यांनी द्वारावतीकार श्रीचांगदेव राऊळ यांजकडून शक्तिस्वीकार केला होता. आता त्यांनी चक्रधरांच्या ठिकाणी शक्तिसंचार करून परंपरा चालू ठेवली; गगनाची वास पाती : गोविंदप्रभू मान वर करून आकाशाकडे पाहात बसत. (४) श्रीगोविंदप्रभूंकडून शक्तिस्वीकार केल्यानंतर चक्रधरांची जी उन्मनस्क अवस्था झाली तिचे वर्णन प्रस्तुत लीळेत आहे. या अवस्थेत ते सातपुडा पर्वतातील सालबर्डीच्या डोंगरात बारा वर्षे होते. ते ' मौनीबाबांचे स्थान ' म्हणून आज ओळखले जाते. अवस्था स्वीकारिलि : उन्मनस्क विरक्तावस्थेचा स्वीकार केला. ' अवस्था ' हा शब्द या अर्थाने ज्ञानेश्वरही वापरतात. उदा०,

“ दिनु तैसी रजनी मज जाली गे माये ।

अवस्था लावुनि गेला अद्युनि कां न ये ॥ ”

(ज्ञानेश्वर गाथा, क्र. ३६०)

ते वारेनि उगवति.... चक्रधरांची विरक्ती अशी होती की, त्यांचे लांबवर वाढलेले केस काटेरी झुडपात गुंतले तर ते स्वतः मोकळे न करता वाऱ्याने ते आपोआप मोकळे होतील किंवा कोणी जाणारा येणारा ते मोकळे करील तेव्हाच ते तेथून पुढे जात.

५. चक्रधरांच्या ' एकांका ' तील भ्रमन्तीची समाप्ती प्रतिष्ठान येथे झाली. तेथे त्यांची बाइसेशी झालेली पहिली भेट हा प्रस्तुत लीळेचा विषय आहे. भोगावती : पैठण येथील गोदावरीच्या पात्रातील एक स्थान. (“ गंगे-मध्ये भोगावती : पूर्वाभिमुख : भोगावतीयसि च्यारी पटीसाळा : ” — स्थानपोथी, पृ. १९). बाइ : चक्रधरांना मेहकर येथे भेटलेली बोणेबाई. ती तेथून पुढे पैठणास येईपर्यंत चक्रधरांच्या बरोबर होती. तिनेच त्यांचे मौनव्रत पाहून त्यांना ' मौनिदेव ' किंवा ' मुनिदेव ' असे नाव ठेवले होते. सिंहस्थाच्या निमित्ताने त्र्यंबकच्या यात्रेसाठी म्हणून ती दोघे निघाली. पण पैठणला आल्यावर चक्रधर तेथेच बाइसेकडे, म्हणजे नागूबाईकडे राहिले व बोणेबाई यांना तेथे सोडून आपण एकटीच पुढे त्र्यंबकला गेली. तो वृत्तान्त यापुढील लीळेत आला आहे. बाइ म्हणजे ही बाणेबाई, व बाइसे

म्हणजे चक्रधर पैठणला जिच्याकडे राहिले ती नागूबाई. ही बाइसे त्यांची पहिली शिष्या झाली व ती आमरण त्यांच्या सेवेत होती. महानुभाव पंथात ती 'नागांबिका' या वाङ्मयीन नावानेही ओळखली जाते. **वामदेव** : बाइसे हिचे पहिले गुरु; **हांसूबाई** : बाइसे हिची पूर्वाश्रमीची शिष्या. ती तिच्यापाशीच रहात असे.

६-७. या चक्रधर-चरित्राच्या 'पूर्वार्धा' च्या प्रारंभीच्या लीळा असून त्यांत चक्रधर आपली एकाकी अवस्थेतील भ्रमंती संपवून पैठण येथे आले व तेथे नागूबाई किंवा वाइसे हिच्या ठिकाणी दृष्टिद्वारा प्रेमदान करून त्यांनी तिला आपला पहिला शिष्य केले हा कथाभाग आला आहे. या प्रारंभीच्या लीळांमसून त्यांच्या लौकिक जीवनास आरंभ झाला व त्यांच्याभोवती हळूहळू भक्तांचा मेळावा गोळा होऊ लागला. (६) **सांगतु नीगाला** : वाणेबाई स्वामींना घेऊन यात्रेकरूंच्या मेळाव्यात व्यंबकला निघाली होती. 'सांगत' म्हणजे मेळावा. त्यांचा पैठणचा मुक्काम हलला, म्हणून वाणेबाई स्वामींना पुढे चलण्याविषयी सांगत आहे; 'माहात्म्यासि काइसा त्रीयंबकु' : चक्रधरांसारखे महात्मे स्वतःच तीर्थरूप असल्यामुळे त्यांना आणखी तीर्थयात्रा कशाला पाहिजे? **पाये-पुसणें बैसों घातलें** : बाइसेचे हे करणे तिला अजून चक्रधरांच्या मोठेपणाची कल्पना आलेली नाही, त्याचे द्योतक आहे. (७) **नागुबाईसा स्तीति जाली** : स्वामींनी बाइसेच्या ठिकाणी दृष्टिद्वारा प्रेमसंचार केला त्याचे हे वर्णन आहे. 'स्थिति' म्हणजे उन्मन्यवस्था; 'एथ मी सूळीं सूदलीये असैं....' : येथे मी उच्चासनावर बसल्ये आहे, आणि स्वामी खाली आहेत. **अवसरु करीति** : 'अवसर' म्हणजे समय, प्रसंग. अवसर करणे म्हणजे दैनंदिन जीवनक्रमातील ती ती वेळ किंवा तो तो प्रसंग साजरा करणे. उदा०, स्नान, पूजा, भोजन इ. **कळिका एकि संचरीली** : ईश्वर भक्तांच्या ठिकाणी ज्या प्रेमाचा संचार करतो ते एकपासून चार कळिकांचे असते. येथे बाइसेच्या ठिकाणी एक कळिकेचे प्रेम संचारले. हा प्रेमसंचार दृष्टिद्वाराच होतो. (" प्रेमाचा संचार तो दृष्टिद्वारकचि : उभयाचीये : आंधळेया पाठिमोन्या न संचरे " : -लक्षणस्थळ, उद्धरण, १३)

हा प्रेमसंचार होताच भक्ताच्या ठिकाणचे विकार, विकल्प व स्वभाव हे तिन्ही दोष नाहीसे होतात.

८. चक्रधरस्वामींवर झालेल्या पहिल्या विषप्रयोगाची ही हकीगत आहे. तो प्रयोग महदाश्रम व ब्रह्मसानू या दोन राजपुरोहितांनी आपल्या शिष्यांच्या मार्फत स्वामींना विषमिश्रित ' फोडी ' म्हणजे सुपारीची खांडे देऊन केला. या प्रसंगाचे वर्णन मुनी केशिराज आपल्या ' मूर्तिप्रकाश ' या ग्रंथात पुढीलप्रमाणे करतात :

“ वीखें घोळुनि दातारा । फोडी वोळगवीलीया श्रीचक्रधरा ॥ ३१९ ॥
दोख वीसरौनि कैवल्यनाथें । नीर्वीख केले द्रीष्टीपातें ।
परी पापीय न्हाती माघौतें । वासना उपमर्देना ॥ ३२६ ॥ ”

९. या लीळेत स्वामींविषयी मत्सराने जळणाऱ्या ब्रह्मसानूने त्यांच्यावर केलेल्या दुसऱ्या विषप्रयोगाचे वर्णन आले आहे. या वेळी मात्र वासनाग, काळकूट, मेणा व खडिया किंवा रगतशिंगी यांसारखी चार जालीम विषे एकत्र केली असल्याने त्यांचा थोडाफार परिणाम स्वामींवर झाला. याच वेळी त्यांनी “ हे नुसते राळेमवणे असून खांबपूजा पुढेच आहे. पण मी असा सुखासुखी जाणार नाही; संबंध राष्ट्राला बोल लावीन आणि मगच जाईन ” हे प्रसिद्ध उद्गार काढले. ते ' मूर्तिप्रकाश ' कार केशिराज पुढील शब्दांत देतात :—

“...तवं देवें बोलिलें बाई भेवों नका । काहीं नव्हे ॥ ३३१ ॥
एकातें नीमीत्य केलयावांचौनी । न वचीजे हें राष्ट्र सांडौनि ।
मग तीसरां दीसीं कैवल्यदानीं । पीडा परीतेजीली ॥ ३३२ ॥ ”

एका एक विरोधियें : स्वामींना एकत्र करून दिलेली चार विषे, त्यांतील एकावर उपाय करावा तर दुसरे चढते, अशा प्रकारची परस्पर-विरोधी होती.

१०-११. या दोन लीळा यादवनृप महादेवराय (शके ११८२-९३) यांच्या विषयीच्या असून त्यांत त्यांची चक्रधराविषयी निष्ठा व स्वामींची निःस्पृहता दिसून येतात. यापूर्वीच्या एका लीळेत (पूर्वार्ध ८२) स्वामींनी

महादेवरायाविषयी ' माहादेओ राज्यधर्म जाणे ' असे गौरवपर उद्गार काढले होते. त्यामुळेच कदाचित् त्याने राज्यत्याग करून आपणास अनुसरावे हे त्यांना मान्य नसेल व म्हणून त्यांनी त्याची भेट घेण्याचे टाळले.

१०. ' जो जीये वोळगीचा...इ. ' : राजा विचारतो, " जो सेवक ज्या सेवाधिकारस्थानी दिसावयाचा तो तेथे दिसत नाही हे कसे ? हे सारे गेले कोठे ? "

११. ' राज्य संपादील ' : राज्य आपल्या पदरात घालून महादेवराय स्वतः सेवक होऊन राहिल. (पुढे साडेतीनशे वर्षांनी घडून आलेल्या शिव-समर्थ प्रसंगाची आठवण येथे होते.) ' पोरें हो : तरि तुम्ही रिगों नल्हा ' : स्वामी बाइसेला म्हणतात, " महादेवराय पात्र व निष्ठावान असल्याने तो आपले सर्वस्व देऊन मला अनुसरेल व मग साहजिकच तो पट्टशिष्य होऊन तुम्ही सर्वजण बाजूला पडाल. " महादेवराय यादवामुळे आपला सामान्य परिवार आपणापासून दूर व्हावा हे खुद्द स्वामींनाही नको होते. म्हणूनच त्यांनी त्याची भेट घेण्याचे टाळले.

१२. हिवरळी येथे झालेल्या दिवाळसणाची ही लीळा सामाजिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहेच. शिवाय ऐतिहासिक दृष्टीनेही तिला महत्त्व आहे. ' चरित्र अबाब ' नावाच्या शके १६८२ मध्ये लिहिलेल्या एका पोथीत चक्रधरांच्या पर्यटनात एकूण किती दिवाळ्या आल्या त्याचा हिशेब दिलेला आहे. त्यात हिवरळीची ही दिवाळी चवथी म्हणून सांगितली आहे. त्यावरून चक्रधर हिवरळीस शके ११९० च्या कार्तिकात होते असे अनुमान भी. नेने यांनी काढले आहे (' लीळाचरित्र ', भा. ३, पूर्वार्ध-खं. २, प्रस्तावना, पृ. ५).

१३. ही लीळा ऐतिहासिक माहितीच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. महादेवराव यादवाचा त्यानंतर काही काळ गादीवर आलेला मुलगा आमणदेव याचा वध करून कान्हरदेव यादवाचा मुलगा रामदेवराव हा देवगिरीचा सत्ताधीश झाल्याची ही घटना शके ११९३ (इ. स. १२७१) मधील आहे. आमणदेवाचा उल्लेख पैठणच्या शके ११९३ च्या

ताम्रपटात आहे (इंडियन अँटिकरी, खं. १४, पृ. ३१७).
सविता : सध्याचे ' सेवते ' (जि. औरंगाबाद). सेवत्याच्या नागनाथाचे
 देऊळ प्रसिद्ध आहे; **महादेव पाठक व इंद्रभट** : चक्रधरस्वामींचे
 दोन भक्त.

१४. या लीळेत आउसे या नावाची एक जोगीण चक्रधरस्वामींना
 अनुसरून त्यांच्या मार्गात आली त्या प्रसंगाचे वर्णन आले आहे. आउसे
 ही एका दीक्षिताची कन्या व उपासण्याची सून होती. पुढे ती जोगीण झाली
 व आपणास परीस प्राप्त व्हावा म्हणून ती विझवासिनी देवीची आराधना
 करू लागली. तेव्हा तिला ' गंगातीराला जावे, म्हणजे तेथे परीस मिळेल'
 असा दृष्टान्त झाला व त्याप्रमाणे ती काउळगावला आली. तेथून जवळच
 जोगेश्वरी येथे चक्रधरस्वामींचा मुक्काम होता. त्यांना आउसा येऊन भेटली
 व या प्रथमभेटीतच त्यांच्या रूपाने आपणास परीस लाभला अशी तिची
 भावना झाली. **गोरख फोकरिला** : गोरखनाथाचे नाव घेऊन भिक्षा
 मागितली. **डांगरा** : आउसेचा कुत्रा. तिच्याबरोबर तोही स्वामींचा
 अनन्य भक्त झाला. **थडीया थडीया** : (नदीच्या) काठाकाठाने.
 ' पुरुषासि कैसा अवस्वरु असे ' : स्वामी आता काय करीत आहेत ?
करणे प्रवर्तलीं : ' करण ' म्हणजे योगासन किंवा योगानुभव. अशा
 प्रकारची पाच करणे (१ उजाइ, २ पवन-उजाइ, ३ भाटी-उजाइ,
 ४ हासळी, व ५ सिंगणी नाद) चक्रधरस्वामींच्या सान्निध्यात आउसेने
 अनुभविली. **जोगलादेवी...तितरिया महुवाचा कृष्णेया** : ही दोन
 आउसेच्या नित्याच्या पूजेची दैवते होती. त्यांपैकी तिरप्या मानेच्या
 कृष्णावर तिची विशेष भक्ती होती. कारण तो तिला मार्गदर्शन करीत
 असे. म्हणून तो कृष्ण तेवढा आपणाजवळ असू द्यावा असे ती स्वामींना
 म्हणते. **ब्राह्मणी माहात्मी केली** : आउसेला संन्यासदीक्षा देऊन स्वामींनी
 तिला संन्यासिनी केले. **उमाइसे** : भटोबासांची बहीण; **मंडळिक** म्हणजेच
 नाथोबा. त्याच्याकडे रोजचे पंचाग सांगण्याचे काम असल्यामुळे त्याचे हे
 नाव पडले होते.

१५. या लीळेत स्वामींनी नागदेवाला बोध केल्याचा प्रसंग असल्याने
 ती विशेष महत्त्वाची आहे. नागदेवाने स्वामींची घेतलेली ही सहावी भेट.

यापूर्वीच्या भेटीतून त्याच्या मनात स्वामींच्याविषयी चढता-वाढता आदर-भाव निर्माण झालाच होता. या भेटीत चक्रधरस्वामी हे ईश्वरी अवतार असल्याची नागदेवाला प्रतीती आली व त्यांना अनुसरण्यास तो सिद्ध झाला. त्याच्या प्रत्यक्ष अनुसरणाचा प्रसंग पुढे 'उत्तरार्धा'च्या प्रारंभी आहे. नागदेव किंवा भटोबास हा महानुभाव पंथाचा आद्य आचार्य असल्यामुळे त्याचा प्रस्तुत लीळेत आलेला पूर्वेतिहास महत्त्वाचा आहे. मग अनुभवीचीया सांघों आदरीलिया : रिधपुरास गोविंदप्रभूपाशी काही दिवस राहून तेथून परत आलेला नागदेव चक्रधरस्वामींना त्यांच्या काही लीळा किंवा आठवणी सांगत आहे. वेढे करीति : शतपावली करीत. आपविहीर : रिधपुरातील एक स्थान; 'मग श्रीप्रभुवरि एथें माहात्मेयावरि कैसी प्रतीति आति': महात्मा म्हणजे दादोस किंवा रामदेव. तो नागदेवाच्या कुटुंबातील अनेकजणांचा पूर्वाश्रमीचा गुरु असल्याने त्याच्याविषयी नागदेवाच्या मनात श्रद्धा होती. परंतु आता तो रिधपूरला जाऊन गोविंदप्रभूंना भेटून आला होता व तेथील आठवणी त्याच्या मनात ताज्या होत्या. त्या ऐकून स्वामी त्याला विचारतात, " श्रीप्रभू आणि महात्मा (म्ह. रामदेव) या दोघांविषयी तुला सारखीच प्रतीती येते का ? हे दोघे तुला सारख्याच योग्यतेचे वाटतात का ? " त्यावर नागदेवाने ' होय ' असे म्हणताच बाइसा त्याच्यावर रागावते. पण स्वामी शांत राहून उलट बाइसेलाच तिच्या पूर्वीच्या वागण्याची आठवण करून देतात व नागदेवाची वाजू घेतात. पायपुसणें बैसाविया घातलें इ० चक्रधरस्वामी व बाइसा यांच्या प्रथम भेटीचा हा प्रसंग ' लीळाचरित्रा'च्या पूर्वार्धातील पहिल्या दोन लीळांत आलेला आहे (क्र. ६). तेव्हा बाइसेला स्वामींची योग्यता कळली नसल्याने तिने त्यांना सामान्यजनाप्रमाणे वागविले. त्याची आठवण स्वामी या प्रसंगाने तिला करून देत आहेत. प्राणीयांसि काइ सतेव जाणणें असे : वाइसेचे तेव्हाचे व नागदेवाचे आताचे वागणे समजून घेऊन स्वामी म्हणतात, " प्राणी स्वतः होऊन काहीच जाणत नाही. त्याला परमेश्वराकडून जाणीव प्राप्त होते." श्रीप्रभूची केळिक्रीडा : माहात्मेयाचें चेष्टत : गोविंदप्रभूंचे वागणे व तुलनेने दादोसाच्या किंवा रामदेवाच्या चेष्टा. ' श्रीप्रभु तें निर्गुण ब्रह्म...' हे स्वामींनी नागदेवाला केलेले

निरूपण आहे. ते ऐकून तो अंतर्मुख झाला (' गोसावी नीरूपीलें तें आवांकीत होतां ') व त्यावर अधिक विचार करता स्वामी ईश्वरी अवतार आहेत असा त्याला बोध झाला.

१६. नागदेव किंवा भटोबास यांना चक्रधरस्वामी हे ईश्वरी अवतार होत याची आलेली प्रतीती म्हणजे ' लीळाचरित्रा ' चा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांच्यातील संधिप्रसंग होय. तो पूर्वार्धाच्या अखेरीस घडलेला आहे. त्यानंतर स्वामींचे खडकुली येथे आगमन होऊन 'पूर्वार्ध' संपतो. ' उत्तरार्धा ' च्या प्रारंभीची प्रस्तुतची लीळा भटोबासांच्या ' अनुसरणा ' चा, म्हणजे संन्यासदीक्षाग्रहणाचा प्रसंग सविस्तर सांगते. दादोस किंवा रामदेव हा भटोबासांचा पूर्वाश्रमीचा गुरु होता. साहजिकच त्याला आपला शिष्य आपणास सोडून दुसरा गुरु करू लागला याचे वैषम्य वाटले व त्याप्रमाणे त्याने आपणाकडून या गोष्टीला विरोधही केला. परंतु त्याचा उपयोग झाला नाही व भटोबासांनी चक्रधरस्वामींचे शिष्यत्व स्वीकारले. मग दादोसाचें लागलेपण काढले ; ' लागलेपण ' म्हणजे संबंध, येथे गुरुशिष्य-संबंध. भटोबासांनी दादोसाचे शिष्यत्व सोडून चक्रधर-स्वामींचे शिष्यत्व स्वीकारले. आवैसा : नागदेव किंवा भटोबास यांची आई. हा नागदेवो...खांडाखापरा मुंचला ऐसे जाणावें ' : दादोस आवैसेला दांभिकपणाने म्हणतो, " हा नागदेव स्वामींजवळ राहू पाहतो खरे; पण त्यात त्याच्या संसाराचा सर्वनाश होणार आहे. " 'मी भलेतो अर्थु न विचारितु न करीं ' : भटोबास सावधपणे म्हणतात, " मी विचार न करता वाटेल ते करणार नाही. " ' अळंचु पाळंचु ' : आळंच किंवा पाळंच म्हणजे प्रकट चर्चा किंवा वादविवाद. त्यापासून वरील जोडशब्द साधला आहे. हे वाक्य ' सूत्रपाठा ' च्या ' आचारमालिके ' त आहे (क. १६६). ' हा अनेगा धांडाळाचा असे ' : ' नागदेव हा आपल्या पूर्वायुष्यात एक छंदीफंदी मनुष्य होता. तो सदा ' मोकळा कासवटा ' आणि ' आडवी वेर्णा ' घालून फिरत असे. ' गोसावीयाचें यासि काइ चळों ठेलें असे ' : दादोस म्हणतो, " स्वामींच्या सहवासाने नागदेवाचे पूर्वीचे काय बदलले आहे ? ' त्यावर स्वामी उत्तर देतात, ' न चळो कां गा ? ' म्हणजे ' का बदलणार नाही ? ' उमाइसे : भटो-

बासांची बहीण, आवैसेची मुलगी. महदाइसे : भटोबासांची चुलत बहीण. ' धवळे ' रचणारी प्रसिद्ध कवयित्री. तैसें एथ राहों नेदिजे कीं... ' : स्वामी भटोबासांना म्हणतात, " येथे, म्हणजे माझ्याजवळ येणेजाणे हे तुमच्या नव्हे तर माझ्या इच्छेने व्हावे." सुतीए काळीं जें बोलिजे... ' : ' सुतीए काळीं ' म्हणजे जन्मकाळी, अर्थात् दिवस निघताना किंवा प्रभात-काळीं. भटोबास स्वामींना आज्ञापालनाचा शब्द सकाळच्या वेळी देतात, त्यामुळे ते तो जन्मभर पाळतील असा स्वामींना विश्वास वाटतो.

१७. ही लीळा चक्रधरांच्या अहिंसाव्रताची निदर्शक आहे. रेडनायक : स्वामींचा एक भक्त; घोडेयाकारणें पाइकीं वळघा केला : घोडा पळवून नेण्यासाठी त्यांच्या घरावर हल्ला केला; भीतरिला बाहीरिल नागवेती... : आतील लोक बाहेरच्या लोकांना व बाहेरील आतीलांना लुटीत होते, परस्परांत हाणामारी चालू होती. भटोबासां पूर्वील आठवलें : भटोबास हे आपल्या पूर्वायुष्यात ' अनेगा धांडाळाचे ' म्हणजे भलतेसलते उद्योग करणारे होते असा उल्लेख उत्तरार्धाच्या पहिल्याच लीळेत आहे. प्रस्तुत प्रसंगी कान्हरनायकाच्या घरावर पडलेला दरोडा पाहून त्यांना आपले पूर्वचरित्र आठवते व त्यासरशी ते ' बळी रे बळी ' अशी आरोळी ठोकतात. (तुळा : " अंतरींचें धांवे स्वभावे बाहिरी " - तुकाराम). ' हें करि तेया नरक .... ' : हिंसेला निमित्त्य होणारा हाडाचा केलेला बाण स्वामींनी रेडनायकाच्या सेवकाकडून मागून आणला आणि त्याचा चुरा करून तो जमिनीत पुरून टाकला. हेतू हा, की हे हिंसेचे साधनच नष्ट करून टाकावे. हिंसा करणारा, पाहणारा व हिंसेला मदत करणारा हे सर्वच नरकाची जोड करून घेतात, म्हणून हिंसावृत्ती मुळातच नष्ट करावी असा उपदेश स्वामी या प्रसंगी करतात. वरील वाक्य ' सूत्रपाठा ' च्या आचार-प्रकरणात २४१ वे सूत्र म्हणून आहे. वोहट्टु करा : माघार घ्या; तें माझेनि कानसुलेंचि कांड गेलें : तो बाण माझ्या कानशिलाला लागून गेला; देमाइसे : स्वामींची एक निष्ठावंत भक्त.

१८. ही लीळा चक्रधरांच्या मठातील कडक शिस्तीची व तेथील वैराग्याच्या आणि निःस्पृहतेच्या वातावरणाची द्योतक आहे. आपल्या शिष्यांनी कोठे जावे व कोठे जाऊ नये याविषयी त्यांचे स्पष्ट आदेश होते,

आणि त्यामुळे भटोबास व नाथोबा यांच्यासारखे ज्येष्ठ शिष्य श्राद्धाच्या भोजनास जातात हे पाहून स्वामी त्यांची चांगलीच कानउघाडणी करतात. 'ते महात्मे कीं गा' : रेडनायकाच्या विनंतीला स्वामींनी वरील मोघम परंतु सूचक उत्तर दिले. त्यांचे म्हणणे, भटोबास व नाथोबा हे संन्यासपंथी महात्मे असल्याने त्यांना श्राद्धासारख्या प्रसंगी बोलावणे योग्य नव्हे. आउसे हरिखैली : स्वामी आउसेला तिच्या अपराधाबद्दल कित्येकदा मठाबाहेर घालवीत, पण भटोबास किंवा नाथोबा यांच्यावर अशी पाळी क्वचितच येई. म्हणून या प्रसंगी त्यांना बाहेर काढण्यात आउसेला विशेष आनंद होतो. 'होता नव्हता अर्थु आपला आपणचि जाणावा कीं' : स्वामी म्हणतात, "माझ्या बोलण्यातील सूचना तुम्ही जाणून घ्यावयास पाहिजे होती. ती न घेता तुम्ही आपल्या वागण्याची जबाबदारी माझ्यावर टाकता हे योग्य नव्हे."

१९. ही लीळा चक्रधरस्वामींची निरूपणप्रवृत्ती व भटोबासांचा अधिकार सांगणारी आहे. स्वामी त्यांच्यासाठी निरूपण करण्याचे काही वेळ थांबतात व ते आल्यावर त्यांच्यासाठी तेच निरूपण पुन्हा करतात. यावरून या गुरुशिष्यांची योग्यता कळून येते. 'देवो तो अछेद....' सूत्रपाठ, आचार २२७ वे सूत्र. (पहा भगवद्गीता २.२४); 'एथ प्रवृत्ति जाली...' (सूत्रपाठ, विचार ११५); 'बाइ : वानरेसांसि कवण ठावो?' पाने मांडलेली पाहून स्वामी विचारतात, "यात वानरेशाचा (म्ह. नागदेवाचा) ठाव, म्ह. पान कोणते?" यावर 'ठाव' या शब्दावर श्लेष करून तो म्हणतो "मला स्वामीवाचून दुसरा ठाव (म्ह. आधार) कोणता?" 'एल्हो एल्हो : कैसे उंदराचे पूंस' : एल्हो, म्हणजे साधे, ही वयाने पोर होती. तेव्हा भटोबास जेवताना तिच्याशी हास्यविनोद करीत आहेत.

२०. 'लीळाचरित्र'कार म्हाइंभट यांच्या प्रथम भेटीचे वर्णन करणारी ही लीळा महत्त्वाची आहे. या भेटीत चक्रधरस्वामींशी वाद करताना ते निरुत्तर झाले व स्वामी हे ईश्वरी अवतार होत अशी त्यांना प्रचींती आली. सार्वे दरुसनते प्रभाकर : षड्दर्शने पुढीलप्रमाणे आहेत—
१. न्याय, २. वैशेषिक, ३. वेदान्त, ४. बौद्धमत, ५. सांख्य, ६. पूर्वमीमांसा.

पैकी मीमांसादर्शनाचा एक आचार्य म्हणून प्रभाकराचे नाव प्रसिद्ध आहे. मात्र प्रभाकर हे दर्शनाचे नाव नव्हे; गणपति आपयो : म्हाइंभटाचा विद्यागुरु; ' उभये गंगातटाक्षीं... ' : ' पानरट ' म्हणजे पालापाचोळा, आणि ' पानरट धरणे ' म्हणजे पाटातून वाहणाऱ्या पाण्याला पालापाचोळ्याने अडविणे. मोठमोठ्या पंडितांना वादात अडविण्याचे थोडेफार सामर्थ्य गोदेकाठच्या प्रदेशात एक गणपती आपयोपाशीच होते, हा भावार्थ. ' नीत्य नीमीत्यकै कर्मे... ' : म्हाइंभटांचा कर्ममूलक युक्तिवाद स्वामी खोडून काढतात. मग गोसावीचि मुख केलें : म्हाइंभट निरुत्तर झालेले पाहून स्वामींनी स्वतःच चर्चेस प्रारंभ केला. सृष्टीमध्ये जीउ जेतुलेंहि करी... : सूत्रपाठ, विचार, क्र. २६७. नीराकार नीर्वेव असे... : सूत्रपाठ, ' पूर्वी ' क्र. १. जैसेद्वापरीं श्रीकृष्णचक्रवर्तिचें दास्य... : ईश्वरदास्यच मोचक होय असे स्वामींनी म्हटल्यावर ' निराकार, निरावयव ईश्वराचे दास्य कसे घडेल ' असा प्रश्न म्हाइंभट विचारतो. त्यावर स्वामींनी केलेले महानुभाव पंथातील पंचकृष्णांचे विवेचन येथे आले आहे. त्यावर श्रीकृष्णावताराचे युग आता संपले, मातापूरचे श्रीदत्तात्रेयप्रभू तर अदृश्य, आणि द्वारावतीचे चांगदेव राउळ अविद्यमान याप्रमाणे पहिल्या तीन अवतारांविषयी म्हाइंभट शंका घेतात. चवथा, म्हणजे रिधपूरचा गोविंदप्रभूचा अवतार मोचक होय हे त्यांना पटले, पण त्याने त्यांचे विशेष समाधान झाले नाही. म्हणून शेवटी स्वामींनी स्वतःकडे बोट दाखविले आणि स्पष्टीकरणार्थ हत्तीचा दृष्टान्त सांगितला, तेव्हा म्हाइंभटास ईश्वरस्वरूपाचा बोध होऊन चक्रधर हा ' ईश्वर ' अशी प्रचीती आली.

हस्तीचा दृष्टान्त

गावा हस्ति आला : तेथ जात्यंघ हस्ती पाहों गेले. : एकें पावो देखीला : एकें सोंड देखीली : एकें कानु देखीला : एकें पाठी देखीली : एकें पोट देखीलें : एकें पूंस देखीलें : मग एकमेका संवादति : आरे तुवां हस्ती देखीला : पावो देखीला तो म्हणे हस्ती खांबासारीखा : सोंड देखीली तो म्हणे हस्ती मुसळासारीखा : कानु देखीला तो म्हणे हस्ती सुपासारीखा : पाठि देखीली तो म्हणे हस्ती भीतीसारीखा : पोट देखीलें तो म्हणे हस्ती

कोथळेयासारीखा : पूंस देखीलें तो म्हणे हस्ती खरांटेयासारीखा : ऐसे एकमेकां उरोधीति : तयांमध्ये डोळसु असे तो म्हणे : हा हस्तीचा एकु एकु अवएवु होए : परि हस्ति नव्हे : ऐसां अवएवीं युक्त तो हस्ति ॥ (दृष्टान्तपाठ, क्र. ४३)

(केसोवासांचे दार्ष्टिक) तैसें जयासि जे शक्ति प्रकाशली असे तो तीए शक्तीतें परमेश्वर म्हणे : ज्ञानीया असे तो म्हणे हे ईश्वराची एकिएकि शक्ति होय : परि परमेश्वर नव्हे : ऐसा शक्तीयुक्त तो परमेश्वर ॥

वरील दृष्टान्त ज्या सूत्रांवर आहे ती सूत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत :—“ जो जें होऔनि असे तो तेंचि बोले ॥ १ ॥ अनंतशक्ति परमेश्वर सकळासिही विषयव्यवस्था करीति ॥ २ ॥ ”

२१. महादाश्रम हा यादव राजघराण्याचा पुरोहित होता. चक्रधरांचा तो मत्सर करी व त्यांचा काटा आपल्या मार्गातून काढून टाकण्याचा आतापर्यंत त्याने दोनदा प्रयत्न केला होता. परंतु स्वामीवरील विषप्रयोगाचे त्याचे हे दोन्ही प्रयत्न फसले होते (क्र. ८-९). प्रस्तुतच्या तिसऱ्या प्रयत्नात महादाश्रमाने पैठण येथील कामाक्षीच्या देवळात यंत्रासन रचून स्वामींना जगातून नाहीसे करण्याचे योजले. परंतु स्वामींनी सर्व प्रकार ओळखून ते यंत्रासन आधीच ढाळल्यामुळे त्याचा हाही बेत फसला. ‘ तेयांचांही ठाईं एके सामर्थ्ये आति ’ : (सूत्रपाठ, विचार प्रकरण, क्र. २७१) महादाश्रमाच्या अंगी असलेले हे तंत्रविद्येचे सामर्थ्य सिद्धीस नेणारा शेवटी परमेश्वरच आहे, असे स्वामी सुचवितात. अर्थात् परमेश्वरी अवताराला ते सामर्थ्य बाधू शकत नाही.

२२. डांगरेश हा आउसेने पाळलेला कुत्रा. तो तिच्या बरोबरच चक्रधरस्वामींकडे आला (क्र. १४ पाहा). त्याची स्वामिंच्यावर विलक्षण निष्ठा होती. इतकी, की त्यांचा वियोग असह्य होऊन त्याने प्राण सोडला. या लीळेवरून स्वामींचे कुन्यासारख्या मुक्या जनावरावरील प्रेमही दिसून येते. नीक्षेपु करविला : पुरले; मूठमाती दिली.

२३. ही लीळा स्वामींच्या अवयवछेदाची निदर्शक आहे. यापूर्वी त्यांच्यावर दोनदा विप्रप्रयोग झालाच होता. परंतु तो अयशस्वी झाला तरी त्यांचे विरोधक स्वस्थ बसले नव्हते. त्यांनी स्वामींच्या मठावर सशस्त्र पाइक पाठवून हल्ला केला व स्वामींना हेमाडपंताकडे नेऊन त्यांचा नासिकाछेद केला. (उत्तरार्ध ४३५). साहजिकच स्वामींची अशी विद्रूप मूर्ती पाहून त्यांच्या शिष्यांना फार दुःख झाले व त्यांच्या समाधानार्थ स्वामींनी तीन दिवस एकान्तात राहून छेदलेला अवयव पुन्हा धारण केला असे ही लीळा सांगते. ' तुमचें उपकारक तें तुम्हांपासी असे ' : स्वामी आपल्या दुःखी भक्तांना म्हणतात, " देहाच्या अनेक अवयवांतील एक गेला म्हणून काय झाले ! तुमचा खरा उपकारक किंवा उद्धारकर्ता जो माझ्यातील ईश्वरी अंश तो तर तुमच्याजवळ आहे ना ? मग दुःख का करता ? " ' ऐसांहीं हें स्वीकरील ... ' : " तुम्हांसाठी मी अवयवस्वीकार करीन; पण यापुढे आता फार दिवस मी राहणार मात्र नाही. कारण तो प्राणी (महादाश्रम) अजून माझ्याविषयी मनातून जळत आहे; तो स्वस्थ बसणार नाही. " ' वत्तीस लक्षण श्रीमूर्ति ' : मानवी देहाची सौंदर्याच्या दृष्टीने एकूण बत्तीस लक्षणे सांगितली आहेत, त्यांत लांब नाक हे सर्वश्रेष्ठ लक्षण मानले आहे. (पहा-श्री. हणमंते-विरचित ' संक्रेत-कोश ', आ. २ री, पृ. ३५९). धुइनायक : स्वामीचा आंबे येथील एक भक्त.

२४. या लीळेत ' लीळाचरित्र ' कार म्हाइंभट यांच्या एळी या गावा-जवळ झालेल्या भेटीचा प्रसंग विस्ताराने वर्णिलेला आहे. येथे त्यांच्या ' निर्गमा ' चा, म्हणजे प्रपंचाविषयी विरक्ती निर्माण झाल्याचा वृत्तांत त्यांच्याच मुखाने एकावयास मिळतो. हंसराज : हांसूबाई; बाइसांची सांगातीण. ' गोसावीयाचेया टाया यावें तरि सासुरेया.... ' : म्हाइंभट राहणारा सराळ्याचा. चक्रधरस्वामींचा मुक्काम जवळपासच असल्याने त्यांच्याकडे जाऊन रहावे असे त्यांच्या मनात आले. परंतु तसे केल्यास आपले सासरे आपल्याला स्वामींच्याकडून परत आणून पुन्हा संसारात घालतील या भीतीने तो लांब रिधपूरला जाऊन श्री गोविंदप्रभूकडे

राहिला. ' सांडिली ना : ढाळीत असे ' : आपण हातातील माती खाली टाकली असे नाही, तर तिच्या रूपाने प्रपंचाला मूठमाती दिली. ' पुरुषु प्रयत्नीं दैवाच्चै साहाय्य ' : (सूत्रपाठ, आचार, १०२). ' परिच्छेदीं प्रवर्तलेया पुरुषाचे... ' : (सूत्रपाठ, आचार, १०१) म्हाइंभटाने वैराग्यप्राप्तीसाठी केलेला अष्टाहास पाहून स्वामी म्हणतात, की ' परिच्छेद ' , म्हणजे निश्चयेकरून इंद्रियनिग्रह करणाऱ्या साधकांच्या आड येणारे सर्व प्रकारचे विरोध स्वतः परमेश्वर दूर करतो व त्याला मोक्षमार्ग सुकर करून देतो. ' परमेश्वरू परदृश्ये होति... ' : (सूत्रपाठ, विचारमालिका, २०) हे सूत्र व त्यावर स्वतः चक्रधरांनी केलेले भाष्य ही ' दृष्टान्तपाठा ' च्या पहिल्या तीन दृष्टान्तांत समाविष्ट आहेत. हे तीन दृष्टान्त पुढीलप्रमाणे :

१. आंतुलाचा दृष्टान्त : " घरांतु असे तो आंतुल सकळही पदार्थ देखे : परि बाहीरिल काहींचि न देखे : "

२. बाहीरिलाचा दृष्टान्त : बाहीरि असे तो बाहीरिल सकळ देखे : परि आंतुल काहींचि न देखे : "

३. उंबरेयावरिलाचा दृष्टान्त : " उंबरेयावरि जो असे तो आंतुल सकळै पदार्थ देखे : आणि बाहीरिल सकळै पदार्थ देखे : "

जीवोद्धाराच्या आवडीने परमेश्वर मनुष्यावतार धारण करीत असतो हा महानुभावांचा सिद्धान्त असून या तीन दृष्टान्तांत परमेश्वरी अवताराचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. ते म्हणजे—

(१) अवरदृश्यावतार : यात केवळ अवरशक्तीच स्वीकारली जाते;
 (२) परदृश्यावतार : यात केवळ परशक्ती स्वीकारली जाते; (३)
 उभयदृश्यावतार : यात अवर व पर या दोन्ही शक्ती स्वीकारल्या जातात.

२५. ही लीळा स्वामींनी अखेरचे गमन करण्यापूर्वी जी निरवानिरव केली तिची द्योतक आहे. भिन्न स्वभावांची चार माणसे एकत्र आली म्हणजे थोडाफार बोलाचाली होतेच हा नेहमीचा अनुभव चक्रधरांना आपल्या शिष्यांच्या बाबतीतही येत होता. असेच एकदा महादाइसे व भटोबाम यांच्यात काही कारणाने थोडी कुरबुर झाली, तेव्हा स्वामींनी

त्या दोषांनाही योग्य तो समज देऊन भटोबासांची योग्यता महादाइसेला पटवून दिली व त्या दोषांना आपले गुरुबंधुत्वाचे नाते स्मरून वागण्यास सांगितले. बाइसे होती : बाइसे ही नित्य स्वामींच्या जवळ राहून त्यांची सेवा करीत असे; महादाइसेसारखी जाऊनयेऊन नसे. परंतु स्वामींच्या निधनाचे काल्पनिक वृत्त ऐकून तिने नदीत उडी घेऊन देहत्याग केल्यामुळे (लीळा० उत्तरार्ध, ४३६) तिच्यानंतर स्वामींची नित्याची सेवा महादाइसे करू लागली. साहजिकच त्या दोषांची तुलना भटोबासांच्या मनात येऊन त्याप्रमाणे ते बोलून दाखवितात. 'हैं अवघें वोखटें तुम्हींचि केलें : "तुमच्या या अशा वागण्यानेच (स्वामींच्याकडे वेळीअवेळी येण्याने) लोकांत प्रवाद उत्पन्न झाले." पुरकर नागदेव : नागदेव किंवा भटोबास हे राहणारे मूळचे 'पुरी' या गावचे (सध्याचे 'पांढरी', जि. बीड). म्हणून महादाइसा त्यांना पुरकर नागदेव असे उपहासाने म्हणते. 'एथिचेनि अभिमानियें अभिमान सांडिला....' : (सूत्रपाठ, विचार-मालिका, क्र. १३७) महादाइसेच्या वागण्याने स्वामींची अपकीर्ती होते असे वाटून भटोबास तिच्यावर रागावले हे पाहून स्वामी त्यांना म्हणतात, "येथे, म्हणजे माझ्या ठिकाणी, अभिमान धरणार जो होता त्यानेच स्वतःचा अभिमान धरण्याचे यापुढे सोडल्यामुळे आता तुमच्या प्रयत्नाने काही होणार नाही. म्हणून, महादाइसेवर रागावण्यात काही अर्थ नाही." येथे स्वामी आपल्या गमनाची सूचना देत आहेत. 'एथिचें सकळही एथिचेयाचि प्रवृत्ती कीं गा' : (सूत्रपाठ, विचार, क्र. १०८). येथील, म्हणजे परमेश्वरी अवताराचे सर्व व्यापार त्याच्याच प्रवृत्तीप्रमाणे, म्हणजे मनोधर्माप्रमाणे होतात. आपल्या अपकीर्तीस आपली स्वतःचीच प्रवृत्ती कारण आहे, त्यासाठी दुसऱ्या कोणावरही दोषारोप करू नये, असे स्वामी सुचवितात. 'तुम्ही अच्युतगोत्र कीं गा....' : (सूत्रपाठ, आचार क्र. १३६). "तुम्ही सर्वजण एका गोत्राचे (म्ह. श्रीकृष्णाचे अनुचर) असल्याने एकमेकांत न भांडता उलट एकमेकांवर प्रेम करावे." 'वानरेया : आतां म्हातारी तुम्हासि लागे कीं...' : (सूत्रपाठ, आचार, क्र. १३७). स्वामी आपल्या पश्चात् महादाइसेला भटोबासांकडे सोपवीत असून महादाइसेलाही, भटोबासांना कमी न लेखता, अडी-

अडचणीच्या प्रसंगी त्यांनाच विचारण्यास सांगत आहेत. कारण त्यांच्या मते आता भटोबास पूर्वीचे राहिले नसून त्यांच्या सहवासात पार बदलून गेले आहेत. गावाची शीव दाखविणारा धोंडा तेलशेंदुराने देवत्वास यावा त्याप्रमाणे. 'परमप्रीती कीजे....' : (सूत्रपाठ, आचार, १३८) आपल्या पश्चात् नागदेवांना गुरु मानावे असे सांगताना स्वामींनी ही एक महत्त्वाची सूचनाही महदाइसेला केली आहे. त्यांच्या मते नागदेव श्रेष्ठ असला तरी तो ईश्वरावतार नव्हे. ही त्याची मर्यादा ओळखून त्याला योग्य तो मान द्यावा. भाष्यकार म्हणतो, "एवं प्रीतिवर्तन करावें : परि हेंचि माझें पर ऐसी विशिष्ट बुद्धि येवों नेदीजे : तेणें विकल्प संचरे : कां ईश्वरबुद्धि केलें : " (नेने : सूत्रपाठ, टीपा, पृ. ७०)

२६-२७. या दोन लीळा चक्रधरस्वामींच्या चरित्राच्या अखेरच्या आहेत. यावेळी त्यांचा मुक्काम बेलापूर (जि. नगर) येथे होता. तेथे राजाचे बोलावणे आले व त्यासरशी आपल्या शिष्यमंडळीस श्रीगोविंदप्रभूंकडे सोपवून स्वामींची पालखी पैठणची वाट चालू लागली. तेथे गेल्यावर चक्रधरांचा शिरच्छेद करण्यात आला असे एक मत आहे. 'लीळाचरित्रा'च्या बहुतेक प्रतींतून मात्र त्यांनी 'उत्तरापंथें गमन केलें' इतकेच म्हटलेले आढळते. (२७) रायाचा हाकारा : रामदेवराय यादवाचे बोलावणे; आतां तुम्हांसि गोविंदां गति : येथे गोविंद हे पद श्लिष्ट असून त्याचे १. श्रीकृष्ण, व २. श्री गोविंदप्रभू असे दोन्ही अर्थ संभवतात. (२८) हें म्लेंछामध्ये असैल : स्वामींनी 'उत्तरापंथें' गमन केले व उत्तरेकडे म्लेंछांचे, म्ह. यवनांचे राज्य होते या दोन गोष्टींचा मेळ घालण्याचा हा प्रयत्न दिसतो.

२. पूजावसर

बाइदेव हे राहणारे मूळचे गोदाकाठचे, नेवासे प्रांतातले. त्यांना चक्रधर-स्वामी व गोविंदप्रभू या दोघांचेही सान्निध्य लाभलेले असल्याने त्यांच्या

पश्चात् त्यांच्या संबंधी वस्तूंच्या दर्शनाने ते अति उदास होत. म्हणूनच चक्रधरांनी ज्या गावाहून उत्तरेकडे अखेरचे प्रयाण केले त्या बेलापुरास आपण गेलो तर तेथे दुःखाने बाइदेवाचे 'देह जाइल' या भीतीने नागदेवाचार्यांनी त्याला घेऊन त्या बाजूस जाण्याचे टाळले (स्मृति ० ९). बाइदेवबासांचा अधिकार इतका होता, की पंथातील ग्रंथकार त्यांच्या अभिप्रायाची अपेक्षा करीत व पंथाचे आचार्यपदही नागदेवांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्याकडेच आले. त्यांचा स्वतःचा मृत्युशक १२३१ हा असावा. बाइदेवबासांची ग्रंथरचना थोडीच पण चटकदार आहे. त्यांच्या नावावर १. प्रश्नावली, २. नामाचे दहा ठाय, ३. मूर्तिज्ञान, व ४. पूजावसर अशी चार लहानलहान गद्य प्रकरणे आहेत. पैकी 'पूजावसर' म्हणजेच चक्रधरस्वामींची 'नित्यदिनी लीळा' किंवा दिनचर्या. ही दिनचर्या स्वामींचा प्रातःकाळचा, मध्यान्हकाळचा व सायंकाळचा असे तीन 'पूजावसर' म्हणजे त्यांच्या पूजाविधीचे प्रसंग सांगते. त्याशिवाय पहाटेस जाग आल्यापासून तो रात्री निजेपर्यंतचा स्वामींच्या दिनचर्येतील सर्व तपशील येथे त्यातील बारीकसारीक गोष्टींचा निर्देश करून सांगितला आहे. त्यामुळे हे गद्य प्रकरण महानुभावांच्या नित्य पाठातील तर होऊन बसलेच आहे ; पण त्यातील भाषेची धाटणी आणि तत्कालीन चालीरीतींचा आशय यामुळे ते प्राचीन महाराष्ट्र संस्कृतीच्या अभ्यासाचे एक साधनही झाले आहे. त्याबद्दल बाइदेवबासांच्या स्वामिनिष्ठेची, सूक्ष्म अवलोकनाची व साध्या, सरळ गद्य शैलीची चांगली कल्पना येते. भास्कराच्या 'शिशुपालवध' या काव्यावरील "कवीश्वरहो, ग्रंथुनिका जाला : परि निवृत्तांजोगा नव्हेचि" हा प्रसिद्ध अभिप्राय बाइदेवबासांचाच आहे. चक्रधरस्वामींची दिनचर्या प्रस्तुत 'पूजावसरा'च्या आधारे डॉ. कोलते यांनी लिहिली आहे ती जिज्ञासूंनी अवश्य पहावी (श्रीचक्रधर-चरित्र, प्र. ९ वे).

१. प्रातःकाळचा पूजावसर : कव्हणी ठाई कांही वीसेखु .... चक्रधरांचे अखंड परिभ्रमण चालू असे. त्यामुळे त्यांच्या 'पूजावसरा'त त्या त्या गावच्या परिस्थितीला धरून थोडाफार फरक पडे व प्रत्येक गावच्या पूजाविधीत काही वैशिष्ट्य निर्माण होई. ते अवघे वीसेखु डोंबेग्रामीं : डोंबेगाव (सध्याचे कमालपूर) हे नगर जिल्ह्याच्या नेवासे तालुक्यात गोदावरीच्या

काठावर असून चक्रधरांचा मुक्काम ' उत्तरार्धा 'च्या काळात तेथे बरेच दिवस, म्हणजे सुमारे दहा महिने झाला. पैकी पहिले चार महिने ते छिन्नस्थळी नावाच्या ठिकाणी राहात असत. हे स्थान कपारीत फोडून काढलेले (' छिन्न ') असून महानुभाव पंथीयांना विशेष वंदनीय आहे. त्यामुळे चक्रधरांची तेथील ' नित्यदिनी लीळा ' बाइदेवबासांना विशेष वर्णनीय वाटते. केशिराज बासांनीही आपल्या ' मूर्तिप्रकाश ' नावाच्या काव्यग्रंथात डोंबेग्रामचे अनन्यसाधारणत्व वर्णिले आहे (मूर्ति०, ओ. २१४ ते ३८०). ते म्हणतात, " आणिकेंही असती अन्यत्र अवस्थानें : चरणीं चरणांकित केलीं जगजीवनें : परि डोंबेग्रामासि येकें गुणें : उपमूं न एति ॥ " (मूर्ति. ३४१). राजमठीं गोसावीयासि अवस्थान : चक्रधरांच्या परिभ्रमणातील स्थानांचे निर्देश काही विशिष्ट शब्दांनी होतात. पैकी ' अवस्थान ' म्हणजे एक दिवसाहून अधिक मुक्कामाचे स्थान, ' वसति ' म्हणजे जेथे केवळ रात्रभर मुक्काम झाला असे स्थान, व ' आसन ' म्हणजे जेथे स्वामी घटकाभरच थांबले असे स्थान. डोंबेग्रामला त्यांचे ' अवस्थान ', म्हणजे प्रदीर्घ मुक्काम, तेथील राजमठात, म्हणजे मुख्य देवळात होता. बाईसे : चक्रधरांना ' पूर्वाध ' काळाच्या प्रारंभी पैठण येथे भेटलेली त्यांची पहिली शिष्या. ती स्वतः देहत्याग करीपर्यंत स्वामींच्या बरोबर छायेप्रमाणे राहून त्यांच्या मठाची, पूजेची, खाण्या-पिण्याची वगैरे सर्व व्यवस्था स्वतः पहात असे. भटोबास : म्हणजेच नागदेव. चक्रधरस्वामींचे पट्टशिष्य, त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे जाणकार, पंथाचे पहिले आचार्य व ' लीळाचरित्रा ' दि ग्रंथांचे मुख्य प्रेरक. सयनासन असे : तें पद्मासन रचीति : स्वामींचे अंथरूण गोळा करून त्याऐवजी त्यांची दिवसा बसण्याची व्यवस्था करीत. शब्दापसि शब्द थोरु : भटोबास मोठमोठ्याने हाका मारीत सुटत. वानरें, वानरेया : भटोबास किंवा नागदेव यांना चक्रधरांनी गमतीने ठेवलेले नाव. एकदा भटोबास फाटे काढण्यासाठी म्हणून पिंपळावर चढले व एका डहाळीवरून दुसरीवर वानरासारखे सहज उड्या मारून जाऊ लागले. ते पाहून स्वामी म्हणाले, " कैसे वानर ऐसे दिसत असे : हा वानरा होए : " (लीळाचरित्र,

पूर्वार्ध, २. २३१). हैं श्रीप्रभुची थापु चींती : श्रीगोविंदप्रभूंकडून 'शक्तिस्वीकार' केल्यावेळी गोविंदप्रभूंनी आपल्या पाठीवर थाप मारली होती या आठवणीचे चक्रधर नेहमी चिंतन करीत. पुढे 'उत्तरार्धा'च्या अखेरीस एका विद्वानांनी 'तुमचे गुरु कोण ?' असा प्रश्न विचारला असता स्वामींनी त्यांना उत्तर दिले, "गुरु कव्हणी नेणिजे : श्रीप्रभुची थाप एकि घेतली : ते हैं आठउनि असें : " (ली. उत्तरार्ध, २. ३८७).

गुर्जरापरि गुळळा होए : चक्रधर मूळचे गुजरात प्रांतातील भरवस (म्ह. भडोच) येथील राजाच्या विशाळदेव नामक प्रधानाचे पुत्र. त्यांचे पूर्वायुष्य गुजरातेत गेल्यामुळे साहाजिकच त्यांच्या वागण्यात अधूनमधून गुजराती चालरीत प्रगट होई. (पहा : लीळाचरित्र, एकांक ली. ४). कोणही उपाधी स्थूळ आले असती तरि... कोणी प्रतिष्ठित किंवा लौकिक दृष्टीने थोर मंडळी आलेली असतील तर स्वामी स्वतःच्या हाताने आपल्या कपाळावर टिळा लावीत. " जयतु मंगळमंगळा " हे जति ओळगवीति : ' जति ' (सं. जयति) म्हणजे आरती. महानुभावांत ' जतीचा दशकु ' म्हणून दहा आरत्या प्रसिद्ध असून त्यांची रचना ' लीळाचरित्र ' कार म्हाइंभट यांच्या नावावर मोडते. (पहा : डॉ. म. वि. गोखले : मराठी आरती, पृ. २५३-२५४). भटोवास ' मंत्र अवसरु ' म्हणति : पुरुषसूक्त. नाथोबा तीथवारु जाणवीति : नाथोबा नावाच्या शिष्याकडे स्वामींना रोजचे दिनमान किंवा पंचांग सांगण्याचे काम होते.

२. मध्यान्हकाळचा पूजावसर : खोलबुंथि : डोक्यावरून घेतलेला वस्त्राचा पदर; चांदोवा धरिति : वस्त्र डोक्यावर छत्राप्रमाणे धरीत. ' खेळों जाइजैल केउतें ? ' चक्रधरत्वामा रोज आपल्या शिष्यसमुदायासह जवळपास कोठेतरी विहरणार्थ जात व तेथे कधी निरूपण करीत, कधी शिष्यवर्गाकडून निरनिराळ्या प्रकारची कामे करवून घेऊन त्यांच्या भावी कर्मांचा नाश करीत, तर कधी त्यांना आपसांत खेळावयास लावीत. ए(थ)मलार्जुन, छिन्नस्थळी, पींड : ही डोंबेग्रामाजवळची स्थाने होत. बाइसे रासू एकू दंडवतें घालीतेचि असत : भटोवास स्वामींना पाच दंडवते घालीत, तर बाइसा एकदा दंडवते घालू लागल्या की एक-सारख्या दंडवतेच घालीत राहात. **आरोगणा :** श्रीचक्रधर किंवा

श्रीगोविंदप्रभू यांच्यासारख्या ईश्वरी अवताराचे जेवण म्हणजे ' आरोगण ' व इतरांचे ते भोजन, असा शब्दभेद आहे. सतपदीं वेढे करीति- भोजनोत्तर शतपावली करीत. 'पोरें अन्यवार्ता करीत असति'.... जेवणे झाल्यानंतर स्वामी राजमठातच घटकाभर पडून राहात व त्यांचे भक्तजन उंचमठाकडे विश्रांती घेण्यासाठी म्हणून जात पण कधीकधी ते तेथे विश्रांती न घेता ' अन्यवार्ता ' करीत, म्हणजे गप्पा मारीत बसत. त्यावर स्वामींचे ' मरा मरा पोरें हो : तुम्हांपसि वर ढोरें चांग ' इत्यादि निरूपण आहे. ते ' सूत्रपाठा ' तील आचार भागात समाविष्ट आहे (सू. १५१-१५२). सुख, श्रय, शृंगारु : अनुक्रमे समाधान, श्रेयस् व प्रेयस्. भुइसीं रेघा काढीति- स्वतःच्या अपराधित्वाचे दर्शक. तवं ते उदेयांचें निरूपण संवादत असति .... भक्तजन स्वामींनी त्या दिवशी सकाळी केलेल्या निरूपणाची आपसांत चर्चा करीत. ' हां गा : हें तुम्हां वीषयत्वेचि लागौनि ठाकलें ' (सूत्रपाठ, विचार २३६) मनुष्य विषयोपभोगात ज्याप्रमाणे बाहेरचे जग विसरतो, त्याप्रमाणे भटोबासांना शास्त्रचर्चेत प्रत्यक्ष स्वामींच्या आगमनाचीही जाणीव राहात नसे. म्हणून परमेश्वरस्मरणाचाही विसर पडेल इतके शास्त्रचर्चेत मग्न होऊ नये असे स्वामी त्यांना सुचवितात. ' हें अधीत शास्त्र कीं गा : ' (सूत्रपाठ, आचार १४२) स्वामींच्या मते त्यांचे शास्त्र किंवा तत्त्वज्ञान हे ' अधीत, ' म्हणजे परिश्रमावाचून कळण्यास कठीण असे होते. त्यामुळे ते आपले म्हणणे शिष्यांना पुन्हा पुन्हा सांगून त्यांना ते पूर्णपणे कळेपर्यंत निरूपण करीत. ' हें (शास्त्र) होउनि कवणाचें घर न रीगे : आपणचि याचें घर रिगीजे : एया आपणपें दीजे तरी हें आपणपें दे ' अशी त्यांची स्वतःच्या शास्त्राविषयी धारणा होती. भिक्षाअवसरु : चक्रधरस्वामींचा भिक्षापंथ असल्यामुळे त्यांच्या शिष्यांना ते सांगतील त्याप्रमाणे दररोज भिक्षा मागावी लागे. या कामी त्यांना आसपासची गावे वाटून देणे व त्यांचे ' संग ' म्हणजे कोणी कोणाबरोबर जावयाचे ते ठरविणे, हे नियंत्रण स्वामी स्वतः करीत. तसेच भक्तजन भिक्षेहून परत आल्यावर ते त्यांच्या भिक्षेच्या झोळ्या ' दृष्टपूता ' म्हणजे आपल्या दृष्टीने पाहून पवित्र करीत.

३. सायंकाळीचा पूजावसर : निधिवासेया : नेवासे या गावास;

अलंकार गुंफत : फुलांचे हार, झेले वगैरे करीत; गळदंडेयासि तीनि
भाका : हारांचे तीन निरनिराळे प्रकार असले तरी त्यांना ' गळदंडा '
च म्हणत; माजि माजि वान सारीति : हार गुंफताना त्यात
मधेमधे इतर प्रकारची किंवा रंगांची फुले घालीत; सकर्पूरा फोडी :
कापरात घोळलेली सुपारीची खांडे; परात्रर नीरूपण : पर (= चैतन्य
= स्वरूपाच्या पलीकडील) व अवर (= जडापासून चैतन्यस्वरूपापर्यंतचे
सर्व) यांचे विवेचन; एथ प्रवृत्ति जाली तरी स्तंभा एकातें.... '
(सूत्रपाठ, विचार ११५); ' हा काइ आपुलें बोलैल ?... ' भटोबास
किंवा नागदेवाचार्य यांची शास्त्रविषयक थोरवी सांगणारी अशीच
आणखी काही सूत्रे आहेत. उदा० " तूं प्राणियातें अनिष्टापासौनि
काढौनि इष्टीं लाविता आचार्या कीं : ॥ तुझेनि मुखें अशास्त्रीय न
नीगे कीं : ॥ तुम्हां अनंता सृष्टी अतिक्रान्ता : " (सूत्रपाठ, विचार,
१५८-१६१); पुरुषांची गोष्टि : एक युग जाऊन दुसरे आले तरी
या गोष्टीतील सिद्ध पुरुष समाधि अवस्थेतच होता. त्याप्रमाणे चक्रधर-
स्वामींचे रात्रीचे निरूपण ऐकताना कधीकधी पहाट झाली, उजाडले तरी त्याचे
भान राहू नये इतके भटोबास त्या निरूपणात रंगून जात; ' एथौनि
तुम्हां पाहालें असे.... ' ' पाहालें ' हे पद येथे श्लिष्ट आहे. त्याचे
उजाडले, व आत्मज्ञान झाले, असे. दोन अर्थ होतात. भटोबासांनी
' पाहालें असे ' हे शब्द साध्या ' उजाडले ' या अर्थाने वापरले होते.
स्वामी त्यावर कोटी करून ' होय, येथून म्ह. माझ्याकडून तुम्हास
पुष्कळच उजाडले, म्हणजे कळून आले, ज्ञान झाले, ' असे म्हणतात.
' ऐसे ते आमुचे बाबाचि होते ' : वरील ' पुरुषांची गोष्ट ' एकून त्या
गोष्टीतील युगान्त समाधि लावून बसणारे सिद्ध पुरुष म्हणजे दुसरेतिसरे
कोणी नसून स्वतः चक्रधरस्वामीच होत अशी प्रतीती बाइसेला येते व
तसे ती बोलून दाखविते.

सर्वांगीं काइ देखणें असे ? देखणें तें डोळेनिचि कीं : तैसे तुम्ही माझे डोळे कीं गा ' (स्मृ. ९४, ९५). हीच दक्षता केशिराज स्वतःच्या वर्तनाविषयीही घेत. त्यांची कामाइसे या नावांची एक बहीण नेहमी त्यांजजवळ येऊन बसे, त्याविषयी नापसंती दाखविताना ' भावांडें ऐसें गुरुकुळ जाणे : परि लोकु नेणे कीं ' असे सांगून त्यांनी तिला जवळ न येण्याविषयी बजावले (अ० स्मृ० ४३). केशिराजांना धर्मविषयक चर्चा अतिशय प्रिय होती. इतकी, की एकदा विजनातही ते व दामोदरपंडित यांना सकाळच्या वेळी ' घे-दे ' म्हणून जोरजोराने वाद करताना पाहून नागदेवाचार्यांना त्यांना रागाने बोलावे लागले होते. ' हां गा सर्वकाळ जरि चर्चाचि करावी : तरि देवातें केधवां स्मराल ? ' या शब्दांत आचार्यांनी त्या दोघांना वरील प्रसंगी ' शिक्षापण ' केले होते (स्मृ० १२४). हा एक प्रसंग सोडल्यास केशिराजांचा शास्त्रसंवाद त्यांच्या गुरुंना मान्य होता असे त्यांच्या ' केशव : पंडित ' : रामातें^२ शास्त्रसंवादेविण जो उठितां वैसतां रिकामेया दाखवील : तयासि मी होड करीन गा ' या उद्गारावरून दिसते (स्मृ० २५३). वादविवादातील त्यांचे कौशल्य वाखाणण्यासारखे होते. मात्र ही शास्त्रचर्चा ते आचार्यांचा मान राखूनच करीत. एकदा स्वतः नागदेवाचार्य धर्मवार्ता करीत असताना कवीश्वरबासांनी (म्ह. भास्कर-भट्टांनी) अनेक आक्षेप घेऊन थोडा अधिकपणा केला, तेव्हा केशिराज बास लगेच त्यांना म्हणाले, ' भटो, अधिकरणेंसिं (म्ह. गुरुंशी) इतुकें वाढवीतां दूषण असे : अधिष्ठानिंची प्रसन्नता जाये : यैसीयापरी काइ अर्थ-सिधि होइल ? भटोबासांचें बोलणें ईश्वरवाणी कीं : तें आइकिलें तैसें सिरसा नमस्करुनि घेयावें : न परिसवे तरि आपणाचि विमर्शावें : मग अनधिकार निवर्तलेयां काळेंकरुनि उमटैल ' : (स्मृ. २३६). वरील उद्गारांत केशिराजांची गुरुभक्ती व डोळसपणा यांचे मनोज्ञ मिश्रण झालेले आहे. नागदेवाचार्यांचीही त्यांच्यावर विशेष मर्जी होती व त्यांची योग्यताही ते जाणून होते. एका प्रसंगी ते स्पष्टच म्हणाले, की ' माझे शास्त्र...पंडिता केसोदेयांसि

१. दामोदर पंडित;

२. राघोभट.

चर्चा करीतां उजळलें : ' (स्मृ. ६८). आचार्यांचा हा विश्वास अकारण नव्हता. केशिराजांनी स्वतःच्या आचरणाने तो प्राप्त करून घेतला होता. एकदा केशोबासादि शिष्यमंडळी रस्त्याने जात असता केशोबासांच्या पायांत तेवढ्या वहाणा होत्या व इतर अनवाणीच होते. ते पाहून एक वाटसरू म्हणाला, 'हे सारेजण भटमार्गींचे महात्मे शोभतात; हा (केशोबास) तेवढा नव्हे, कारण याच्या पायांत वहाणा आहेत. ' हे ऐकून केशिराजाने तत्काळ पायांतील वहाणा तोडून फेकून दिल्या आणि नंतर मठात आल्यावर ही हकीगत भटोबासांना सांगितली ती ऐकून आचार्य मोठ्या संतोषाने म्हणाले, 'केशवद्या, माझीये मार्गींचा महात्मा यैसा तूंचि कीं : ' (स्मृ. २१८). याप्रमाणे विरक्ती, गुरुभक्ती, पंथनिष्ठा, आचारशुद्धता, विचारदक्षता इत्यादि अनेक गुणांबरोबर केशिराजांच्या आणखी एका गुणाचा उल्लेख केल्यावाचून त्यांचे व्यक्तिचित्र पूर्ण होणार नाही. तो गुण म्हणजे मित्रप्रेम. 'स्मृतिस्थळा' त ज्यांचा उल्लेख पंडित या नावाने होतो तो 'वच्छहरण' कर्ता दामोदरपंडित व केशिराज बास हे गुरुबंधु होतेच; पण त्याहीपेक्षा परमस्नेही होते. त्यांच्यातील मैत्रीची साक्ष दोघांच्याही बाजूने मिळते. पंडितांनी आपल्या 'वच्छहरण' ग्रंथाच्या शेवटी 'भणे मुनी केशवराजु' (ओवी ५०२) असे म्हणून त्यांचे कर्तृत्व केशिराजांकडे देण्याचे सौजन्य दाखविले; तर केशिराजाने आपल्या मित्राच्या अंगावर पडणारा एका मद्यप्याच्या शस्त्राचा घाव स्वतःवर घेऊन मित्रासाठी प्राणत्याग केला. '

केशिराजांच्या ग्रंथरचनेचा विचार पुढे स्वतंत्रपणे केला आहे. त्यावरून ते एक कुशल संकलक, प्रतिभावान कवी व विद्वान ग्रंथकार होते हे दिसून येईल. याप्रमाणे महानुभाव पंथ व मराठी भाषा यांची जन्मभर एकनिष्ठतेने सेवा करून केशिराज बासांनी शके १२३८ (सांप्रदायिक कालगणने-प्रमाणे शके १२२८) मध्ये देहत्याग केला. मरणसमयी त्यांचे वय साठीच्या आसपास असावे. २

१. कोलते . मूर्तिप्रकाश, प्रस्तावना, पृ. ३८-३९.

२. नेने : दृष्टान्तपाठ, प्रस्तावना, पृ. ८.

केशिराजांची ग्रंथरचना

केशिराजांना संस्कृत भाषेची सहजच आवड होती, किंबहुना त्यांचा ओढाही तिकडेच होता. 'केशवदेयासि संस्कृती सरळी' असा नागदेवाचार्यांचाही अभिप्राय आहे (स्मृ. ८८). पुढे त्यांच्याच सांगण्यावरून ते मराठीकडे वळले. 'रत्नमालास्तोत्र' हा त्यांचा पहिला ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहे. त्याची रचना ते सासुरवाडीस असताना झाली. 'रत्नमालास्तोत्र', म्हणजे 'लीळाचरित्रा' तील अनेक लीळांचा संस्कृत श्लोकबद्ध अनुवाद असून त्याची रचना शके १००६ मध्ये झाली. हे स्तोत्र भटोबासांना इतके आवडले, की ते पाहून त्यांनी ' भलें केलें केशवदेया : गोसावियांचीया अमोघ लीळा बांधलीया : तुवां वाक्पुष्पी ईश्वरार्चन केलें ' असे उद्गार काढले (स्मृ. १४). या प्रोत्साहनाने साहजिकच दुरूप वाटून 'रत्नमालास्तोत्रा' प्रमाणे चक्रधरांचे काही विचार संस्कृतात बांधावे ही आपली कल्पना केशिराजांनी नागदेवाचार्यांपुढे मांडली. त्यावर त्यांनी दिलेले उत्तर प्रसिद्ध आहे. ते म्हणाले, ' नको गा केशवदेया : येणें माझीया म्हातारीया नागवतील ' (स्मृ. १५). नागदेवाचार्यांचे मत मराठीसारखी लोकभाषा हाती धरावी असे पूर्वीपासूनच होते. एकदा केशिराजांनी त्यांना संस्कृत भाषेत प्रश्न केला तेव्हा त्यांना मोडून काढून ते स्पष्टपणे म्हणाले होते, ' पंडिता : केशवदेया : तुमचा अस्मात्--कस्मात् मीं नेणें गा : मज श्रीचक्रधरें निरूपिली मन्हाटी : तियांचि पुसा : ' (स्मृ. ६६). वरील प्रसंगाने तर त्यांचे मन स्पष्टच झाले व तेव्हापासून केशिराजांनी संस्कृतात रचना करण्याचे सोडून दिले. यापुढे आपली बुद्धी त्यांनी चक्रधरोक्त शास्त्राचे व्यवस्थापन करण्याच्या कामी लावली व या उद्योगातून 'सूत्रपाठ' आणि 'दृष्टान्तपाठ' हे ग्रंथ सिद्ध झाले. म्हाइंभटांच्या 'लीळाचरित्रा'-तून सर्वज्ञांची सर्व तात्त्विक वचने एकत्र करून त्यांचा लक्षण, आचार व विचार याप्रमाणे त्रिविध 'सूत्रपाठ' केशिराजांनी तयार केला. हा ग्रंथ संकलनात्मक असला तरी महानुभावपंथीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने त्याचे महत्त्व अन्ययसाधारण आहे. कारण या ग्रंथाच्या आधारावरच पुढे प्रमेयग्रंथ, स्थळ-ग्रंथ, व्रंद, महाभाष्ये इत्यादि तात्त्विक वाङ्मय निर्माण झाले. केशिराजांच्या या

वाङ्मयीन कार्याची महती त्यांचे गुरु नागदेवाचार्य यांना पुरेपूर ठाऊक होती. 'केशवद्या : मज मागां शास्त्र जाये ना ऐसें तुवां केले' हा त्यांचा अभिप्राय या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे (स्मृ. २२५). चक्रधरांचे इतस्ततः विखुरलेले विचार एकत्र करून, त्यांची विषयवारीने विभागणी करून त्यांना सूत्रबद्ध ग्रंथाचे स्वरूप देणे ही केशिराजांची कामगिरी मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात अजोड ठरली आहे. या संकलनकार्याबरोबर त्यांची स्वतंत्र ग्रंथनिर्मितीही चालूच होती. पैकी 'मूर्तिप्रकाशा' चा उल्लेख प्रथम केला पाहिजे. तीन हजारांवर ओव्या असलेला हा चक्रधरमूर्तिवर्णनपर ग्रंथ केशिराजांनी शके १२११ मध्ये लिहून पूर्ण केला. याशिवाय 'अवस्थाभूत गीत' व दृष्टान्त-पाठाची 'लापणिक' या त्यांच्या मराठी रचनेचाही निर्देश करणे अवश्य आहे.

'सूत्रपाठा'तून घेतलेल्या प्रस्तुत उतान्यांत त्यातील आचारविषयक सूत्रांपैकी एकूण १८१ सूत्रे निवडली असून त्यांचे वर्गीकरण पुढील बारा भागांत केले आहे : १. विषयत्याग; २. ब्रह्मचर्य; ३. वैराग्य; ४. भिक्षाव्रत; ५. आचारविशेष; ६. ईश्वरस्मरण; ७. निर्वैर, समता, सत्यार्जव व अहिंसा; ८. सत्संग; ९. ईशप्राप्तीची तळमळ; १०. शरणागती; ११. ईश्वरकृपा व आश्वासन; १२. परशास्त्र. मुळात हे वर्गीकरण व हा क्रम नसून तेथे ही सूत्रे (मुळात एकूण ५४४) 'आचार व आचारमालिका' याप्रमाणे दोन विभागांत विभागली आहेत. प्रस्तुत उतान्यातील त्या त्या सूत्राच्या शेवटी कंसात आ. (= आचार) व आमा. (आचारमालिका) या अक्षरांनी त्याचे मुळातील स्थान व क्रमांक ही दर्शविली आहेत.

(१) विषयत्याग : ऐहिक सुखोपभोगांचा त्याग हे महानुभाव पंथाच्या आचारधर्माचे मुख्य सूत्र आहे व प्रस्तुत प्रकरणातील पंधरा सूत्रे त्याला धरून आहेत. त्यांत स्वदेश, स्वग्राम व स्वकीय यांचा त्याग सांगितला असून विषयोपभोगही, तो धर्माच्या आड येत असल्यामुळे, त्याज्य मानला आहे. येथे 'विषय' हा शब्द सर्व इंद्रियांचे उपभोग्य विषय अशा व्यापक अर्थाने व्याख्याचा आहे.

१. स्वदेश : ' जीए देशीं होता : जेथ दीधले घेतले : आहार विहार केले : तो : ' स्वग्राम : ' जीए गांवीं होता : जेथ खादले : जेवीले :

भोगिलें : अनुभविलें : जेथ विहरण केलें : वर्तन केलें : तो : ' संबंधी ' संबंध : लेकुरुवें : बाळें : मातापिता : सोएरींघाएरीं : गोत्रकुटुंब : यांचा संबंध' : विशेषतां त्याज्य : ' दुरुनीही अंतःकर्णी नाठवावें : '

२. प्रथम न आवडणारी गोष्ट पुढे इतकी आवडती होते की मग ती सोडवत नाही. " जैसे प्रथम काळीं धाकुटीये कुमारीसी वरैतु नावडे : सासुरेयां बोळवितां रडे : तयाचा अनुभव लाहे : आणि तोचि आवडौनि ठाके : मग मायेबापातें दुःहावी : तो जीवें न संडे : तैसें पहिलें पुरुषासि सत्त्वाचेनि लाठें विषयांची नावडी असे : मग सेवित सांतां देवधर्मातें दुःहावी : परि विखो न संडे : "

३. या सूत्राचा वाच्यार्थ न घेता ' काकु ' पद्धतीने व्यंग्यार्थ व्यावयाचा आहे. (' शब्दासारिखा अर्थु बुझों न लभे : हें काकुलक्षण : ' लक्षण-रत्नाकर, पृ. ४८) त्यानुसार, विषयोपभोग माणसाला आपलासा करून घेतात असा त्याचा अर्थ होतो.

४. विषयसेवनाने कोणी मरत नाही, पण स्वतः गर्तेत पडून धर्माला मात्र पारखा होतो. म्हणून विषय त्याज्य.

७. तुळा : ' रात्रंदिवस आम्हां युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन ॥ ' -तुकाराम.

८. मळवत : शौचविधीच्या वेळी पोटातील मळ जसा बाहेर टाकतो, त्याप्रमाणे विषयांची घृणा येऊन त्यांचा त्याग केला पाहिजे.

९. तुळा : " देवाचिया सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलगांसी तुटी । सर्व अर्पावें सेवटीं । वरि प्राण तोहि वेंचावा ॥" (दासबोध, ४. ८. ८)

१०. एषणत्रय : पुत्रैषणा, वित्तैषणा व लोकैषणा या तीन आकांक्षा.

११. ज्ञानाच्या कोमल अवस्थेत विषयांचे विघ्न मोठे असते. उदाहरणार्थ, ऋष्यशृंग (पुढे पहा-सूत्र २० वे). संदर्भ : लीलाचरित्र, उत्तरार्ध २. ४६०.

१५. विषयप्राप्ती होऊन जीव संतुष्ट झाला तर तो विषयाचा उपभोग घेईल, आणि विषय न मिळाल्यास स्वतःवर रुसून प्राणत्याग करील. एकूण दोन्ही पक्षी हानीच होत असल्यामुळे विषय त्याज्य होत.

(२) ब्रह्मचर्य

या प्रकरणातील सूत्रे निवृत्त साधकांच्यासाठी आहेत. चक्रधरस्वामींचा उपदेश 'निवृत्तां'साठी निराळा व 'प्रवृत्तां'साठी म्हणजे प्रापंचिकांच्यासाठी निराळा होता. त्यानुसार ज्यांनी सर्वसंगपरित्याग करून पंथाची संन्यास-विधिपूर्वक दीक्षा घेतली अशांना ब्रह्मचर्य सांगितले आहे. इतरांना गृहस्थाश्रम मोकळाच होता.

१३. स्त्री भणिजे .... “ दर्शनमात्रे— भणिजे दृष्टीचि : तेही समग्र नाहीं अल्प : दर्शनमात्रे : स्पर्शनमात्रे : संभाषणमात्रे माजवी : हें एकएकचि परि अल्पेचि माजवी : मा इयें तीन्ही संपूर्ण आणि अखंड तो कैसा वांचैल ? भणौनि रान सेवावें : ”

१७. मेंढी जशी ओल्या चान्यामागे धावते, तसा पुरुष स्त्रीच्या मागे लागतो.

१८. तुळा : ' स्त्रियांचा तो संग नको नारायणा । काष्ठा या पाषाणा मृत्तिकेच्या ॥ ' तुकाराम.

१९. अलगाचिये मुनैवरि घाली : स्वतःला शस्त्रांच्या अणकुचीदार टोकांवर घालून घेण्यास मागेपुढे पहात नाही; माजवी तें : चैतन्य; प्राण. स्त्रीच्या देहावरून आपले प्राण ओवाळून टाकण्यास तयार असणारा पुरुष तोच स्त्रीदेह मृत झाला की त्याकडे दुकूनही पहात नाही.

२०. ऋष्यशृंग हा कश्यपवंशीय विभांडक ऋषींचा पुत्र. त्याला पुष्कळ दिवस स्त्रीचे दर्शन सुद्धा घेऊ दिले नव्हते. त्यामुळे त्याला स्त्री-पुरुष हा भेद ठाऊक नव्हता. पण तो सुद्धा एका कामिनीच्या नृत्यगायनाने भुलून तपश्चर्येला मुकला. मग ज्यांना स्त्री-पुरुष हा भेद ठाऊक आहे व ज्यांना विषयज्ञान आहे अशी सामान्य माणसे सहजच अधोगतीला जातील.

(३) वैराग्य

त्यागानंतर वैराग्य. या प्रकरणात वैराग्याची आवश्यकता, व्याख्या व वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. स्वामींना दिखाऊ किंवा उसने वैराग्य नको

होते, तर ज्यायोगे साधक 'निरस, निराश व निराश्रय' होऊन मृताप्रमाणे वर्तू लागेल अशा कठोर वैराग्याची त्यांची अपेक्षा होती.

२१. सतेव वैराग्य : उत्स्फूर्त, निरपेक्ष. हठात्, म्हणजे बळाने घेतलेले वैराग्य नव्हे. प्रस्तुत संदर्भात (लीळाचरित्र, पूर्वार्ध १. १७१) चक्रधरांनी पुढील तीन प्रकारचे वैराग्य सांगितले आहे :- (१) कीर्तीसाठी; (२) विषयासाठी; व (३) सतेव, म्ह. स्वतःसाठी.

२४. वैराग्य उत्स्फूर्त असावे, उसने नसावे, हे सांगताना स्वामींनी हट्टाने ब्रह्मचर्याचे व्रत घेऊन ते न पेलल्यामुळे स्मशानातील पुरलेली मढी उकरून आपली विषयवासना भागवणाऱ्या ब्रह्मचाऱ्याचा दाखला दिला आहे.

२५-२६. 'जीव' म्हटले की तेथे विकार आलाच. इतकेच, की शहाण्या माणसाचे विकार झाकून असतात, तर वेड्याचे बाहेर प्रगट होतात. (संदर्भ : लीळाचरित्र, उत्तरार्ध १.९६, १५६)

२८. संदर्भ : लीळाचरित्र, उत्तरार्ध १.४९.

२९. साधकाने निरस (रसरहित), निराश (आशारहित) व निराश्रय (आश्रयरहित) होऊन असावे. मात्र हा निराशावाद नव्हे, तर निरासक्तियोग आहे.

३०. एर्थांचा : परमेश्वराच्या ठिकाणी; परमार्थात. (चक्रधर स्वतःचा उल्लेख नेहमी 'हें' किंवा 'एथ' या शब्दांनी करतात.)

३१. जीवाविषयी त्याच्या संबंधी जनांची अपेक्षा व परमेश्वराची अपेक्षा. कटंकटीयेमान : कडकड वाजणाऱ्या पातळ पत्र्याप्रमाणे ज्याचे शरीर झाले आहे असा विरक्त साधक. "कटंकटीयेमान म्हणजे देह शेष उरौनि असे : जैसा कां वारेनि पडैल :"

३२. गडीं सिडीं : दोन भाषांचा प्रांत तो 'गडी' व विषय-पदार्थशून्य खेडी म्हणजे 'सिडी' अशा व्याख्या 'आचारस्थळ' देते. उलट 'स्मृतिस्थळा'त "लज्जाहरणा वक्र नाही : क्षुधाहरणा अन्न नाही :

तया गांवातें सीडी म्हणिजे : ये दोन्ही असति तयातें गडी म्हणिजे ” :
असे नागदेवाचार्य म्हणतात (स्मृ० ५१).

३३. हाळी पाळी : “ हाळिया तिया सानिया दाहापांचा घरांचीया :
पाळिया म्हणिजे अनियत वास : यथा वंजारवाडिया : ” (आचारस्थळ)
“ चालतीं घरे : चालतीं उखळें : चालतीया चुळी : तयातें पाळी बोलीजे :
जेवावया तळी नाहीं : वाढावया पळी नाहीं . तयातें हाळी बोलीजे ” :
(स्मृतिस्थळ ५१).

३४. सवयीमुळे त्या वस्तूची किंवा विषयाची आसक्ती निर्माण होते.
म्हणून ‘ नित्यनूतन ’ हिंडावे.

३५. भोगस्थान : “ भोगातें-नवसातें-पुरवितें स्थान, एवं देवतालय : ”
-ऋद्धिपूरवर्णन, ९० व्या ओवीवरील टीप. भोगस्थान म्हणजे जेथे नवसाचे
वगैरे भोग केले जातात असे देऊळ.

३६. लेपाचां देउळीं : जेथे शिल्पकाम आहे, मूर्ति खोदलेल्या
आहेत असे देऊळ. साध्या चित्रापेक्षा लेपाचे देऊळ अधिक विकारमय
असते. कारण “ चित्रीं नसुधीया रेषा : एथ (म्ह. लेपीं) अवयवशुद्धि : ”

४०. मर्साघसी : मसी म्हणजे ‘ धुळीचे सार ’, आणि घसी म्हणजे
चिखल, शेणमाती.

४१. खुंटदावें सांभाळणें : प्रपंचाविषयीची आसक्ती. हे वाक्य
स्वामींनी आपल्या इंद्रभट नावाच्या एका प्रापंचिक भक्तास अनुलक्षून
उच्चारले होते (लीळाचरित्र, पूर्वाध १.१८८).

४२. मृताचे धर्म : “ मानापमान : अहंता : ममता नाहीं :
संसाराचें दुःख मानुनि : पूजापुरस्कारावरि विरमलेंपण होआवें : शाहाणीव
जयाचां ठाडें असें : आणि सुंदरताही : तेणें वेडेया पिसेया होउनि वर्तावें : ”

(४) भीक्षावत

चक्रधरस्वामींचा भीक्षापंथ असल्याने भिक्षा कोठे, केव्हा व कशी
मागावी यांविषयी त्यांनी पुढील सूत्रांतून आपल्या शिष्यवर्गास मार्गदर्शन
केले आहे. ही सूत्रे रामदासस्वामींच्या एतद्विषयक शिक्षापनाची आठवण
करून देतात.

४३. “ चातुर्वर्ण्य भणीजे चौवर्णी : चरेद्भैक्ष्यम् भणीजे आचरण : तें करणया वाचक : एवं चौवर्णी भैक्ष्य मागावें : ” भिक्षा चारी वर्णांत मागितली तरी ‘ या शास्त्रासि ’ म्हणजे चक्रधरोक्त परमेश्वरशास्त्रास अनुसरूनच मागावी असा त्यांचा दंडक आहे. म्हणजे, चौवर्णी भिक्षा मागतानाही भिक्षेचे विधिनिषेध (उदा०, हिंसास्थान वर्ज्य) हे पाळलेच पाहिजेत.

४५. पारधि : “ कधीं मिळे : कधीं न मिळे : ” म्हणून भिक्षा ही पारधी.

४६. राजाचे जसे स्वातंत्र्य, तसेच भिक्षेचेही. भिक्षाहारी कोणावर अवलंबून नसतो. म्हणून भिक्षा म्हणजे राज्य, अर्थात् स्वातंत्र्य.

४९. तोरण हे शुभकार्यसूचक, व मंडळ हे श्राद्धादि अशुभकार्य-वाचक. भिक्षूला ही दोन्ही वर्ज्य होत. कारण तेथे मनात विकार उत्पन्न होण्याची भीती असते.

५४. हे सूत्र नाथोबा नावाच्या शिष्यास अनुलक्षून आहे. नाथोबा हे वास्तविक शिखासूत्राचा त्याग करून चक्रधरस्वामींकडे येऊन राहिले होते. पण तरीसुद्धा ते भिक्षेच्या वेळी जानवे घालून, टिळा लावून भिक्षेला जात. हेतू असा, की त्यामुळे आपले ब्राह्मण्य लोकांना कळून भिक्षा चांगली मिळावी. तेव्हा टिळा-जानवे न करता, थोडा धीर धरल्यास भिक्षा मिळेल असे स्वामी त्यांना सांगतात.

५९. तुळा : ‘ उदरभरण नोहे, जाणिजे यज्ञकर्म. ’

६१. भोजन चवीने न करता, सरळ अन्नात तोंड (मुसंब) खुपसावे, म्हणजे आत पोकळी असल्याने व घशाखाली उतार (‘ वोहटळ ’) असल्याने ते आपोआप खाली जाईल. ‘ गोळा करुनि : घासें घास लोटावा : यथा महीषवत : ते जैसी तोंड खोउनि घासामागें घास घे : तैसेंचि चव न घेत घेइजे : ’

६३. नीरस : मुळातच रस नाही असे अन्न; विरस : ‘ रसु होता, परि गेला : ’

६६. तुळा : ' युक्ताहारो निराहार : ॥ ' निर्हेतुक भिक्षा मागून ईश्वर-स्मरण करीत देहधारणेपुरते अन्नग्रहण केल्यास ते नित्य उपवास केल्या-प्रमाणेच आहे.

(५) आचारविशेष

या प्रकरणात साधकाने कोठे रहावे, कसे राहावे, काय नेसावे, अटण कसे करावे इत्यादि सर्वसाधारण आचारविषयक सूत्रे असून ते संकीर्ण स्वरूपाचे आहे.

६७. चक्रधरांच्या या प्रसिद्ध सूत्रावरील सुंदर व मार्मिक भाष्य ' प्रस्तावने 'त दिले आहे ते पहावे. याच सूत्राला धरून ' कानडेदेशां तेलंगदेशां न वचावै : ' (आचार २३) व ' मातापुरा कोल्हापुरा न वचावै : ' (आचार २५) अशीही आणखी दोन सूत्रे आहेत.

६९. आपण कोणाच्याही उपयोगी पडू नये असा या सूत्राचा अर्थ नाही. तर साधकाने आपला देह परमेश्वराव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही कार्या-साठी वेचू नये असे चक्रधरांना म्हणावयाचे आहे. स्मशानातील लाकूड हे वास्तविक कोणाच्याही उपयोगाचे नाही; पण अधोरपंथी लोक त्याचाही उपयोग हिंसेसाठी करतात. तसे आपल्या देहाचे होऊ देऊ नये.

७०, ७१. साधकाची अलिप्तता अशी असावी, की त्याला मुंगीचेही सुखदुःख लागू नये, किंवा खाली पडले असता जमिनीची धूळ चिकटू नये.

७२. पोटभर खावे आणि उजाडेपर्यंत निजावे असे न करता साधकाने पहाटेस उठून ईश्वरस्मरण करावे. हे सूत्र उमाइसे नावाच्या शिष्येला अनुलक्षून सांगितले (लीळाचरित्र, उत्तरार्ध ३४८).

७३. " पवित्रापवित्र इयें दोन्ही न होआवीं : जें प्राप्त होइल तेंचि घेयावें : कां जें बरवेनि विकार : ओखटेनि विकल्प : "

७४. विरक्ताने ज्याची कोणीही इच्छा करणार नाही असे स्मशानातील वस्त्र घ्यावे. पण तेही नको ! कारण मग तो कोणी तरी मरण्याचीच वाट पहात बसेल. त्यापेक्षा सरळ कोणाकडून तरी वस्त्र मागून घ्यावे.

७५. एकाच वस्त्राचा काही भाग अंधरावा व दुसरा पांघरावा.

७६. श्वानकुंडली “ श्वानवत् : तें जैसे हातपाये गोळा करुनि पोटांतु तोंड खोवी : तैसी हातापायांची मुरकुंडी : ”

७७. वोडबुरुड न्यावो : वोडबुरुड ज्याप्रमाणे गावात एखादी मोकळी जागा पाहून तेथे रात्रीची वसती करतात व पहाटे उठून पुढे चालू लागतात, त्याप्रमाणे पंथातील भिक्षुंनी वागावे. मेलेयां सरीचि : पहाटे उठून, गावातील लोकांना मृतवत् समजून सोडून देऊन चालू लागावे.

८०. अतिरेकी स्वच्छतेचा उपहास करणारे हे सूत्र आहे. मलिन वस्त्रावरील मळ काढण्याच्या नादात ते धुताना त्याला पाण्याचा मळ लागतो ही गोष्ट ध्यानातच येत नाही. सारांश, एक मळ काढावा तर दुसरा लागतो.

८१. एकदा चक्रधरस्वामींचे नुकतेच मुंडन केलेले मस्तक त्यांची साधे या नावाची शिष्या कौतुकाने न्याहाळू लागली, तेव्हा त्यांनी हे सूत्र म्हटले (ली. उत्तरार्ध, २. २८९).

८२. तुळा : ‘ ब्राह्मणु हिंडता बरा । ’, ‘ नित्यनूतन हिंडावें । ’ — रामदास.

८५. सिवनी चिंचना : चिमण्यांची चिवचिव सुरू होताच, म्हणजे गावाला जाग येताच.

८६. यात्रेकरुंच्या किंवा वाटसरांच्या मेळाव्यात अशा रीतीने मिसळून जावे, की हा नेमका कोण ते कोणालाही कळू नये. स्वतः चक्रधरांनी एकाकी अवस्थेत असताना एकदा अशाच प्रकारे दोन्ही घरची वऱ्हाडीक (म्हणजे पाहुणचार) घेतली होती. (ली. एकांक ४६)

(६) ईश्वरस्मरण

भागवत संप्रदायाप्रमाणे महानुभाव पंथातही परमेश्वराच्या नामस्मरणावर भर दिलेला आहे. ‘ सूत्रपाठा ’ तील ‘ पंचनाम ’ हे तिसरे प्रकरण पंथातील नित्यस्मरणीय अशा पंचकृष्णांच्या नामांविषयीच आहे. परमेश्वराच्या नामाप्रमाणेच त्याच्या लीळा, मूर्ती व चेष्टा यांचेही स्मरण करावे असे या प्रकरणातील ९४ वे सूत्र सांगते.

९०. तुळा : “ ज्ञानदेवा मौन जपमाळ अंतरीं । सर्वदा श्रीहरि जपतुसे ॥ ”— ज्ञानदेव.

९१. खळीये बैसावेया : मानसन्मान करण्यासाठी. साधकाने ‘ विजना ’ स जाताना, म्हणजे एकान्तवासात ईश्वरस्मरणार्थ जाताना, विरक्ताप्रमाणे जावे, ऐश्वर्य भोगणाऱ्या आसक्ताप्रमाणे जाऊ नये.

९२. नामीं अभिमानु आति : परमेश्वराने स्वतःच्या नामाचा अभिमान घेतलेला असल्याने त्याचे स्मरण मोक्षप्रद होते.

९३. हें : श्रीचक्रधर, अर्थात् परमेश्वर. तुळा : “ नामा म्हणे फार सोपें हें साधन । सर्वत्र दुर्लभ विरळा जाणे ॥ ”—नामदेव.

९४. ‘ लीळा ’ म्हणजे ईश्वरावताराने सचेतन जीवमात्राशी केलेल्या क्रीडा, ‘ चेष्टा ’ म्हणजे अचेतन वस्तुजाताशी केलेल्या क्रीडा, ‘ मूर्ति ’ म्हणजे ईश्वरावताराचा विशिष्ट रूपगुणवर्ण इत्यादिकांनी युक्त असा आकार, आणि ‘ नाम ’ म्हणजे त्याने विशिष्ट काळी, विशिष्ट देशी धारण केलेले अभिधान. या चारींचे स्मरण मोक्षप्राप्तीसाठी अवश्य आहे.

९५. या सूत्रात साधकाच्या अधिकारानुसार त्याच्या ‘ स्मरणा ’ तील प्रकार सांगितले आहेत. ईश्वराच्या विरहामुळे अष्टौप्रहर होणारे ते ‘ स्मरण ’; कोमलज्ञानी पुरुषाचे चार प्रहर होणारे ते ‘ अनुस्मरण ’; व एकदाच करणाऱ्याचे ते ‘ सकृत ’ स्मरण. नामस्मरणाची ही प्रतवार आहे : उत्कृष्ट, मध्यम आणि निकृष्ट. पण कसेही झाले तरी ते ईश्वराचे नामस्मरण असल्यामुळे श्रेष्ठच होय. नामस्मरणाचे हे श्रेष्ठत्व चक्रधरांनी ‘ नामाचे दहा ठाय ’ सांगून प्रतिपादिले आहे (डॉ. कोलते : महानुभाव संशोधन, खं. १, पृ. ४६).

९६. हे सूत्र नाथोबा नावाच्या भक्तास अनुलक्षून आहे. त्याला जेवताना ईश्वराचे नाव न आठवता रुचीने जेवताना पाहून स्वामींनी त्याचे लक्ष नामस्मरणाकडे वळविले (ली. उत्तरार्ध १.१४८).

९७. तुळा : ‘ तरी गा ऐसें करी । या आठां पाहारांमाझारीं । मोटकें निमिषभरी । देतु जाये ॥ ”—ज्ञानेश्वरी १२.१०५.

९८. ईश्वर व प्रपंच ही दोन्ही एकाच वेळी एकाच ठिकाणी एकत्र राहू शकत नाहीत. तुळा : “ तुका म्हणे देव भरिलिया चित्तें । कामक्रोधें रितें केलें घर ॥ ”-तुकाराम.

(७) निर्वैर, समता, इ०

या प्रकरणात चक्रधरांची निर्वैर, समता, अहिंसा व सत्यार्जव या चार तत्त्वांवरील आचारविषयक सूत्रे आली आहेत.

९९. हे सूत्र नाथोबास अनुलक्षून आहे. त्याने एकदा इतर देवतां-विषयी अनुदारपणाचे उद्गार काढले, तेव्हा स्वामींनी त्याला सहिष्णुतेचे तत्त्व सांगितले (ली. उत्तरार्ध १.१९६).

१००-१०१. ही दोन सूत्रे भटोबास किंवा नागदेव यांना त्यांनी स्वामींच्या महदाश्रम नावाच्या एका विरोधकाचा उपहासगर्भ उल्लेख केल्याच्या प्रसंगी सांगितलेली आहेत (ली. उत्तरार्ध २.४३९).

१०२. हे सूत्र साधे नावाच्या शिष्येस तिने चक्रधरांवर चोरीचा आळ घेणाऱ्या एका गुजराचा उल्लेख ‘ मरतु मरतु ’ अशा शब्दांनी केला त्या प्रसंगी सांगितलेले आहे (ली. उत्तरार्ध १.२२७). येशू क्रिस्ताची शिकवण अशीच होती.

१०३. भोजा, म्हणजे दायंबा, कमळभैरव नावाच्या एका गुरूंस ते केळी खात असताना टाकून बोलला त्या प्रसंगी हे सूत्र त्याला सांगितलेले आहे (ली० उत्तरार्ध २.४४२).

१०४. दुःखदायक असे सत्यही बोलू नये हे तत्त्व चक्रधरांनी आपल्या एकाकी अवस्थेतील एका आठवणीच्या आधारे पुढे ‘ उत्तरार्धा ’त महदाइसेला सांगितले. सूत्रातील ‘ भटो ’ हे संबोधक ज्याला उद्देशून आहे तो ‘ एकांका ’तील ब्राह्मण असून त्याने सांगितलेले स्वामींच्या निधनाचे खोटेच वृत्त ऐकून त्यांचा वेध लागलेला एक ब्राह्मण निष्कारण मरण पावला (ली० एकांक १४). तुळा : “ सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्, न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥ ”

१०५. एकदा नाथोबाने मोठ्याने हाक दिल्यामुळे सारा गाव घाबरून गेला. त्या प्रसंगी स्वामींनी प्रस्तुत सूत्रातील उपदेश केला (ली. उत्तरार्ध,

३२१). चतुर्विध भूतग्राम : उद्भिज्ज, जरायुज, स्वेदज व अंडज या चार जीवकोटी.

१०६. या सूत्रावरून चक्रधरांच्या लोकसंग्रहवृत्तीची चांगली कल्पना येते. त्यांच्या परिवारात विविध मानवी स्वभावांचे नमुने होते व त्यांच्यापैकी प्रत्येकाच्या गुणदोषांची स्वामींना कल्पनाही होती. परंतु त्यांचे दोष उघड करून दाखविण्यात काही फायदा तर नव्हताच; उलट त्यामुळे ते स्वामींना, म्हणजेच त्यांच्या परमार्गाला दुरावण्याची शक्यता मात्र होती. (तुळा : “ मूर्खांसि मूर्ख म्हणों नये । ” -दासबोध).

१०७. हे सूत्र पद्मनाभिदेव नावाच्या भक्ताला उद्देशून आहे. त्याने एकदा परमाणुभवदेव या नावाच्या एका अन्यपंथीय गुरूचे ‘ चैतन्य ’ म्हणजे अंतःकरण दुखावले होते. त्याचे हे करणे न आवडून स्वामींनी त्याला मठाबाहेर घालवून दिले (ली.पूर्वार्ध १. १७४).

१०९. एकदा स्वामी लोणीस आले असताना भटोबासांनी त्यांच्याच सांगण्यावरून तेथील गुरवास ‘ आगा गुरवा : उभा राहे ’ असे म्हणून थांबविले. स्वामींना हे न आवडून त्यांनी भटोबासांना प्रियवक्त्रेपणाचा उपदेश केला व त्याचे प्रात्यक्षिकही ‘ राणेहो : या : तुमची मुलेवाळे बरी आहेत ना ! ’ असे त्या गुरवास म्हणून दाखविले (ली. उत्तरार्ध २. २३५).

११०. एकदा भटोबास काही क्षुद्र बाबतीत नकळत खोटे बोलून गेले. तेव्हा स्वामींनी त्यांना या सूत्रातील सत्यार्जवाचा उपदेश केला (ली. उत्तरार्ध १. २१३).

१११. एकदा जानोपाध्ये नावाचे भक्त आपले काम सोडून स्वामींचे निरूपण ऐकत बसले व त्यांनी ‘ काम झाले का ? ’ असे विचारल्यावरही अभावितपणे ‘ होय, झाले ’ असे बोलून गेले. तेव्हा स्वामींनी त्यांना प्रस्तुत उपदेश केला (ली. उत्तरार्ध २. २९०).

११३. हें : हिंसक शस्त्र. एकदा डोमेग्राम येथे रेइनायकाच्या घरावर हल्ला होऊन हिंसा झाली. दुसऱ्या दिवशी त्या मारामारीतील एक बाण सापडला तो कोणालाही न देता स्वामींनी त्याचे तुकडे तुकडे करवून ते पुरून टाकले. हेतू हा, की त्याचा पुन्हा हिंसेसाठी उपयोग होऊ नये.

प्रत्यक्ष हिंसा करणारा, ती पाहणारा, व हिंसेला मदत करणारा हे सर्वच हिंसक होत. (ली. उत्तरार्ध १. १०६)

(८) सत्संग

भागवत संप्रदायाप्रमाणे महानुभाव पंथातही सत्संग हे भक्तीचे साधन म्हणून त्यावर विशेष भर आहे. स्वतः चक्रधरांनी आपल्या शिष्यांना हे साधन आवर्जून सांगितले आहे. मात्र येथे ' सत्संग ' हा शब्द वाच्यार्थाने किंवा पूर्णार्थाने घेऊन चालणार नाही. तर ज्यांच्या अंतःकरणात भक्ती आहे, जे मुमुक्षू आहेत, ज्यांना परमार्गाविषयी आवड आहे, जे श्रीचक्रधरांना ईश्वरी अवतार मानतात, असे सर्वजण संतच होत व त्यांचा संग येथे अभिप्रेत आहे. एका वृत्तीची, एका विचाराची, एका श्रद्धेची मंडळी एकत्र मिळाली म्हणजे ' एक एका करूं साहाय्य । अवघे धरूं सुपंथ ' या न्यायाने परस्परांच्या वाढीला ती उपकारक होतात हे सत्यच आहे. त्यानुसार येथे ' सत्संगा ' चे तत्त्व स्वामींनी आवर्जून सांगितले आहे.

११४. आपले सांप्रदायिक बंधू सहज योगायोगाने भेटले काय, किंवा त्यांची भेट आवर्जून घेतली काय, भेटीचे महत्त्व सारखेच.

११५. हे : श्रीचक्रधर, म्हणजेच ईश्वरी अवतार. तुळा : " आत्मज्ञाने चोखडी । संत हे माझी रूपडी " (ज्ञानेश्वरी, १८.१३५६).

११६. सांप्रदायिकांनी एकमेकांस भेटल्यावर परस्परांच्या शारीरिक श्रमांचा परिहार करावा (ली. पूर्वार्ध २४३).

१२१. पूर्वोत्तर क्षण : भेटीच्या प्रारंभीचा व अन्तीचा.

१२२ ते १२४. चक्रधरस्वामींच्या आयुष्याच्या अखेरीस अखेरीस एक दिवस नागदेव किंवा भटोबास व महदाइसा यांचे आपसांत भांडण झाले, त्या प्रसंगीची ही तीन सूत्रे आहेत. त्यात त्यांना त्यांच्या गुरुबंधुत्वाची आठवण करून देऊन परस्परांशी प्रेमाने, पण विशिष्ट बुद्धी न ठेवता वागावे असा निरवानिरवीचा उपदेश स्वामींनी त्या दोघांच्या निमित्ताने सर्व शिष्यांना केला. अच्युत गोत्रीय : या उल्लेखामुळेच बहुधा महानुभाव पंथाला ' अच्युत पंथ ' हे एक नाव पडले असावे. वानरेया : नागदेव किंवा भटोबास. आता म्हातारी.... ' म्हातारी ' म्हणजे महदाइसा. ती नेहमी चक्रधरांना

काहीना काही पुस्तत असे. आता आपल्या पश्चात् स्वामी तिला नागदेवांकडे निरोवीत आहेत. **पुरीकर नागदेव** : पुरीचा नागदेव हा चक्रधरांकडे येण्यापूर्वी अनेक 'ढांढाळां' चा, म्हणजे छंदीफंदी मनुष्य होता. पण स्वामींच्या सहवासात तो पार बदलून गेला, किंबहुना 'पुरीकर नागदेव' असा उरलाच नाही. म्हणून आता शंका-समाधानार्थ त्याच्याकडे जाण्यास काहीच हरकत नाही असे स्वामी सुचवितात. **विशिष्ट बुद्धी न कीजे** : " एवं प्रीतिवर्तन करावें : परि हेंचि माझे पर : ऐसी विशिष्ट बुद्धि येवों नदीजे " : नागदेव थोर आहे, पण त्याला 'पर' म्हणजे परमेश्वर मात्र समजू नये.

१२५. **प्रीतिविखो होइजे** : प्रीतीचा विषय व्हावे, म्हणजे गुरुबंधूंनी प्रेमाने दिलेले ध्यावे.

१२७. एकदा करंजखेडच्या मुक्कामात नागदेव व बाइसा यांचे भांडण झाले. तेव्हा त्या दोघांची समजूत करून स्वामींनी एकाच गोठ्यात कधी भांडणाऱ्या, पण नेहमी गुण्यागोविंदाने राहणाऱ्या दोन बैलांचा दाखला दिला.

(९) **ईशप्राप्तीची तळमळ**

मुमुक्षूच्या ठिकाणी केवळ आचारशुद्धी असून भागत नाही. तर त्याला ईश्वरप्राप्तीची तळमळ लागली पाहिजे. तसेच त्यासाठी त्याने प्रयत्नही केला पाहिजे. प्रस्तुत प्रकरणातील सूत्रे त्याचे ईशप्राप्तिविषयक कर्तव्य कोणते ते सांगतात.

१२९. **तळमळीत** : ईश्वराच्या वियोगदुःखाने.

१३०. मनुष्य मोक्षप्राप्तीसाठी प्रयत्न तर करीत नाहीच; पण प्रयत्न करावा अशी इच्छाही त्याच्या ठिकाणी नसते. इच्छाच नाही; मग प्रयत्न तरी कसा होणार ?

१३२. नागदेव किंवा भटोबास एकदा पांगुळाचा वेष घेऊन चक्रधरांकडे आले व त्यांचे सेवादास्य मागू लागले. तेव्हाचे हे सूत्र असून त्यात परमेश्वराचे दास्य हे कृतीने ठरते, केवळ तोंडाने ' देवा, मी तुझा दास ' असे म्हणून दास्य होत नाही, हे तत्त्व सांगितले आहे (ली. उत्तरार्ध १.२६). रामदासांनीही एका करुणाष्टकात " काय करूं रे, क्रिया घडेना " असे म्हटले आहे.

१३३. एकदा श्रीचक्रधर भटोबासांना म्हणाले, ' देव कशानेही (म्ह. उचित आचार सोडून इतर उपायांनी) मिळणार नाही. ' हे ऐकून भटोबास निराश होऊन रडू लागले. तेव्हा स्वामींनी त्यांना या सूत्रातील वाक्ये सांगितली (ली. उत्तरार्ध १.३७). ' जेया परी ' : ज्या उपायांनी किंवा साधनांनी (ज्ञान, अनुसरण, सन्निधान, दास्य, इ०).

१३४. पोळलेले कुत्रे जसे अहोरात्र अस्वस्थ असते, त्याप्रमाणे मुमुक्षूला ईश्वरप्राप्तीची एकसारखी तळमळ लागली पाहिजे.

१३५. आईची ताटातूट झालेले लेकरू जसे ' वटोवटो ' म्हणजे चटवट करीत भिरभिर हिंडते, त्याप्रमाणे आर्त भक्त आपल्या आयुष्याचे दिवस ' कडे घालतो ', म्हणजे देवाच्या कारणी लावतो आणि शेवटी इतरांना (म्ह. प्रपंच, देवता. इ. ना) ' मी तुमचा नव्हे रे ' असे म्हणून परमेश्वराकडे जातो. **ऐसा आसे** : ईश्वरप्राप्तीच्या आशेने.

१३७. एकदा एकाइसे या नावाची भक्त, स्वामींच्या भोवती गावातील माणसांची गर्दी पाहून, संकोचाने त्यांना नमस्कार न करता तशीच परत गेली. तेव्हा तिला केलेला उपदेश या सूत्रवाक्य त आहे. देवासाठी जन-लज्जा सोडली पाहिजे हा त्यातील भाव (ली. उत्तरार्ध २. ३६५). **धरणें मांडीलें असे** : देवाच्या दाराशी धरणे धरले असेल.

१३८. एकदा स्वामींनी त्याच दिवशी केलेल्या निरूपणातील एक शब्दही नाथोबाला आठवेना. कारण त्याचे मत त्या निरूपणात नव्हतेच. तेव्हा हे सूत्र उच्चारून स्वामींनी ' वेळुवाचा दृष्टान्त ' (दृ. ३०) सांगितला (ली. उत्तरार्ध १. १४९). चंदनाच्या सानिध्यात बोरीबाभळीही वेधतात, म्ह. सुगंधित होतात. मात्र वेळू, म्ह. कळक होत नाही. कारण तो ' अंतरसारु, ' म्ह. भरीव नसतो, आतून पोकळ असतो. त्याप्रमाणे अंतःकरणहीन पुरुष धर्माचा अनधिकारी होय. (तुळा : " तैसै अध्यात्मशास्त्रीं इयै । अंतरंगाचि अधिकारियै ॥ " - ज्ञानेश्वरी, १८. १७४९).

(१०) शरणागती

हे प्रकरण म्हणजे ' सर्वधर्मान् परित्यज्य, मामकं शरणं ब्रज ' या गीताश्लोका (१८.६६) वरील सूत्रबद्ध व्याख्यानच आहे. श्रीचक्रधरांची

शरणागतीची कल्पना व क्रिश्चन धर्मातील Resignation चे तत्त्व (“ Thy will be done ! ”) यांतील साम्य पाहण्यासारखे आहे.

१४३. अनुसरण म्हणजे दीक्षाव्रत घेणे, अर्थात् ईश्वरी इच्छेच्या आधीन होणे.

१४४. धर्म : देहधर्म; विधि : विहित विधि; विखो : अष्टभोग.

१४५. जन्मजीवित : ‘ जन्म तें बाह्य : जीवित तें आंतर ’ : ॥

१४६. तुळा : “ फुटो हें मस्तक, तुटो हें शरीर । नामाचा गजर सोडूं नये ॥ ”—तुकाराम.

१४७. हें सूत्र ‘ नाएका ’ म्हणजे आउसे नावाच्या वृद्ध शिष्येस सांगितलेले आहे. रांगवळी करावी : याचे भाष्यकार दोन अर्थ देतात— (१) देवासाठी शारीर-मानसिक दुःख करून शरिराचे चूर्ण करावे; (२) “ बारीक मृत्तिकेवरि निद्रा केलीया हाडें रांगवळीसारखी उमटति : ”—म्हणजे, देहाचा अस्थिपंजर करणे.

१४८. कटकटीयेमान : देह इतका रोड करावयाचा, की तो वाऱ्याने पातळ पत्र्याप्रमाणे कडकड वाजेल.

१४९. तुळा : “ सुखा अंग देवों नये । ”—दासबोध.

१५०. एकदा नाएका, म्ह. आउसे, देहावर उदास होऊन आत्म-घाताची भाषा बोलू लागली, तेव्हा स्वामींनी तिला या सूत्रातील उपदेश केला (ली. उत्तरार्ध २९७).

१५१. या सूत्रातील उपदेश देमती नावाच्या विधवा शिष्येला ‘ कुष्ठियाचा ’, म्हणजे कुष्ठरोग्याचा दृष्टान्त (दृ. ५३) सांगून केलेला आहे (ली. उत्तरार्ध १.११५).

१५२. पूर्वीच्या १३३ व्या सूत्रातील ‘ देव कशानेही मिळणार नाही ’ हे स्वामींचे उद्गार ऐकून देमती नावाच्या शिष्येने ‘ मग उगीच देह कष्टविण्यात तरी काय अर्थ ? ’ असे त्यांना म्हटले. त्यावर स्वामींचे हे सूत्ररूप उत्तर आहे (ली. उत्तरार्ध ३७). त्यावरील भाष्य पुढीलप्रमाणे आहे:— “ जोन्हळे स्थानी वैराग्य : अन्न स्थानी धर्म भणिजे स्मरण :

पेंव स्थानीं हृदय : एवं हृदयाचे ठाईं दोन्ही होआवीं : ऐसी हाव होआवीं: ”

१५३. जन्मांची काही कमतरता नाही. आतापर्यंत अनेक जन्म तुम्ही निरनिराळ्या कारणांसाठी दिले. मग हा एक जन्म परमेश्वरासाठी देऊन काय होते ते तर पहा !

१५४. देवासाठी द्रव्यार्पण नको, आत्मार्पण पाहिजे. गदोनायक नावाचे यादवराजांचे भांडारी होते. त्यांनी स्वामींची श्रीमंती पूजा केली व आपणास द्रव्याने देव मिळेल काय असे विचारले. त्यावर स्वामींचे हे उत्तर आहे. ते म्हणाले, “ द्रव्यसंपत्ति ईश्वर न पवीजे : हें सकळै परित्यजुनि अनन्यगति ईश्वरा शरण रीगे तैचि कीं होईल : आणिकें काइसेनही नव्हे : देवो तो देवेंचि होए : ” (ली. उत्तरार्ध २. २४२).

१५५. देवता साभिमानी असतात; ‘हें’, म्ह. परमेश्वर, निरभिमानी असला तरी आपल्या भक्तांचा तो अभिमान घेतो. तेव्हा, कोणाची आराधना करावयाची, अनेक देवतांची की एका परमेश्वराची, हे ज्याने त्याने ठरवावे.

१५९. हे सूत्रवाक्य चक्रधरांनी त्यांची एकाकी अवस्थेत भ्रमंती चालू असताना एका सशाने स्वसंरक्षणार्थ त्यांचा आसरा घेतला, तेव्हा त्याच्या पाठीस लागलेल्या पारध्यांना उद्देशून म्हटलेले आहे (ली. एकांक २३).

(११) ईश्वरकृपा व आश्वासन

श्रीचक्रधर स्वतः ईश्वरी अवतार होते. त्यामुळे त्यांनी आपल्या भक्तांना ईश्वरी कृपेचे आश्वासन अनेक प्रसंगी दिलेले आहे. या आश्वासनांतून त्यांचा आध्यात्मिक प्रयत्नवादही दिसून येतो. संत प्रारब्धवादी असले तरी प्रत्येक जीवाला आध्यात्मिक स्वातंत्र्य असल्याने तेवढ्यापुरते ते प्रयत्नाला मानतात. किंबहुना आध्यात्मिक ध्येयपूर्तीसाठी त्यांच्या मते प्रयत्न अवश्य ठरतो.

१६२. एकदा स्वामींनी साधे नावाच्या शिष्येला केवळ हस्तस्पर्शाने खालून वर घेतली, तेव्हा तिला साहजिकच आश्चर्य वाटले. त्यावरून तिच्या निमित्ताने सर्वांना हे आश्वासन स्वामींनी दिले (ली. उत्तरार्ध ६३).

१६३. हे सूत्र भटोबासांना उद्देशून आहे (ली. उत्तरार्ध २.४५९). भक्ताने कार्यास प्रवृत्त होणे पुरे आहे; मग कार्यसिद्धी परमेश्वर करतो.

१६४. एकदा यापुढे आडदांड लोक माणसांना गुरांप्रमाणे धरून विकतील अशी भविष्यवाणी स्वामींच्या तोंडून ऐकून साधे घाबरली. तेव्हा त्यांनी या सूत्रातील आश्वासन तिला दिले (ली. उत्तरार्ध १.१५२). वाजत वारा : ' पंचभूतनिमित्त उपद्रव : '

१६५. भटोबासांना डोंबेगावाहून नेवाशाकडे जातायेताना एका विशिष्ट ठिकाणी फार भीती वाटे. म्हणून स्वामी त्यांना आश्वासनपूर्वक दिलासा देत आहेत (ली. उत्तरार्ध १.१७५) येँ तुमतेँ आपणपेँ.... भटोबासांना जेथे भीती वाटे त्या ठिकाणी स्वामी त्यांना दर्शन देऊन निर्भय करीत.

१६६. एकदा सावखेड्याच्या मुक्कामात गावातील उपद्व्यापी पोरांनी स्वामींच्या मठावर पेटते निखारे टाकण्याचा बेत आखला व त्याप्रमाणे ती करणार तेवढ्यात रातपाळीवर असणाऱ्या स्वामींच्या आउसे नावाच्या शिष्येने उग्र रूप धारण करून तो बेत हाणून पाडला. दुसऱ्या दिवशी हे वृत्त कळल्यावर स्वामींनी या सूत्राच्या रूपाने आपल्या सर्व शिष्यवर्गांस संरक्षणाचे आश्वासन दिले (ली. उत्तरार्ध १.९). येँ : आपले भक्तजन; यांची वासु कव्हणाइ ... यांच्याकडे कोणालाही वाकड्या नजरेने पाहता येणार नाही; एकु अभिमानियेँ : स्वतः श्रीचक्रधर.

(१२) परशास्त्र

परशास्त्र म्हणजे परमेश्वराचे शास्त्र, अर्थात् श्रीचक्रधरांचे तत्त्वज्ञान. हे शास्त्र म्हणजे आपल्या मार्गाचे रहस्य असल्यामुळे ते मार्गाबाहेर कोणालाही सांगू नये अशी त्यांची आज्ञा होती. महानुभावांच्या सांकेतिक लिपीचे व गुप्ततेचे बीज श्रीचक्रधरांच्या या आज्ञेत आहे.

१६७. आचारधर्म पाळल्याने योग्यता प्राप्त होते, तर विचार म्हणजे तत्त्वज्ञान जाणल्याने ती दृढावते.

१६८. एथिचिया व्युत्पत्ति : श्रीचक्रधरांसारख्या अवतारी पुरुषाने सांगितलेले तत्त्वज्ञान.

१६९. या सूत्रातील तत्त्वचतुष्टयविचार (१. जीव; २. देवता; ३. परमेश्वर; ४. प्रपञ्च) हा महानुभाव तत्त्वज्ञानाचा पाया असून तो श्रीचक्रधरांनी प्रथम महादाइसेला सांगितला (ली. उत्तरार्ध २.४७२). ही चार तत्त्वे कळली म्हणजे त्यापलीकडे जाणण्यासारखे काही नसल्याने अशा ज्ञानी पुरुषाने संसारत्याग करावा व आपली वार्ताही कोणास कळू देऊ नये. एवं वा नाही : ' हें परशास्त्र इतके निश्चित स्वरूपाचे आहे, की त्यात पर्याय, संदेह किंवा विकल्प यांपैकी काहीही नाही. ' सुखीं नाम, हातीं मोक्ष ' इतकी निश्चितता त्यात आहे.

१७४-१७५. आपली शिष्यमंडळी भोजनोत्तर काय करतात ते स्वामी कधीकधी मुद्दाम त्यांच्या आवारात जाऊन पहात. एकदा त्यांना ते आपसांत गप्पागोष्टी करीत बसलेले दिसले. तेव्हा स्वामींनी हा उपदेश त्यांना केला व धर्माव्यतिरिक्त इतर गोष्टी बोलण्यापासून त्यांना परावृत्त केले. ही दोन्ही सूत्रे ' पूजावसरा 'त उल्लेखिलेली आहेत. सुख : श्रेय : शृंगारु : (अनुक्रमे) समाधान, पारलौकिक व ऐहिक यश.

१७७. जवळपास परधर्म जाणणारा कोणी नसेल तर मुमुक्षूने आपली धर्मजिज्ञासा भागविण्यासाठी महारवाड्यात जाण्यासही हरकत नाही. " ना : असंभवीं तरि अंत्यजवाडांही रिगावें : " महारवाड्यात संबंधी जन रहात असल्यामुळे वास्तविक ते ' सबाध स्थान ' ; पण जरूर पडली तर तेथूनही धर्म काढण्यास, म्हणजे जाणून घेण्यास, हरकत नाही. " उचिते स्थानी उचिता पुरुषाची जवळीक प्राप्त नव्हतां : अनुचित स्थानी पुरुषाचा धर्म असे : तो काढणें : " यथे ' महारवाडा ' याचा अर्थ शब्दशः मात्र ध्यावयाचा नाही.

१८०. हे परशास्त्र, स्वतःच्या योग्यायोग्यतेचा विचार न करता, वाटेल त्याने ऐकू नये. ' इदं ते नातपस्काय ' या श्लोकात गीताही हेच सांगते (गी. १८.६७). विषयवेवस्था : शास्त्रचर्चेचे व्यवस्थित आकलन, समज.

४. दृष्टान्तपाठ

' दृष्टान्तपाठ ' केशिराजांनी तयार केलेला असून त्यांचे चरित्र व ग्रंथरचना यासाठी ' सूत्रपाठा ' तील उताऱ्यावरील टीपांचा प्रास्ताविक

टीपा अनुक्रम १६११ विषय १२९

भाग पहावा. 'दृष्टान्तपाठा' ची रचना 'सूत्रपाठा' च्या नंतर झालेली असून त्यात चक्रधरस्वामींनी तत्त्वविशदनाथ सांगितलेले एकूण ११४ दृष्टान्त व त्यांवरील केशिराज बासांचे स्वतःचे दार्ष्टान्तिक यांचा समावेश आहे. प्रत्येक दृष्टान्ताचे सूत्र, दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक असे तीन भाग असून त्यांपैकी मूळ सूत्र व त्यावरील दृष्टान्त ही चक्रधरांची, आणि दार्ष्टान्तिक तेवढे केशिराजांचे आहे. अर्थात् 'दृष्टान्तपाठा'त केशिराजांची भूमिका संकलनकाराची व भाष्यकाराची अशी दुहेरी आहे.

'दृष्टान्ता' ची व्याख्या विश्वनाथ बास (१६ वे शतक) "दृष्टाचां अंती अदृष्ट बुझवीलें म्हणौनि दृष्टान्त बोलीजे" अशी करतात, तर आनेराज बास आपल्या 'लक्षणरत्नाकरा'त (शके १२१८) "येन दृष्टं प्रमेयान्तस्तं दृष्टान्तं प्रचक्ष्यते" असे म्हणतात. त्यावरून अज्ञात तत्त्व कळावे म्हणून ज्ञात व लौकिक गोष्टींचा जो दाखला देतात त्याला दृष्टान्त म्हणावे अशी महानुभाव पंडितांची कल्पना दिसते. केशिराजांचा 'दार्ष्टान्तिक' हा शब्दप्रयोग मात्र तितका बरोबर नाही. कारण 'दृष्टान्त' या शब्दापासून, दृष्टान्ताने स्पष्ट केलेले या अर्थी 'दार्ष्टान्त' असा शब्द सिद्ध होतो, 'दार्ष्टान्तिक' असा नव्हे. केशिराजांनी योजिलेल्या या दुसऱ्या शब्दाचा अर्थ 'दृष्टान्त देणारा' असा होईल व तो येथे अर्थातच अपेक्षित नाही. असो. येथे 'दृष्टान्तपाठा'तील एकूण दहा दृष्टान्त निवडले आहेत. या ग्रंथाच्या समग्र विवेचनासाठी अभ्यासकांनी प्रस्तुत लेखकाने संपादित केलेली त्याची आवृत्ती पहावी.

दृष्टान्त ?

घोगरगावची खेडगोई या नावाची एक श्रीमंत स्त्री चक्रधरांच्या दर्शनाला आली होती. तिने आपली सर्व संपत्ती त्यांच्या चरणी अर्पण करण्याची तयारी दाखविली होती. चक्रधरांनी अर्थात् तिचा स्वीकार केला नाही. उलट तिच्या 'मलवत्' त्यागाची प्रशंसाच केली. या खेडगोईचा उल्लेख 'लीळाचरित्रा' च्या उत्तरार्धातील ४३ व्या लीळेत आला आहे. प्रस्तुत दृष्टान्त तिला भिंगार येथे सांगितलेला आहे. समुद्रातून जसे कवडे

मिळतात, तशीच रत्नेही मिळतात. त्याप्रमाणे परमेश्वरापासून जशा नश्वर विद्या मिळतात, तशीच ब्रह्मविद्याही प्राप्त होऊ शकते. **चतुर्विध दान** : परमेश्वरापासून पुढील चार प्रकारची दाने मिळतात:-
 १. लीळादान; २. संबंधदान; ३. ग्रहणादान; ४. कैवल्यदान. यांपैकी 'लीळादान' म्हणजे कोणतीही गोष्ट अनार्जित-जीवाने जोडलेली नसताही-देणे. 'संबंधदान' म्हणजे परमेश्वराशी किंवा त्याच्या संबंधी वस्तूंशी संबंध येणे. हे दान पाच प्रकारचे आहे. 'ग्रहणादान' म्हणजे 'एक घेऊन एक देणे,' म्हणजे जीवाचे अर्जित घेऊन जीवालाच द्यावयाचे. 'कैवल्यदान' म्हणजे भक्ताला किंवा ज्ञानियाला साध्यसाधन देणे. हे दान सर्वश्रेष्ठ होय. (कोलते : महानुभाव तत्त्वज्ञान, पृ. २३०-२३६); **मग त्यांसि चोवाळणी पडे** : राजा संतुष्ट होऊन त्या व्यापाऱ्यांना त्यांच्या उद्योगा-बद्दल पारितोषिक म्हणून द्रव्य देई ते त्यांच्या प्रपंचाला उपयोगी पडे आणि शिवाय त्यांनी आणलेली रत्ने त्यांच्यापाशी राहात ते निरालेच. **सील्पाविद्या व अपरोक्षविद्या** : सील्पाविद्या (शिल्पा विद्या), अपरोक्षविद्या व ब्रह्मविद्या या ज्ञानाच्या चढत्या पायऱ्या आहेत. **सील्पाविद्या** म्हणजे इंद्रादिकांपासून खालच्या ज्या स्वर्ग, अंतराल, अष्टौ देवयोनी व कर्मभूमी, त्यांच्या विद्या होत. या विद्या विद्यावंतास निरंतर प्रकाशत नाहीत. त्यांना तूटसांद असते. अपरोक्ष म्हणजे स्थूळा विद्या किंवा प्रत्यक्ष विद्या. 'सत्ताज्ञान तेंचि अपरोक्षज्ञान' असे चक्रधरांचे सूत्र आहे (उद्धरण, ३३). ब्रह्मविद्या म्हणजे परब्रह्माची विद्या, परमेश्वराचे ज्ञान. **यातायात पारुखति** : जन्ममृत्यूंच्या फेऱ्यातून सुटका होते, मोक्ष मिळतो.

दृष्टान्त २

हा दृष्टान्त डोमेग्राम येथे आउसेला सांगितलेला आहे. त्याचे सूत्रवाक्य 'हा कां गा खांडु देईल?' हे चक्रधरांनी ज्याचे खूर दोरीने करकचून बांधले होते अशा बैलास अनुलक्षून उच्चारले होते. तो बैल जसा निमूपटणे ती दोरी तोडू देणार नाही, त्याप्रमाणे जीवही आपल्या कृतकर्मांचा निचरा सुखाने करू देणार नाही. अर्थात् पूर्वसंचितामुळे जीवास

जे दुःख भोगावे लागते ते पाहून जर त्याविषयी अनुकंपा वाटेल तर ती अनाठायी होय, हा भाव. सों सों : सुओं सुओं, पुनःपुन्हा खूपसून; वाटा घे : वाटमारी करी; खैरी जुंपणे : विहिरीच्या रहाटखांबास जुंपणे. एक शिक्षेचा प्रकार. यार्ते पाखाळु कां नेघे : त्याऐवजी याला प्रायश्चित देऊन शुद्ध का करीत नाही? यार्चे लांब खांड ..याच्या शरीराचे मोहोरीएवढे बारीक तुकडे करून ते गावभर विखरावे, इतकी पापे त्याने केलेली आहेत.

दृष्टान्त ३

हा दृष्टान्त लखुबाइसा नावाच्या शिष्येला डोमेग्राम येथे सांगितला. एकदा बाइसेशी भांडण झाल्यामुळे लखुबाइसा चकधरस्वामींना सोडून निघून गेली. त्यांनी तिला पुष्कळ सांगून पाहिले, पण तिने त्यांचे ऐकले नाही. शेवटी त्यांनी भटोबासांना पाठवून त्यांच्याकडून तिचे मन वळविले, तेव्हा ती परत मठात आली. म्हणजे, तिने ईश्वरी अवताराचे न ऐकता आपणासारख्याच दुसऱ्या एका जीवाचे ऐकले. ते पाहून स्वामींनी हे सूत्र व त्यावरील दृष्टान्त तिला सांगितला (लीळाचरित्र, उत्तरार्ध १४२). जीव सदोष असल्यामुळे त्यांचे साजात्य असते, म्हणजे एकमेकांशी जमते. परमेश्वर मात्र निर्दोष असल्याने तो सर्व जीवांहून निराळा असतो, हा भावार्थ. साहजिकच एक जीव दुसऱ्या जीवासाठी वाटेल ते करतो, कारण त्यात त्याचा विषयसुखस्वार्थ गुंतलेला असतो. ईश्वरासाठी मात्र तो काहीही करीत नाही. पंचनगरें, नवनगरें : पंचग्रामाधिकारी, नवग्रामाधिकारी. (प्रस्तुत संदर्भात, देवता). गाणे, भाटे, थोंटी, सीमुरे इ० तामसी किंवा आसुरी प्रकृतीची माणसे; देउनि, करुनि, मागौनि इ. रूपे भविष्यार्थी असून त्यांचे अर्थ अनुक्रमे देऊ, करू, मागू असे आहेत.

दृष्टान्त ४

हा दृष्टान्त करंजखेड येथे रामदेव किंवा दादोस याला सांगितलेला आहे. बोध देण्याला सर्वच जण अधिकारी असतात असे नाही. त्यांत नऊ प्रकारचे पुरुष अनधिकारी म्हणून सांगितले आहेत. पैकी एकाचे वर्णन या

दृष्टान्तात आले आहे. देवतांच्या विद्या या ब्रह्मविद्येच्या मानाने हीन होत. परंतु त्यांनीच जो संतुष्ट झाला तो ब्रह्मविद्येचा स्वीकार करणार नाही, अर्थात् त्याला ब्रह्मविद्या देण्यातही अर्थ नाही; कारण तो अनधिकारी आहे. एक विन्हाड असताना त्याच जागेवर दुसरे असू शकत नाही. विद्या : देवतांच्या विद्या; ब्रह्मविद्या : परमेश्वराची विद्या; साधनाचेनि धालेपणें : देवतांच्या विद्या आत्मसात् करण्यात संतुष्ट किंवा मग्न असल्यामुळे.

दृष्टान्त ५

हा दृष्टान्त पैठण येथे लखुवाइसेला सांगितलेला असला तरी तो सांगण्याला निमित्त नागदेव झालेले दिसतात. कारण एकदा त्यांनी भिक्षा मागताना येणाऱ्या अडचणींचे निवारण कसे करावे याविषयी स्वामींस प्रश्न केला. त्यावर चक्रधरांनी ' संपन्नाचां घरीं न वचावें : विषयाचा संगु न करावा ' यांसारखे काही नियम सांगून नंतर सांगितले, की ' पोरा जीवा जेंचि पोटीं तेचि तोंडीं, ' म्ह. अज्ञानी जीव आपण स्वतः चुकतो व दुसऱ्याने सांगितल्यावरून आपण तसे केले असे म्हणून दुसऱ्यावर बोल ठेवतो (सूत्रपाठ, आचारमालिका, १६२-१६७). यावर चक्रधरांनी हा रंभण्याचा दृष्टान्त सांगितला. रंभणें : वखर व डवरा (शेतीची अवजारे) यांना असणारी लाकडाची मूठ. या वन्हाडी बोलीतील शब्दाचा ' शास्त्रा ' - तील, म्हणजे लाक्षणिक अर्थ ' दृष्टान्तस्थळ 'कार पुढीलप्रमाणे करतात. त्यांच्या मते ' काक्कादि च्यान्हीं ' (काकु, कक्षा, भावार्थ व प्रकरण) ची व्यवस्था बिघडवणे, (म्ह. ' काकु ' ला ' कक्षा ', किंवा ' कक्षे ' ला ' काकु ' म्हणणे, किंवा पूर्वपक्षाला सिद्धान्त आणि सिद्धान्ताला पूर्वपक्ष म्हणणे, किंवा कार्यकारणांची उलटापालट करणे, किंवा नामाचा लिंग-विपर्यय करणे, किंवा ' शब्दचाली ' न कळताच शब्द व त्याचा अर्थ यात घोटाळे करणे, इत्यादि सर्व प्रकार) म्हणजे शास्त्राची रंभणीच होत. ही रंभणी म्हणजे अन्यथाज्ञाने असून ती ज्ञानाच्या आड येतात. दार्ष्टान्तिकातील कठिया : कठिया म्हणजे देवळातील गुरव.

परमेश्वराचे वर्णन ऐकून तो प्रतिमेलाच देव समजून त्या प्रतिमेची पूजाअर्चा करू लागला. अर्थात् 'मूर्खस्य प्रतिमापूजा' या न्यायाने त्याला परमेश्वराचे ज्ञान होणे शक्य नाही.

दृष्टान्त ६

हा दृष्टान्त देमाइसेला डोंबेप्राम येथे सांगितलेला आहे. एका प्रसंगी श्रीचक्रधरांनी तिला आपल्या गावी परत जाण्यास सांगितले (लीळाचरित्र, उत्तरार्ध ११५). त्याचे वाईट वाटून ती त्यांना म्हणाली, " आम्ही आपले सर्वस्व सोडून स्वामींच्या दर्शनाला यावे आणि स्वामी काही 'अपूर्व' असे निरूपण न करताच उलट आम्हाला परत जायला सांगतात ! " तेव्हा स्वामींनी तिला विचारले, " बाई, तू असा कोणता त्याग केला आहेस ? तुला एक मुलगा होता तो मरून गेला. विधवा असल्यामुळे लेणीलुगडी तुला घालताच येत नाहीत. भावांच्या घरी हांड्या तापवून तुला घासभर खायला मिळते. त्यापेक्षा आमचे ऐकणे काय वाईट ? " त्यानंतर देमतीने 'मी कसे वागावे ? ' असा प्रश्न केल्यावरून श्रीचक्रधरांनी एका कुष्ठरोग्याची गोष्ट सांगून ' देवो माझा : मी देवाचा ' अशा रीतीने वागण्यास तिला सांगितले. सर्वसंगपरित्याग करून परमेश्वराला अनुसरणाऱ्यांचे पुढील चार प्रकार आहेत— (१) मळत्यागी; (२) अनिष्टत्यागी; (३) स्वतेव त्यागी; (४) कुष्ठिवासनेचा त्यागी. देमाइसा ही कुष्ठिवासनात्यागी होती, म्हणूनच तिला स्वामींनी कुष्ठरोग्याच्या वृत्तीने राहण्यास सांगितले. **पाठीं तीयें आलीं** : त्याच्या पाठोपाठ त्याचे नातेवाईक दुबळेश्वराच्या देवळात त्याच्या शोधासाठी आले, हा साधा अर्थ. पण 'दृष्टान्तस्थळ'-कार म्हणतात, " मनलज्जा जनलज्जा आलीं : प्रीतीतंव येती ऐसें नाहीं " : **गोसावी श्रीकराचेनि अनुकारें दाखविलें** : हा दृष्टान्त सांगत असताना चक्रधरांनी स्वतः अंगविक्षेप करून त्या कुष्ठरोग्याचे वर्णन केले.

दृष्टान्त ७

हा दृष्टान्त हिवरळी येथे महादाइसेला सांगितला. सूत्रभागातील सूत्र म्हाइंभटास एळियेच्या रस्त्याने जात असताना सांगितलेले आहे. त्याने

विचारले, की या मार्गात कोणकोणत्या सामग्रीचा अभ्यास करावा लागेल. त्यावर चक्रधरांनी सूत्रपाठाच्या ' आचारमालिके ' तील क्र. ३ ते १३ ही सूत्रे म्हाइंभटास सांगितली. पैकी प्रस्तुत सूत्र क्र. ८ चे आहे. ऐहिक जीवनात जे प्रयोजक, म्हणजे योग्य किंवा हितकारक, ते आध्यात्मिक जीवनात अप्रयोजक, म्हणजे अयोग्य किंवा अहितकारक व याच्या उलट आध्यात्मिक जीवनात जे प्रयोजक, ते ऐहिक जीवनात अप्रयोजक, हा भाव. दार्ष्टान्तिक महादाइसेला अनुलक्षून आहे. तिच्यामुळे म्हाइंभटाचे भले झाले. लोखंडे : शेतीची अत्रजारे, हा साधा अर्थ. लाक्षणिक अर्थ : ' षड्विध कर्मे ही लोखंडे. '

दृष्टान्त ८

हा दृष्टान्त पैठण येथे नागदेवाला सांगितला. सिंदेराणे हे राजाचे मांडलिक असल्यामुळे तो राज्यभ्रष्ट झाल्यावर त्याच्या इतर पाइक-परिवारा-प्रमाणे अन्यत्र कोठे सेवाचाकरी न करता किंवा लाचारी न पत्करता ते आपल्या कुटुंबाचा कसाबसा निर्वाह करून पहिल्या राजाशी एकनिष्ठ राहिले. याचे फळ त्यांना पुढे अर्धराज्याच्या रूपाने राजपद लाभून मिळाले. त्याप्रमाणे ' अनुसरलेला ' पुरुष अन्य देवतांचे सेवादास्य न करता कसाबसा देहाचा निर्वाह करून परमेश्वराच्या भक्तीचे व्रत एकनिष्ठतेने आचरीत असतो. या निष्ठेचे फळ त्याला परमेश्वराच्या संनिधानाच्या रूपाने व त्याच्या स्वरूपप्राप्तीच्या रूपाने मिळते. करीत सांतां : करीत असताना; हातातळीं हात वोडवीति ना : याचनेसाठी कोणापुढेही हात पसरीत नसत; ऐसे पाहिले : ऐसे पाहिले : दोन्ही बाजूस पाहिले; सीहासनीं : ' सिंहावलोकन आहे का ज्याचे आसनीं : एवं स्थानांतरा जरि वाजे केले तरी भक्तांवरि अवलोकन असे ऐसा हेत ॥ ' (दृष्टान्तस्थळ); आपणेया समान करीति : स्वरूपप्राप्ती करून देतात.

दृष्टान्त ९

हा दृष्टान्त छर्दीबास अनुलक्षून पण रामदेवास सांगितलेला आहे. काही त्यागी साधक आपले संबंधिये, म्ह. आत्त किंवा नातेवाईक, हे मेले असले तरी

अनुसरणानंतर नवीन संबंधिये निर्माण करतात, त्यांच्या स्नेहपाशात अडकतात व पुढे त्यांच्या मृत्यूमुळे अनिवार दुःख पावतात. म्हणून अविद्या कधी विद्यारूपाने तर कधी धर्मरूपाने संचरते हे साधकाने जाणून असावे. वरील तत्त्व या दृष्टान्तात अहीर (म्ह. अभीर) देशातील एका म्हातारीच्या दाखल्याने स्पष्ट केले आहे. अहीर देश : खानदेशाच्या उत्तरसीमेवरील देश. वोसरीये राहते : आश्रयास राहिली. वडपींपळ लाविजेति : एकमेकांशी संबंध नसलेल्या गोष्टी एकत्र आणणे; मग कृपामीर्षे स्वीक्षे करी : मग इतर जीवांची करुणा येऊन त्यांना तो आपल शिष्य करून घेतो.

दृष्टान्त १०

हा दृष्टान्त छिन्नपापी येथे आउसेला सांगितलेला आहे. एकदा प्रसाद वाटताना नागदेवास इतरांप्रमाणे दोन चिमटी न देता अधिक द्यावे काय असे विचारल्यावरून चक्रधरांनी हा दृष्टान्त सांगितला. वेचला असे : मग्न असे; पाए पसरुनि : ' स्वभावसरळी वर्तन करणें तेंचि पाए पसरणें; ' आधी स्त्रीचेनि नांवें दांडेनि साइली पिटी : यापूर्वी तो स्त्रीची सावलीही पडू देत नव्हता, सावली पडली तरी तिला तो काठीने मारीत असे. पूर्वी तो स्त्रीचे नावही घेत नसे; विळचां : सायंकाळी; सूर्यास्तानंतर.

५. स्मृतिस्थळ

' स्मृतिस्थळ ' हा लीळाचरित्राच्या तोडीचा चरित्रग्रंथ आहे. त्यात महानुभाव पंथाचे आद्य प्रचारक नागदेवाचार्य यांचे चरित्र आठवणींच्या रूपाने आले असून शिवाय आघाडीच्या महानुभाव ग्रंथकारांची माहिती करून देणारा संदर्भग्रंथ म्हणूनही त्याचे महत्त्व आहे. 'स्मृतिस्थळा'चे संपादक श्री. वा. ना. देशपांडे यांच्या मते ' स्मृतिस्थळा ' चा लेखक कोणी एक असा नसून अनेकांच्या पाठांचे हे संकलन आहे. तरीपण नरेंद्र व परशराम हे मूळ लेखक किंवा स्मृतिकार, आणि मालोबास व गुर्जर शिवबास हे संस्करणकार

असावे असे मानण्यास आधार आहे. 'अन्वयस्थळ'कार म्हणतात, "नरेंद्र-बासीं रुक्मिणीसैवर केलें : आणि सातसैं स्मृति जैसिया वर्तल्या तैस्याचि लिहिल्या : कवि मालोबास त्यांहीं पांचसैं स्मृती : सवासैं वृधाचारु अन्वयीं लाविला." अर्थात् या सर्व स्मृती आज कोणत्याच पाठात उपलब्ध नाहीत. 'स्मृतिस्थळा'ची रचना नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूनंतर लौकरच झाली असल्याने त्याचा रचनाकाल शके १२३५ च्या नंतरचा ठरतो. स्वतः स्मृतिकार ग्रंथरचनेच्या कामात कुशल दिसतात. पैकी परशरामबास हा धर्मवार्ता करण्यात निपुण असून त्याचे व्याख्यानचातुर्य पाहून अनोबासाने एका समयी "परशरामाचें बोलणें तें गगना गवसणी कीं" असे म्हटल्याचे प्रसिद्ध आहे. दुसरा स्मृतिकार नरेंद्र हा कवी म्हणून प्रसिद्धच आहे.

श्रीचक्रधर जसा 'लीळाचरित्रा'चा त्याप्रमाणे नागदेवाचार्य हा 'स्मृतिस्थळा'चा मुख्य विषय होय. नागदेव किंवा भटोबास हा महानुभाव पंथाचा आद्याचार्य. स्वतः लेखक नसला तरी म्हाइंभट, बाइदेवबास, केसोबास इत्यादि थोर ग्रंथकारांचा तो मार्गदर्शक होता. चक्रधरांच्या मागे त्यांच्या लीळा आणि विचार यांचा संग्रह करविण्याचे सर्व श्रेय नागदेवाचार्यांकडे जाते. म्हणजे तो ग्रंथकारांचा ग्रंथकार ठरतो. त्यांच्या हयातीत पंथाचा प्रसारही पुष्कळ झाला. चक्रधरानंतर एवढी मोठी व्यक्ती महानुभावांत दुसरी नाही. असो. नागदेवाचार्यांचा मृत्युशक सांप्रदायिकांच्या मते १२२४, वा. ना. देशपांड्यांच्या मते १२३१, व डॉ. कोलत्यांच्या मते १२२८ असा आहे. प्रस्तुत उताऱ्यात 'स्मृतिस्थळा'तील एकूण १९ लीळा घेतल्या असून त्यांची निवड त्यांतून नागदेवाचार्यांचा जीवनपट उभा राहिल अशा रीतीने केली आहे.

१ ते ४. या चार लीळांत चक्रधरांचे प्रयाण झाल्यापासून (शके ११९४ किंवा ११९६) तो गोविंदप्रभूंच्या निधनकालपर्यंतचा, म्हणजे शके १२०९ पर्यंतचा वृत्तान्त थोडक्यात आला आहे. चक्रधरांच्या पश्चात् त्यांचे पट्टशिष्य नागदेव किंवा भटोबास हे विरहदुःखाने विव्दळ होऊन वेड्या-पिशाप्रमाणे रानोमाळ हिंडत राहिले. तशा स्थितीत त्यांचा शोध लावून

महादाइसे ही चक्रधरांची ज्येष्ठ शिष्या त्यांना रिधपुरास गोविंदप्रभूंकडे घेऊन आली. गोविंदप्रभूंच्या निधनकाळापर्यंत, म्हणजे सुमारे १४ वर्षे भटोबास त्यांच्याच सेवेत होते. त्यानंतर त्यांनी रिधपूर मोडले व स्वामींच्या संबंधी स्थानांचे दर्शन घेत घेत ते गोदाकाठी निंबा येथे येऊन तेथेच स्थायक झाले. (१) अचस्था प्रकटलीया : चक्रधरांच्या विरहदुःखाने अत्यंत अस्वस्थ झाले; महादाइसे : ' धवळे ' रचणारी महदंबा; परमेश्वरपुर : ईश्वरी अवतार श्रीगोविंदप्रभू यांचा निवास असलेले क्षेत्र रिधपूर (जि. अमरावती); अबो मेली : गोविंदप्रभूंच्या तोंडी असलेले शिवीवजा संबोधक : (२) ' नेणो मा तुझा श्रीप्रभू ' ... भटोबासांची चक्रधरांच्या ठायी इतकी अनन्यनिष्ठा होती, की ते त्यांच्याव्यतिरिक्त कोणासही देव म्हणावयास तयार नव्हते; ' तूतें गोसावी श्रीप्रभूसि नीरोविलें असे ' ... चक्रधरांनी प्रयाण करण्यापूर्वी नागदेवास श्रीगोविंदप्रभूंकडे व महादाइसेस नागदेवाकडे सोपविले होते (" तुमतें यांसि नीरोविलें; आणि हा श्रीप्रभूसि नीरोविला : " लीळाचरित्र, उत्तरार्ध २.४८०) (३) ' श्रीचक्रधरु द्या ओ ' ... भटोबास नेहमी चक्रधरांचे नाव पुकारून भिक्षा मागत, ते लोकांच्या स्मरणात होते; पांचपिंपळी : रिधपुरातील एक स्थान; श्रीचांगदेवो राउळ : चक्रधरांचेच दुसरे नाव. ते कानावर पडताच भटोबासांना साहजिकच पुन्हा विरहदुःखाचा उमाळा आला. (४) प्रवृत्त्यंतर केलें : देह ठेवला. शके १२०९ हा गोविंदप्रभूंचा निधनकाळ डॉ. कोलते यांनी निश्चित केला आहे (पहा—श्रीगोविंदप्रभुचरित्र, प्रस्तावना, पृ. १६—१८). लक्ष्मीधरबा : ' ज्ञानभास्कर ' या स्तोत्राचे कर्ते; बाइदेवोबा : ' पूजावसर ' कार बाइदेव बास; महादाइसे : ' धवळे ' रचणारी महदंबा; कोथळोबा : हे प्रथम वाकी येथील सिद्धनाथांच्या देवळातील गुरव होते. भटोबासांच्या सांगण्यावरून श्रीगोविंदप्रभूंना अनुसरले. त्यांनीच त्यांच्या स्थूलपणावरून त्यांना ' कोथळा ' हे नाव ठेवले (गो. चरित्र, ली. १९३). पोमाइसे : वाकीची भटोबासांची शिष्या; डोंबेग्राम व प्रतिष्ठान या ठिकाणी चक्रधरांनी बराच काळ काढल्यामुळे त्यांच्या तेथील लीळार्हा पुष्कळ आहेत. त्यामुळे ही दोन स्थाने महानुभावांना विशेष वंदनीय वाटतात. छिन्नपाप-छिन्नस्थळी : डोंबेगावा-

जवळील स्वामींच्या वास्तव्याने पुनीत झालेले स्थान. ते खडकात फोडून काढलेले असल्याने त्याला ' छिन्नस्थळी ' म्हणतात.

५. पंडित म्हणजे केशिदेव पंडित किंवा केशिराज बास. यांनीच पुढे चक्रधरांचा ' सूत्रपाठ ' व ' दृष्टान्तपाठ ' सिद्ध केला. हीराइसे ही त्यांची बायको. पंथात प्रथम ती आली. ' परि जें म्हणौनि आलेति ... ' केशिराज हे संसाराला विमुख होऊन आलेले असल्यामुळे भटोबासांच्या दृष्टीने, त्यांनी अद्यापि पंथाची दीक्षा घेतलेली नसली तरी, ते ' निवृत्त 'च होत; भीक्षा केली. संन्यासविधिपूर्वक दीक्षा घेतली.

६ ते ९. या चार लीळा ऐतिहासिक स्वरूपाच्या असून त्यांत महाराष्ट्रावर झालेल्या मुसलमानी आक्रमणाच्या धामधुमीत महानुभाव पंथीयांची जी वाताहत झाली तिचे वर्णन आहे. त्यांतील यादवराजा रामदेवराय याच्या उल्लेखावरून (क्र. ८) हे आक्रमण म्हणजे शके १२२८ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीचा सेनापती मलीक काफूर याने केलेली स्वारी असावी असे वाटते. कारण रामदेवराय यादवाचे लेख शके १२३२ पर्यंत मिळतात (उदा०, त्याचा पुरुषोत्तमपुरी ताम्रपट शके १२३२ चा आहे). असो. या परकीय आक्रमणाचा उल्लेख महानुभाव वाङ्मयात ' खालसैयाची धाडी ' असा केलेला आढळतो. या धाडीत महानुभाव पंथीयांचीच केवळ नव्हे, तर त्यांचा आद्य ग्रंथ जो ' लीळाचरित्र ' त्याचीही वाताहत झाली असे ' अन्वयस्थळा 'तील " माहींभटवासीं लीळाबंध केला ; तो धाडीमार्जी गेला सकळही " या उल्लेखावरून कळते. **दिलीचा सुलतान** : दिल्लीचा अल्लाउद्दीन खिलजीचा दक्षिणेतील प्रतिनिधी मलीक काफूर; अवघें मंडळ : ' महाराष्ट्र ' म्हणजे अनेक लहान लहान खंडमंडळांचे मिळून बनलेले महामंडळ ही कल्पना पूर्वीपासून रूढ आहे. १७ व्या शतकातील ' आचारपद्धती ' या महानुभाव ग्रंथात महाराष्ट्राची ही घटक खंडमंडळे कोणती ते सांगून " अवघीं मिळौनि महाराष्ट्राचि बोलिजे ' असे म्हटले आहे (नेने : श्रीचक्रधर-सिद्धान्तसूत्रे, उपोद्घात, पृ. २). आबाइसे : भटोबासांची आई; वैजोबा : भटोबासांचा धाकटा भाऊ; ' गोसावी संबधु वारीला असे ' :

‘संबंधियांचा संबंधु तो विशेषतां त्याज्यः’ या ‘सूत्रपाठा’तील सूत्रानुसार (आचार, १) आपणास वैजोबाकडे, म्हणजे आपल्या मुलाकडे जाता येणार नाही असे आबाइसे म्हणते; दोहीं देवांचा : श्रीचक्रधर व श्रीगोविंदप्रभू. चक्रधरांनीच आबाइसेला रिधपुरास श्रीगोविंदप्रभूंच्या सेवेसाठी पाठवली होती (ली. उत्तरार्ध २७६); हे एक अडणि : आतांचा संबंध त्याज्य खरा; पण आपद्धर्म (‘अडणि’) म्हणून तो वर्ज्य नाही; गुढयासरिसै : धामधूम संपून सर्वत्र शांतता प्रस्थापित झाल्याच्या दर्शक गुढ्या, म्ह. पताका दिसताच. (७) साधे किंवा येल्हो : चक्रधरांची एक एकनिष्ठ शिष्या; परळी वैजनाथ : ज्योतिर्लिंगांपैकी एक. (८) मी वतें तवं म्हाटें वतेंल : रामदेवराव यादवाचे लेख शके १२३२ पर्यंत मिळत असल्याने त्यानंतर केव्हा तरी भटोबास मरण पावले हे सिद्ध करणारी ही त्यांचीच भविष्यवाणी. अर्थात् ती पुराव्याच्या स्वरूपाची नव्हे; तो संतामहंताचेया वोखटेया प्रवर्तला : श्रीचक्रधरांचा शेवटी शिरच्छेद झाला असे एक मत आहे. त्या प्रकरणी तर रामदेवराव यादवाचा हात नसेल ना ? ज्ञानेश्वरीत तर त्याचा उल्लेख ‘न्यायातें पोषी’ असा गौरवपर आहे (ज्ञा. १८. १८०४). (९) गंगार्तार : गोदाकाठ ; निंबा : सध्याचे लिंब (ता. पाथरी, जि. परभणी). येथून पुढे शेवटपर्यंत भटोबास निंबा येथेच होते व तेथेच त्यांनी देह ठेवला.

१०. भटोबासांची निःस्पृहता व त्यागवृत्ती दर्शविणारी एक मोलाची आठवण. म्हातारदाम : भटोबासांचे पूर्वायुष्य छंदीफंदीपणात गेले व त्यांनी कधी कोणाची सेवाचाकरी केल्याचे त्यांच्या चरित्रात नाही. मग हे ‘म्हातारदाम’ त्यांना कोठून आले ? की तेव्हाही वृद्धांना साहाय्य करणारी एखादी संस्था होती ? ‘म्हातारदामा’ (Pension) चा हा उल्लेख तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती जाणून घेण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे.

११. नरेंद्र-कृत ‘रुक्मिणी-स्वयंवर’ या काव्यग्रंथाचा रचनेतिहास. श्रवण होतें : ‘श्रवण’ म्हणजे पंथाचे तश्वज्ञान. ते नरेंद्राने यापूर्वी भटोबासांकडून ऐकलेले होते. म्हणूनच त्याने ‘द्वारकेचा रामहाटु’, म्हणजे

श्रीकृष्णचरित्र वर्णन करण्याची सूचना आपल्या कविवंधूंना केली. कारण श्रीकृष्ण हा परमेश्वराचा पूर्णावतार व तोच मोक्षदायक होय हे त्याने भटोबासांकडून ऐकले होते ; देवाचेया दादुलेपणाचा उबारा.... रु. स्व. तील ही ३१२ वी ओवी आहे. म्हणजे काव्याच्या प्रस्तावनेनेच राजाला मोहित केले ; अभंगु : ग्रंथकर्तृत्व. ' अभंग देणे ' म्हणजे ग्रंथाच्या शेवटी त्याचा कर्ता म्हणून नाव घालणे. कवीने काव्य रचावे व त्याचे कर्तृत्व आश्रयदात्या राजाकडे द्यावे असा प्रघात पूर्वी होता; भीक्षा केली : विधिपूर्वक संन्यासदीक्षा घेतली ; मग तेंहूनि ' रु. स्व. ' ग्रंथु मार्गासि आला : हे काव्य नरेंद्राने पंथात येण्यापूर्वी रचिलेले असल्याने त्याच्या प्रारंभी गणेशशारदावंदनाचा अपंथीय प्रकार आढळतो.

१२-१३. या दोन लीळांत म्हाइंभटकृत ' लीळाचरित्रा 'च्या रचनेचा इतिहास आला आहे. त्यावरून श्रीचक्रधरांच्या लीळांचे संकलक म्हाइंभट व या कामी त्यांना मार्गदर्शन करणारे भटोबास यांनी केलेल्या परिश्रमांची कल्पना येते. (१२) खेइभट... चक्रधरांचे सान्निध्य लाभलेले एक शिष्य. प्रसादाची रोटी : ही रोटी चक्रधरांनी खेइभटांना ' उत्तरार्धा 'त दिली होती व ते नेहमी ती धुवून तिचे पाणी पीत (ली. उत्तरार्ध, २. ३३१). (१३) उपाध्ये, म्ह. जानोपाध्ये, नाथोबा, साधे ही सर्व चक्रधरांच्या परिवारातील त्यांची भक्तमंडळी होती.

१४. चक्रधरांच्या तोतयाचा वृत्तांत. तीर्थविशेष : श्रीचक्रधरांचा संबंध आल्यामुळे पवित्र झालेली स्थाने; आवाइसे : भटोबासांची आई. प्रथम भेटां जो प्रश्नु केला : डोमेग्रामच्या प्रथम भेटांत चक्रधरांनी म्हाइंभटास " एथौनि आत्यंतिक संसृतिछेदु होए ऐसी काइ प्रतीति आति ? " असा प्रश्न विचारला होता (ली. उत्तरार्ध १. ११३). तें नाथ जाणे : तोयया नाथपंथी होता. त्याला चक्रधरांनी दिलेले प्रत्युत्तर ठाऊक असणे शक्यच नव्हते; ' हा महु नागवला होता ' : हा तोतया आहे, चक्रधर नव्हे, याची जाणीव भटोबासांना प्रथमपासूनच होती. यापूर्वी सुद्धा एकदा स्वामी उज्जैनीस आहेत हे कळूनही त्यांनी तेथे जाण्याचे नाकारले होते. कारण आता यापुढे या अवतारात भेट नाही असे स्वामींनी त्यांना स्पष्टपणे सांगितले होते (ली. उत्तरार्ध, २. ४८८).

१५. उमाइसे : भटोबासांची विधवा बहीण; दोहीं देवांचें : श्रीचक्रधर व श्रीगोविंदप्रभू यांचे; जें गोसावी निवासां राज्य करीत होते....ही आठवण लीळान्चरित्राच्या उत्तरार्धातील (१. १८२) आहे. तेव्हा चक्रधर नेवाशाला असताना म्हाइभटाला तेथे येऊनही राजकार्याच्या गडबडीत त्यांची भेट घेता आली नाही. त्या प्रसंगी चक्रधरांनी त्याज-विषयी जे उद्गार काढले त्यांची आठवण देऊन भटोबास आता त्याच्या देहान्तसमयी त्याला ईश्वरकृपेचे आश्वासन देत आहेत; चणारव्य : रिधपुरातील श्रीगोविंदप्रभूचे निक्षेपस्थान.

१६. महादाइसा किंवा रूपै : भटोबासांची चुलत बहीण व 'धवळे' रचणारी कवयित्री; वारीतुरंग वज्री : बेलापूरच्या अखेरच्या मुक्कामात चक्रधर एक दिवस हातात वीट घेऊन दगडाच्या चिपेने तिची वज्री घडवीत होते. त्या वेळी महादाइसेने विचारल्यावरून ' वज्री म्हणिजे वारि-तुरंग ' (वज्री पाण्यावर तरंगते म्हणून) असे त्यांनी तिला सांगितले. महादाइसेच्या आठवणीतील ही स्वामींची अखेरची लीळा (ली. उत्तरार्ध, २. ६८३). ती आठवून ही ' जिज्ञासक म्हातारी ' देह ठेवते.

१७ ते १९. ' स्मृतिस्थळा ' तील या अखेरच्या तीन आठवणी नागदेवाचार्य किंवा भटोबास यांच्या देहान्तप्रसंगाच्या आहेत. (१७) पंडितबास : केशिराज, ' सूत्रपाठा ' चे संकलनकार; (१८) निर्वचन, महावाक्य, उद्धरण : ही ' सूत्रपाठा 'तील प्रकरणांची नावे असून त्यांत अनुक्रमे ईश्वरस्वरूप, ईश्वरनिर्धार व शक्तिनिर्धार, आणि उद्धरण हे विषय आले आहेत. आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणी निरवानिरवीच्या गोष्टी न करता चक्रधरांचा अमोल उपदेश कानावर पडावा अशी भटोबासांची इच्छा होती; पांचास्य गुरुकुळ : द्वापरीचे श्रीकृष्णचक्रवर्ती, सह्याद्रीचे श्रीदत्तात्रेयप्रभू, द्वारावतीचे श्रीचांगदेव राउळ, रिधपूरचे श्रीगुंडम राउळ व प्रतिष्ठानीचे श्रीचांगदेव राउळ (म्हणजेच श्रीचक्रधर) या पंचकृष्णांचे गुरुकुळ. (१९); बाइसे : चक्रधरांची पहिली शिष्या, पैठणची नागूबाई; शके १२२४ : भटोबासांच्या निधनाचा हा सांप्रदायिक काळ संशोधकांना मान्य नसून त्यांच्या मते भटोबास शके १२३४ च्या सुमारास निधन पावले असावे.

शब्दकोश

(मूळ शब्दापुढील कंसातील संक्षेपचिन्हांचे स्पष्टीकरण :- अ = अव्यय; अव = अनेकवचनी रूप; क्रि = क्रियापद; क्रिवि = क्रियाविशेषण; कृ = कृदन्त; धावि = धातुसाधित विशेषण; ना = नाम; व = वर्तमान; वि = विशेषण; सा = सामासिक शब्द.)

अ

अछेद - अछेद्य.

अठरासतें - अठराशे.

अडाणि - १. अडचण; संकटकाळ.

२. ताट ठेवण्याची बैठक.

अढैच - अडीच.

अढैचसैं - अडीचशे.

अणी - पुटकुळी; फोड.

अधीत - परिश्रमावाचून अगम्य.

अन - अन्न.

अनर्घ - अनर्घ्य; पैलू न पाडलेले.

अनसारिख - (वि.) नेहमीसारखे;

दुसऱ्याप्रमाणे.

अनारिस - (वि.) वेगळे; निराळे.

अनावर - अस्खलित.

अनुकरणे - अंगविक्षेप किंवा

अभिनय करणे.

अनुकार - अंगविक्षेप; हावभाव.

अनुपपत्ति - अप्राप्ति; उणीव;

कमतरता.

अनुसरण - दीक्षाग्रहण.

अन्मोदणे - वर्णन किंवा गुणगान करणे.

अभंग - ग्रंथकर्तृत्व; तद्वाचक-नाममुद्रिका.

अभेद - अभेद्य.

अमेध्य - अपवित्र; मांस.

अया - (संघो.) (आश्चर्यदर्शक उद्गार).

अलंग - भाल्यासारखे तीक्ष्ण शस्त्र.

अलेख - अमाप; अगणनीय.

अवकाश - शौचविधी.

अवलीळा - सहज; सहजतेने.

अवसर / अवस्वर - समय; प्रसंग.

अवसान - अन्त; मृत्यू.

अवस्था - देहभान लोपल्याने होणारी उन्मन स्थिती.

अवस्थान - वसती; मुक्काम.

अवेव - अवयव.

अव्हाट - आडवाट.

अव्हानणे - आव्हान करणे;

पाचारणे.

असूध - रक्त.

अहीर देश - अभीरांचा देश;
अहिराण.

अळंकार - १. दागदागिने; २.
फुलांच्या माळा, झेले इ०

अळंचुपाळंचु - हालचाल;
गडबड.

अळुमाळ - अल्पस्वल्प; थोडे.

अक्षम - (वि.) दुबळे; अशक्त.

अक्षेवार्णे - ओवाळण्याचे साहित्य.

आ

आइत - तयारी; सिद्धता.

आकर्षिणे - ओढून किंवा खर-
वडून काढणे.

आग्रह - तळमळ; उत्कंठा.

आंगवणे - दूर करणे; त्याग करणे.

आंगीटोपरें - अंगरखा व
शिरोवस्त्र.

आंगुळी - हाताचे बोट.

आझूइं - अद्यापि; अजून.

आडवांगीं - अंगाच्या बाजूला.

आडा - टिळा; पट्टा.

आण - शपथ.

आणिक (वि.) - इतर; दुसरे.

आति (क्रि.) - आहे.

आन (वि.) - निराळे; वेगळे.

आपजौनि - प्रयत्नपूर्वक; आवर्जून;
मुद्दाम.

आपणपे - स्वतः; स्वतःला.

आपणालेया - आपल्या ठिकाणी.

आपलवणे - आपुलकी, ममत्व
निर्माण होणे.

आपसया - आपसूख; आपोआप.

आफळणे - थोपटणे.

आंघटवोल (वि.) - ओलेचिंब.

आरोगण - भोजन.

आरोगिणे - भोजन करणे.

आरौत (वि.) - इकडे; अलीकडे.

आर्ति - तळमळ; उत्कंठा.

आलापाला - अरबट-चरबट खाणे.

आलोहीत - आरक्त; लाल.

आवत - औत; शेतीचे अवजार.

आवंतणे - बोलावणे.

आवर्तणे - आवर्तन करून म्हणणे;
पुन्हा पुन्हा म्हणणे.

आर्वाकणे - मनात आणणे; चिंतन
करणे.

आशंसणे - आशा करणे.

आस - आशा.

आसु - सोन्याचे नाणे.

आळीव - आळलेले; दाट.

इ

इखीति / इषित - किंचित.

इळा - विळा.

उ

- उगवणे - मोकळे होणे, करणे.
 उगाणा - हिशेब ठेवणारा कारकून.
 उगाळ - थुंकलेला चोथा.
 उघाणी - वाद; चर्चा.
 उजाइ - योगशास्त्रातील एक करण.
 उतरंडी - भाड्यांची किंवा मडक्यांची उतरंड.
 उतरिए - १. उत्तरीय (वस्त्र); २. अंगाच्या वरील बाजूवर.
 उद्ग्रहणिका - वादविवाद.
 उद्दीम - उद्यम; उद्योग.
 उद्देयां - (क्रि.वि.) सूर्योदय होताच.
 उपंगळी - मांडी.
 उपन्यास - वाद; चर्चा.
 उपरी - घराची माडी.
 उपहुड - निजून उठणे.
 उपाहानौ - (अव.) वहाणा.
 उपाहानौ मेळविणे / फेडणे - वाहणा घालणे / काढणे.
 उपेग - उपयोग.
 उब - उष्णता; उकाडा.
 उबारा - उष्णता.
 उमरडणे - पालटणे; बदलणे.
 उमेठ - अमाप; अमर्याद.
 उलळणे - अंगास लावणे, फासणे.
 उसंत - मोकळीक.
 उसीसैं - उसे.

ए

- एंत्रासन - यंत्रासन; मंत्रतंत्र किंवा जारण-मारण विद्येतील एक प्रकार.
 एसण - (वि.) इतके; एवढे.
 ओडवणे - पुढे करणे.
 ओळवा - भुईछत्री; एक वनस्पती.

क

- क.छ - कच्छ; कासव.
 कटक - लष्कराचा तळ.
 कटकट - (उद्धार. अ.) - हाय!
 कटकटीएमान - क्षीण देह; अस्थि-पंजर.
 कठीया - देवळातील गुरव.
 कडिसरां - कडेला; टोकाला.
 कडै - बाजूस.
 कपाट - डोंगरातील गुहा.
 करण - योगासन; योगमुद्रा.
 करणीयें - काम; कार्य.
 करांडणे - भरडणे.
 कन्हा - मातीचा घडा.
 कवडा - १. गोळा; २. कवडी.
 कवाड - दाराची फळी.
 कसा - अंगरख्याचा बंद.
 कळिका - कला; अंश.
 काइसेन - कशाने; कशामुळे.
 कांड - बाण.
 कानवटी - झाकण.

कानवडा - पडदा; आडोसा. [♠]
 कानसुल - कानशील.
 कांबी - काठी.
 कायाप्रणीत - साष्टांग नमस्कार.
 कारुखारु - मलिन व रंगहीन;
 जाडेभरडे (वस्त्र).
 कालाल - मद्याविक्रेता; कलाल.
 काष्टी - समाधी; तंत्री.
 काळकूट - एक जालीम विष.
 किडी - प्रेत वाहण्याची तिरडी.
 किरु (अ.) - खरोखर.
 कुजांतर - चेडुक; जादूटोणा.
 कुमर - पुत्र.
 कुरंधन - एक प्रकारची वनस्पती.
 कुस - आवार; आवाराची भित्त.
 कुसकटा - चुरा.
 कें (अ.) कोठे.
 केधवा - (क्रि. वि.) केव्हा.
 केतुल (वि.) - कित्ती.
 केव्हळां (क्रि. वि.) - कधी.
 केळिक्रीडा - लीला.
 कोठा - कोठी; गोठा.
 कोण - कोपरा.
 कोनटा - कोपरा.
 कौभ - दांडा.
 कोरका - भाकरीचा तुकडा.

ख

खडपड - धडपडणे; अडखळणें.

खडाइणे - अपहरण करणे;
 बळाने घेऊन जाणे.
 खडिया - एक जालीम विष.
 खत - व्रण; पुट.
 खळी - मानाचे स्थान.
 खळीव - कोरे; खळ असलेले
 (वस्त्र).
 खाजें - खाद्य; चारा.
 खाटारा - खटारा; गाडा.
 खाड - दाढी.
 खांड - तुकडा.
 खांडखापर - संसार; प्रापंचिक
 वस्तू.
 खांडणे - तोडणे; कापणे.
 खांडदेउळी - पडके, मूर्तिहीन
 देउळ.
 खांडी - नदीच्या पात्रात पडलेली
 कोरडी वाट.
 खांडूक - व्रण; फोड.
 खानपान - खाणेपिणे.
 खापरी - मातीचे भांडे.
 खिळी - कडी.
 खीचटें - खिचडी.
 खुंटदावें - प्रपंचाच्या पाश.
 खैरी जुंपणे - खैराच्या केलेल्या
 वाण्याच्या रहाटखांबास जुंपणे
 (एक शिक्षा).

खोलणे - पुढे चालणे.

खोलबुंधी - डोक्यावरून, काना-
वरून घेतलेले वस्त्र.

ग

गजबज - गडबड; आरडाओरड.

गडदरा - खोल खड्डा.

गडी - साधारण प्रतीचे गाव.

गव्हर - गुहा.

गळदंडा - फुलांची माळ.

गाडु - गड्ड; पाण्याचा तांब्या.

गाणा - गायक.

गुढरिला (वि. पु.) - शृंगारलेला;
झूल घातलेला.

गुढा - १. पताका; निशाण
(शांतता प्रस्थापित झाल्याची
द्योतक); २. जमिनीत रोवलेला
दगड.

गुंडा - जमिनीत पुरलेला दगड.

गुंपणे - गुंतून अडकणे.

गुंफा - झोपडी; पर्णकुटी.

गुरुवीणी (स्त्री.) - गरोदर.

गुळळा - चूळ; गुळणी.

गोंडीबुंधी - गोंड लोकांप्रमाणे
तोंडावरून घेतलेला पदर.

गोपाळ - गुराखी.

गोमट - (वि.) - चांगले; भले.

गोरक्ष - नाथपंथी भिक्षा.

घ

घतैल (क्रि.) - घेईल.

घरवात - संसार; प्रपंच.

घागरा - १. धुंगरे; २.-बांधणे
- रागाने बोलणे; हजेरी घेणे.

घायाळ - जखमी.

घुघाइणे - रागवणे; रागे भरणे.

घे-दे - घाव-प्रतिघाव; हल्ला-प्रति-
हल्ला.

घूणा - किळस.

च

चरितार्थ - कृतार्थ; सफल.

चर्वट (वि.) - बडबड करणारे.

चांग - (वि.) - चांगले.

चाटा - कापडविक्या; वस्त्रे पुर-
विणारा.

चाड - इच्छा.

चांदोवा - छत्र.

चिंचना - चिमणा (पक्षी).

चिपुळी - चिपळी (एक वाद्य).

चीकसा - अंगाला लावण्याचे
उटणे.

चेष्टत - विपरीत चेष्टा.

चोखट - शुद्ध; स्वच्छ.

चोखणे - चोळून स्वच्छ करणे.

चोजवणे - शोध घेणे; चौकशी
करणे.

चौ-चार.

चौक रंगमालिका - रांगोळीने
काढलेल्या आकृती.

चौथरीया आसु-चार थरांचे
सोन्याचे नाणे.

ज

जगती - देवळाचे आवार,
आवाराची भिंत.

जति-आरती.

जरु-ज्वर; ताप.

जळघाणी-पाण्याची घाण.

जाचणे-मनात जळफळणे; मत्सर
करणे.

जाडी-घोंगडीसारखे जाड वस्त्र.

जीणे- १. जिवंत होणे; २. जगणे.

जुं-द्युत; जुगार.

जुआर-जुगारी.

जुझजुझो-झुंजून-झुंजून.

जेतुल(वि.)-जितके.

जोआंचें-जुगाराचे.

जोडणे-द्रव्यार्जन करणे.

झ

झुळंबुका-फुलांचा झुबका (कर्ण-
भूषण.

ट

टाळें-कुलूप.

टेंक-टेकाड; उंचवटा.

टोळा-विटकर; विटेचा तुकडा.

ठ

ठाणवै-समई.

ठाय/ठावो-जेवणाचे पान.

ठावो-आधार; ठिकाण.

ठी-मर्यादा; निश्चिती; बोली.

ठेंसणे-ठेचणे.

ड

डोळिकार-पालखी वहाणारा भोई.

डोळी-पालखी.

ढ

ढग-उंचवटा.

ढाळणे-१. ओतणे; २. हलवून
विस्कळित करणे.

त

तटाक्ष-काठ; किनारा.

तवं-तोपर्यंत.

तातकाळिक-निकडीचे; तात्पुरते.

ताति-पीडा; उपद्रव.

तात्परिये-तत्परतेने.

तांबतौली-तांब्याची तपेली.

तावणे-तापविणे.

तितरिया (वि. पु.) -वक्र;

तिरपा; तितर पक्ष्याप्रमाणे.

तीटततीटत-ठिबकत.

तीर्थेच-तिर्थेक योनीतील.

तुता-मातीची डिखळे फोडण्याची
लोखंडी शेंबीची काठी.

तुरुक-मुसलमान; यवन.

तेतुल-(वि.) तितके

तें-तेव्हा.

त्राहाटणे-थापटणे.

त्रीसुधी-त्रिवार; तीनदा.

थ

थडिया थडिया-काठाकाठाने.

थाप-थापट.

थापा-बोटे झडून राहिलेला
हाताचा तळवा.

थौटी-आडदांड, दांडगे लोक.

द

दरिसन / दरुसन-१. दर्शन; २.
तत्त्वज्ञान.

दरु-पोटाची खळगी

दरे दरकुटे-१. दऱ्याखोरी; २.
खाचखळगे.

दसांग धूप-दहा सुगंधी द्रव्यांचा
बनवलेला धूप (पहा : संकेतकोश
पृ. २५७)

दाटणा-अंग पुसण्याचे जाडेभरडे
वस्त्र.

दांडा-काठी.

दांडी-पालखी.

दादुलेपण-मोठेपणा; श्रेष्ठत्व.

दाम-एक नाणे.

दारवठा-दार; दरवाजा.

दारसंका-दाराचा चौकटीचे उभे
खांब.

दी-दिवस; दिवशी.

दीठी-दृष्टी.

दीस-१. दिवस; २. सूर्य.

दुनी-(वि.) १. दुहेरी, २.
दुप्पट.

दुपाहार-दुपारची वेळ.

दुरांतरे-दूरवर.

दुचाहीं-दोन्ही बाजूंस; दुतर्फा.

दुहणे-धार काढणे.

दूधीकरटा-वाळलेल्या दुधी
भोपळ्याचे पात्र.

दुभिक्ष-दुर्भिक्ष; दुष्काळ.

देहाडा-शेत (लक्षणेने.)

दोंद-पोट

ध

धड-मानेखालील शरीराचा भाग.

धडगोड-गोडघोड (अन्न).

धरणे (ना.)-हट्ट; आग्रह.

धाणे-संतुष्ट होणे.

धालेपण-संतुष्टता; समाधान.

धांडाळ-छंद; व्यसन.

धारेधाकुटा (वि. पु.)-ठेंगणा-
दुसका.

धुरा-प्रमुख; श्रेष्ठ.

न

नागवणे—१. आघात करणे;
मारणे; २. फसविणे; वंचना
करणे.

नाभियें—नाभिकार; आश्वासन.

नाराइणे—असंतुष्ट असणे.

नाराज—बाणाचे टोक.

नारीएली—नारळ.

नावेक—क्षणभर; अल्पकाळ.

निक (वि.)—चांगले.

निडळ—कपाळ.

नित्यदिनी—नित्याची; नेहमीची.

निधावणे—त्रासणे; रंजीस येणे.

निफजविणे—तयार करणे.

निबळ—दुर्बळ.

निभर्षिणे—टोचून बोलणे; उपहास
करणे.

निरुवणुक—निरवानिरव; व्यवस्था.

निरोवणे—सोपविणे.

निर्गम—निवृत्ती; वैराग्य.

निर्वच—स्पष्टीकरण; निर्णय.

निक्षेप—मृतास पुरणे; मूठमाती.

नीचळ—निश्चळ.

नेणों कोण—कोणीतरी.

नेमस्त—नियमित; नित्याचे.

प

पचन—स्वयंपाक.

पंचनगरें (अ. व.)—पंचग्रामा-
धिकारी; गावपंच.

पटिसाळ—पडशाळा.

पडवा—नेसण्याचे वस्त्र.

पढीयावो—प्रेम; प्रीती.

पन्नशाक—पालेभाजी.

पन्हरे—सोने.

परमार्जिणे—पाण्याने धुणे.

परमेश्वरपुर—ऋद्धिपुर.

परावर—पर व अवर. (टीपा
पहा.)

परिछेद—निश्चयपूर्वक इंद्रिय-
निग्रह.

परिश्रय—शौचविधी.

परीटन—पर्यटन, भ्रमंती.

पवन उजाइ—योगातील पाच
' करणां ' पैकी एक.

पव्हणे—पाण्यात विसर्जन करणे,
बुडवणे.

पव्हविणे—पोहावयास लावणे.

—पसि (शअ.)—पेक्षा; हून.

पसीमीली (वि. स्त्री.)—पश्चिमे-
कडील.

पस्यात पाहार—पहाटेची वेळ.

पहुड / पहुडणे—आडवे होणे;
निजणे.

पाइक—हत्यारबंद शिपाई.

पाइक परिवार—सेवकवर्ग; नोकर-
चाकर.

पाएपुसणे — पाय पुसण्याचे वस्त्र.

पाख — पक्ष; पंघरवडा.

पाखरिला (वि. पु.) — शृंगार-
लेला; सजवलेला.

पाखाळ — अपराधाचे प्रायश्चित्त,
शुद्धीकरण.

पाचारणे — हाक मारून बोलावणे.

पांचास्थ — पंचमुखी ; पाचांनी
युक्त.

पाट — पट्ट; बैठकीचे लांब वस्त्र.

पाटकूळीए (सप्त.) — पाटुंगळी ;
पाठीवर.

पाटळी — गाठोडी; पुरचुंडी.

पाटाचा (हाती) — निशाणाचा;
अग्रभागी चालणारा.

पाठवणी — निरोप; जाण्याची
अनुज्ञा.

पाठीं (क्रि. वि.) — मग; नंतर.

पाड — योग्यता; बरोबरी.

पाणीभात — मडक्यात पाणी
घालून त्यात ठेवलेला भात.

पाणे — पहाणे.

पांढरी — गावठाणाची जमीन.

पात्रबीठार — बिन्हाडबाजले;
सामानसुमान.

पादासन — एक चतुर्थांश आहार.

पानरट — पालापाचोळा.

पांती — पंक्ती ; पंगत.

पारिसेनि — पारोशाने; स्नान न
करता.

पारुखणे — थांबणे.

पालउ / पालौ — वस्त्राचा पदर.

पालापाणी — पूजाअर्चा.

पालीमांडे — ताट किंवा तब।
यासारखे पसरट भांडे.

पावो — पाय.

पास — कुळव; नांगराचा फाळ.

पासवडणे — पासोडीसारखे वस्त्र
जमिनीवर अंथरणे.

पासवडा — मोठी जाड पासोडी.

पाहाणे — उजाडणे ; प्रकाश होणे.

पाहातांचि — पहाट होताच;
उजाडताच.

पाहानपटीं — पहाटेस.

पाहार — प्रहर.

पाळी — भटक्या, अनिकेत
जमातींची वसती.

पिंड — शरीर; देह.

पिस (वि.) — वेडे.

पीढें — बसावयाचा पाट.

पीळा — रस काढून उरलेला चोथा.

पुडुवाटोवा — पुडांचा बटवा.

पुढारी (क्रि. वि.) — पुढे.

पुढिल (वि.) अन्य; दुसरे.

पुर — देह; शरीर,

पुरश्चरण — विमोचन; नाश.

पूजावसर - पूजेचा समय किंवा प्रसंग.

पूत - पुत्र.

पूस - शेषूट.

पेणें - प्रवासातील मुक्काम.

पेव - धान्याचे भूमिगत कोठार.

पैन्हां (क्रि. वि.) - पलीकडे.

पैल - पलीकडे; पलीकडील.

पोतें - सामानाचे गाठोडे.

पोफळ - संबंध सुपारी.

पोसणें (ना.) अन्न.

पौळी - देवळाच्या आवाराची भिंत.

प्रत्न - प्रयत्न.

प्रत्येजणे - टाकून देणे.

फ

फाळ - नांगराचे लोखंडी पाते.

फालुकें - वस्त्र; फडके.

फुटा - शिरोवस्त्र.

फेडणे - फोडणे; चुरा करणे.

फोकरणे - पुकारणे.

फोडी - सुपारीची खांडे.

ब

बडुवु - सेवक; शागीर्द.

बरव - (वि.) चांगले; सुंदर.

बहीरवास - बाहेरून वेढून घेण्याचे वस्त्र.

बळहे - बगळा.

बारसी - द्वादशी.

बासनाग - एक जालीम विष.

बाहीरवाहिरी - बाहेरच्या बाहेर; परस्पर.

बाहे - बाहू; दंड.

बिठार - बिन्हाड.

बीजे - गमन.

बीदी - रस्ता.

बुझणे - समजणे; पटणे.

बुडडें - बोंडें; भजे.

बुंथी - डोक्यावरून घेतलेला पदर; बुरखा.

बेंबीळ - अशक्त; नित्राण.

बोडी - पाण्याचे डबके.

बोबाणे - मोठ्याने ओरडणे.

बोळेवरि - बोळ्याने.

भ

भडभडणे - बडबडणे; वाच्यता करणे.

भणणे - म्हणणे.

भणिजे (अ.) - म्हणजे.

भदें - भांडे; पात्र.

भलेतो - वाटेल तो.

भाख - वचन; शपथ.

भागवत - भक्त.

भाटी उजाइ - योगमुद्रेचा एक प्रकार.

भानवस - स्वयंपाकघर.

भावे (अ.) — अथवा; किंवा.
 भीतरिं — आत.
 भीक्षा करणे — विधियुक्त संन्यास-
 दीक्षा घेणे.
 भुरू — चुलीतील राख.
 भेण — (तृ.) भीतीने.
 भोगस्थान — नवसाचे भोग होतात
 असे देऊळ.
 भोगी — ओल्या नारळाचे पिळून
 काढलेले दूध.
 भोजनता — भोजनस्थान.
 भोरी — उटी.

म

मछ — मत्स्य ; मासा.
 मढ — १. देऊळ; २. मठ.
 मढी — मठी; बिन्हाड.
 मंडळ — प्रांत; देशविभाग.
 मथन — चर्चा.
 मंत्रअवसर — ' पुरुषसूक्ता 'चे मंत्र-
 पठन.
 मरकाढी — ज्याचा रोग मरणाबरोबर
 जाणार असा रोगी.
 मन्हारें — मराठी राज्य.
 मशक — चिलट; डास.
 मसण — स्मशान.
 मसीघसी — धूळ; माती.
 महाजन — ग्रामप्रमुख; गावातील
 शिष्टजन.

महु — मुख; मानेचा भाग.
 मळघाणी — मळाची घाण.
 मळवत (त्याग) — विष्टेची खंती
 येऊन केल्याप्रमाणे.
 मां (अ.) — मग.
 माघौती — पुन्हा.
 मांजीठी (वि. स्त्री.) — मंजिष्ठ
 रंगाची; तांबडी.
 माझारिल (वि.) — मधील.
 माझारुनि — मधून.
 मात — गोष्ट.
 मातिकाम — मातीचे बांधकाम.
 मात्रा — बरोबरचे सामान.
 मादनै — मर्दनयुक्त स्नान.
 मान — समय; वेळ.
 मानुकूलै — लहान माणिकरत्न.
 माहात्मा — संन्यासी; पंथाची दीक्षा
 घेतलेला.
 माहात्मी — संन्यासिनी.
 माहारवाडा — महारांची वसती.
 माळा — शेत राखण्यासाठी केलेली
 उंच जागा.
 माळेकार — माळ्यावर उभे राहून
 पीक राखणारा.
 मिरवणे — शोभणे.
 मुख — (करणे) वादास प्रारंभ.
 मुदी — १. मूद; २. आंगठी.
 मुद्रा — कानातील मूद; एक कर्ण-
 भूषण.

मुनै-अणी; अणकुचीदार टोक.

मुंचणे-मुकणे.

मुंसव-तोंड.

मेणा-एक विष.

मैळला (वि. पु.) - मलिन;
मळलेला.

मैळा (वि. पु.) - मलिन; दुष्ट;
नीच.

मोकलणे-मुक्त करणे.

मोटक (वि.) - अल्प; थोडे.

मोमा-मुका; चुंबन.

मोहर-सन्मुखतां.

मोहरा-समोर; सन्मुख.

मोळि - १. रानावनातून गोळा
केलेली लाकडे; २. (लक्षणेने)
देह; शरीर.

म्लेच्छ-यवन.

म्हातारदाम - वृद्धापकाळासाठी
ठेवलेला पैसा.

म्हेळी-स्त्री.

य

यंत्र-तंत्रमंत्रयुक्त आसन; जारण-
मारणाचे एक साधन.

यक्षकर्दम-एक सुगंधी द्रव्य.

येर-इतर.

र

रगतसिंगी-एक विष.

रंग/रंगपूजा-रांगोळीने काढलेली
आकृती.

रधन-स्वयंपाक.

रवण-णी-अवकाश; मोकळी जागा.

राउत-घोडेस्वार.

राउळ-राजवाडा.

राखणे-तेल चोळणे.

राखपुंजा-केरकचरा.

रांगवळी-१. रांगोळीप्रमाणे चूर्ण;
२. अस्थिपंजर.

राजमठ-मुख्य देऊळ.

राजीक-राजकीय मंडळी.

राज्य करणे-काळ कंठणे.

राणा-देवळातील गुरव.

रांड-विधवा.

रांध्रवण हाट-हलवाई गल्ली.

रांध्रवणा-स्वयंपाकी; हलवाई.

रामहाट-द्वारका.

रायांगण-देवळापुढील पटांगण.

राओ/रावो-राजा.

रास एक-राशीभर; पुष्कळ.

राळे-एक प्रकारचे धान्य.

राळेमवणे-सुगीचा प्रारंभ; हात-
मिळवणी.

रिगणे-प्रवेश करणे.

रिधौरें - ऋद्धिपुर.

रिरिय - चक्रचकीत; झळझळीत.

रुका - एक नाणे.

रुख - वृक्ष.

रुंभणे - नांगर, वखर इ० चा
दांडा किंवा वाकडी मूठ.
रूप (करणे) - वर्णन.
रूपणे - खुपणे; बोचणे.
रेंदाचेंदा - जाडेभरडे अन्न.
रोवणे - १. पुरणे; गाडणे;
२. रवंथ करणे.

ल

लवण - वळण किंवा वाकण.
लिगटणे - चिकटणे.
लीतला - (वि. पु.) लडबडलेला;
माखलेला.
लेख - हिशेब; गणना.
लेखा - करार; निश्चिती.
लेप - उठावाचे शिल्प.
लोखंडें (अ. व.) - शेतीची
लोखंडी अवजारे.
लोटणे - शिरच्छेद करणे.
लोहोलोहकरु - शेतीची लोखंडी
अवजारे.

व

वखर - शेतीतील तण काढण्याचे
अवजार; कुळव.
वचणे - जाणे.
वज्री - अंग घासण्याचा मऊ दगड.
वटोवटो - वटवट; बडबड.
वडपिंपळ (लावणे) - दोन
असंबद्ध गोष्टी एकत्र आणणे.

वंचिणे - दूर करणे; सोडून देणे.
वमणे - ओकून टाकणे.
वरि (अ.) - एक वेळ.
वरिख/स - वर्ष.
वरिपडणे - वरून कृपादृष्टीने
पहाणे; आधार देणे.
वरौती - वरील बाजूस.
वसै - जैनांचे देऊळ.
वस्तिचेया - मुक्काम न करता;
लगालग.
वळघा - घाला; हल्ला.
वाउल - पाऊल.
वाकळ - गोधडी.
वाखारी - द्रव्याची थैली.
वाजत (वारा) - सोसाऱ्याने वाह-
णारा.
वाटा घेणे - वाटमारी करणे.
वाड - विपुल; पुष्कळ.
वाणे - वाजवणे.
वान - निरनिराळे रंग (असलेली
फुले).
वानरा - नागदेव किंवा भटोबास
यांचे च. नी ठेवलेले नाव.
वानेर - रानगवत.
वारणे - निवारणे; प्रतिबंध करणे.
वारीतुरंग - १. पाण्यावरून चाल-
णारा घोडा; २. वज्री (टीपा
पहा.)

- वास पहाणे - कडे किंवा दिशेने पहाणे.
- वासनाभेद - मतभेद; भिन्न मत.
- वासनिक - उपदेशी; संन्यासदीक्षाघेण्याची इच्छा असणारा.
- वाहाणवनी - पायांत वहाणा घालून.
- विख - विष.
- विखएवेवस्ता - प्रपंचाची, धान्यधुन्याची बेजमी.
- विचारणे - विचार करणे.
- विजन - ध्यानार्थ राणातील एकान्तवास.
- विडा मागणे/देणे - पैज लावणे.
- विनियोगणे - उपयोगास आणणे.
- विधरणे - वेध घेणे; वेध घेऊन मारणे.
- विमान - प्रेतवाहक डोलारा.
- विवळणे - उजाडणे.
- विसंचणे - विसावणे; आडवे होणे.
- विहिणे - आदेश देणे; आज्ञा करणे.
- विहिरण - भ्रमंती.
- विळीचां - सायंकाळी.
- वीखो - विषय.
- वीडी - विड्याचे वळलेले पान.
- वीनतकंधर - विनतस्कंध; नम्र.
- वीरुं - वैर.
- वीषप्रळो - विषप्रयोग.
- वीसेख - विशेष.
- वीसदेय - विस्तव.
- वेकास (जाणे) - उणेअधिव बोलले जाणे; दुखावले जाणे.
- वेघणे-वर चढणे.
- वेच-व्यय; खर्च.
- वेचणे-खर्च करणे.
- वेचला (वि. पु.) -सेवेत तत्पर, मग्न.
- वेढे (करणे)-फेऱ्या मारणे.
- वेधवती-वेधून घेण्याची शक्ती; आकर्षणशक्ती.
- वेपथ-शरीराचा कंप.
- वेऱ्हीं (श. अ.)-पर्यंत.
- वेवस्तणे-विचार करणे.
- वेव्हारा-सावकार.
- वैवर्ण्य-वर्ण पालटणे.
- वोखटें- १. वाईट; २. हिंसा.
- वोडबुरुडन्याय-वडार-बुरुडांची तात्पुरती होणारी वसती.
- वोलणें-स्नानाच्या वेळी वेढून घेण्याचे वस्त्र.
- वोसरणे-मागे सरणे.
- वोहट-माघार.
- वोहटळ-उतार.
- वोहरें-वधूवर.
- वोहळ-पाण्याचा प्रवाह.
- वोळग-सेवा; नेमलेले काम.
- वोळगविणे-अर्पण करणे; देणे.

वोळगिया (वि. पु.) सेवक.
व्याळी-सायंकाळचे जेवण.

श

शतसंभवीं-बहुतेक करून.
शब्दविंधिया-शब्द ऐकून वेध
धेणारा
शाकपाक-भाजीपाला; स्वंपाक.
श्रय-श्रेयस्; पारमार्थिक हित.
श्रीमुगुट-देवांच मस्तक.
श्वानकुंडली-कुत्र्याप्रमाणे हाता-
पायांची मुरकुंडी करणे.

स

सकंदीं-कंदासकट.
सकृत-केव्हातरी होणारे.
संग-सोबत; जोडी.
सतपदी-शतपावली.
सतेव-स्वतः होऊन.
सदुर्बळ-गरीब; दीन.
सपूर-घट्ट, दाट विणीचे वस्त्र.
समस्थळ-सपाट; जमिनीसरसे.
संबंधी-आप्तजन ; नातेवाइक.
सम्येक-निकट; जवळ.
सरणे-मरणे.
सरि-बरोबरी.
सरिस-१. बरोबर; सह; २.
सारखे, बरोबरीचे.
सरुदाम-एक दामाहून थोडा
अधिक.

संवादणे-चर्चा करणे.
सवे-सवय.
सवेळ-सकाळ; प्रातःकाळ.
सव्ये-उजवीकडून.
सव्हान-संवाहन; चुरणे; चेपणे.
संसृतिछेद-संसारातून मुक्ती.
सहपांतीं-एकपंगत.
सळ-अभिमान.
सा-सहा.
साइली-सावली.
साउम-पुढे; समोर.
साउला-रेशमी वस्त्र; सोवळे.
साकवती-भाजी.
सागळ-पाण्याचे भांडे.
सांघात-सोबत; मेळावा.
सांघातें (क्रि. वि.)-सह; बरोबर.
साच-सत्य; खरे.
सातरी-भिक्षेसाठी पसरलेले वस्त्र.
सांतां (वर्त. कृ.)-असतां;
असतांना.
सांपटें-जीर्ण वस्त्र.
सामक-सामवेदगायक.
सामान्य स्त्री-वेश्या.
सामायणे-सामावणे; मावणे.
सारणे-उरकणे; संपवणे.
सारस्वत काळ-स्फूर्तिदायक वेळ.
सारी-सारीपाट; पटाच्या सोंगट्या.
साळा-उद्योगशाळा; कामाची
जागा.

सिडी-उजाड खेडे.
 सिधणे-सिद्ध किंवा प्राप्त होणे.
 सिंदेराणे-अनौरस मांडलिक राजा.
 सिवणा-शिवणारा; शिंपी.
 सिवनी-चिमणी.
 सीख्य - शिष्य.
 सांगणिनाद - एक योगमुद्रा.
 सीसुरे - उद्धट; आडदांड लोक.
 सीलिका - काडी.
 सील्पविद्या - विद्यांचा एक गट.
 यात चार 'आणव' विद्या येतात.
 (टीपा पहा.)
 सीव - गावाची शिव, मर्यादा.
 सीस - शीर्ष; मस्तक.
 सीक्षा - शिष्यत्व.
 सुचीक - सूचक; सूचना.
 सुजगरे - (वि.) जागे; जागृत.
 सुडा - वस्त्र.
 सुणे - घालणे, खुपसणे.
 सुती (-एकाळी) - जन्म; जन्म-
 समय.
 सुद्धि- शोध.
 सुने - कुत्रे.
 सुपवती - गादी.
 सूळ - उच्चासन.
 सेंगुळें - डाळीचा खाद्य पदार्थ.
 सेणि - शेणी; गोवरी.

सेतडी (मागणे)- शेताच्या खळ्या-
 वर जाऊन मागितलेली भिक्षा.
 सेंभरी - शंभर.
 सेस (भरणे) - कपाळावर मळ-
 वट भरणे (सौभाग्यदर्शक).
 सौंडी- हत्तीच्या सोंडेसारखा कठडा
 असलेला देवळापुढील ओटा.
 सोनटका - एक सोन्याचे नाणे.
 स्तर्पण - तर्पण; अभिषेक.
 स्तीति - स्थिती; उन्मनी अवस्था.
 स्थळ - वादविवादातील ठिकाण
 किंवा मुद्दा.
 स्फुरणे - सुचणे; समजणे.
 स्याल-हिवाळा.

ह

हटाटुनि-थडथडून; हुडहुडी भरून.
 हरिख-हर्ष; आनंद.
 हरिखणे-हर्ष होणे.
 हळु (वि.)-हलके.
 हाकारा-बोलावणे.
 हाट-बाजार.
 हाडकांड-हाडाचा केलेला बाण.
 हातवणी-जेवणापूर्वीचे हात धुणे;
 (लक्षणेने) केवळ प्रारंभ.

हातसर-हातात घालण्याचा फुलांचा
गजरा.

हाति-हत्ती.

हान-(पादपूरक अ.)

हारि-पड; पराजय.

हाव-उत्कट इच्छा; तळमळ.

हासळी-योगविद्येतील एक 'करण'
किंवा मुद्रा.

हाळी-दहापाच घरांची वसती.

क्ष

क्षेणुपरियंत-क्षणभर.

ॐ ॐ

REFBK-0017294